

BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK **XXV. ÉVFOLYAM, 3. SZÁM**

ÉLETHELYZETEK *Időben és térben*

A TEMATIKUS LAPSZÁMOT SZERKESZTETTE PÁSZKA IMRE

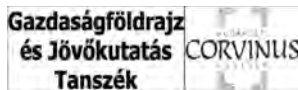
BELVEDERE

MERIDIONALE

TÖRTÉNELEM ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNYOK

Főszerkesztő KISS GÁBOR FERENC
Szerkesztők HALMÁGYI MIKLÓS, KOVÁCS ATTILA, MIKLÓS PÉTER,
MOLNÁR GÁBOR, NAGY GÁBOR DÁNIEL
Munkatársak DARVAI TIBOR, MALÉTH ÁGNES, GATTI BEÁTA

A szerkesztőbizottság elnöke SZEGFŰ LÁSZLÓ
Szerkesztőbizottság DÖBÖR ANDRÁS, JANCSÁK CSABA, KISS GÁBOR FERENC,
MARJANUCZ LÁSZLÓ, NÓTÁRI TAMÁS, PÁSZKA IMRE,
RÁCZ LAJOS, ZAKAR PÉTER

Számunk az EIKKA Alapítvány, az EMKE Kft., a Dél-magyarországi Pedagógiai Alapítvány, a Szegedi Tudományegyetem Polgáriért Alapítvány, a Magyar Történelmi Társulat Csongrád Megyei és Szegedi Csoportja, az MTA Szociológiai Kutatóintézet, az SZTE Bölcsészettudományi Kar, az SZTE Juhász Gyula Pedagógusképző Kar, az SZTE Alkalmazott Humántudományi Intézet, az SZTE Történettudományi Intézet, az SZTE JGYPK HÖK, az SZTE EHÖK, az SZTE BTK HÖK és a SZEPA Alapítvány támogatásával készült.

MEFESZ 1956
www.mefesz.hu

Belvedere Meridionale Alapítvány
www.belvedere.meridionale.hu

A lap tanulmányokat, interjúkat, ismertetéseket és kritikákat közöl a történelem és a társadalomtudományok köréből. A közlésre benyújtott cikk még nem publikált és más folyóiratnál elbírálás alatt nem lévő, eredeti írásmű lehet. A benyújtott és a lap jellegének megfelelő írásokat két, a szerző számára ismeretlen szakmai lektor bírálja el. A két lektor véleményének figyelembevételével a szerkesztőség döntést hoz a megjelentetésről, melyet a szerzővel közöl.

A folyóirat megjelenik évente négy alkalommal: tavasszal, nyáron, ősszel és télen.

Kiadja a BELVEDERE MERIDIONALE ALAPÍTVÁNY. Felelős kiadó: DR. SZEGFŰ LÁSZLÓ
Cím: 6725 Szeged, Hattyas sor 10. Tel.: +36 62/546-252
E-mail: belvedere@jgytf.u-szeged.hu, szerk@belvedere.meridionale.hu
Lapengedély száma: B/KUL/523/SS1993 ISSN 1419-0222

TARTALOM

Számunk szerzői <i>Writers in Current Issue</i>	{4}
Tanulmányok Studies	
FERENCZ GÁBOR: <i>Morális cselekvés és az identitás felépítése</i> — FERENCZ, GÁBOR: <i>Moral Action and the Construction of Identity</i> —	{5}
CSÁSZÁR BALÁZS: <i>A Részvétel fogalom társadalomelméleti összefüggései</i> — CSÁSZÁR, BALÁZS <i>The Definition of Participation and Social Theory</i> —	{15}
NÉMETH KRISZTINA: <i>„Koszorú lóra bársony nyereg nem illik.” Cselédek és urak – egykor és most</i> — NÉMETH, KRISZTINA <i>„You Would Not Put a Velvet Saddle on a Dirty Horse”.</i> Manorial Servants and Their Masters – Then and Now —	{31}
BALOGH PÉTER: <i>„A racionálístól a részvételig”. Redistribúció, területi gazdálkodás, területfejlesztési politika átalakulóban Magyarországon</i> — BALOGH, PÉTER <i>„From the Rational to the Participatory” – Redistribution, Territorial Management, and Regional Development Policy in Transition in Hungary</i> —	{51}
FELEKY GÁBOR ATTILA: <i>Ki tervez külföldre menni? Anyagi és kapcsolati tényezők szerepe a migrációs tervek létrejöttében</i> — FELEKY, GÁBOR ATTILA <i>Who plans to go abroad? – The role of material and relationship factors regarding the emergence of migration plans</i> —	{68}
RÖVID IRÉN: <i>Életkörülmények és vallásosság a roma népesség körében</i> — Rövid, Irén <i>Living Conditions and Religiosity of the Roma Population</i> —	{86}
VINCZE ANIKÓ: <i>Generációk az információs társadalomban. Általános iskolások, középiskolások, egyetemisták és a felnőtt lakosság IKT-használatának jellemzői Szegeden</i> — Vincze, Anikó <i>Generations in the Information Society. The Characteristics of ICT Use of Grammar School, High School and University Students, and the Adult Population in Szeged</i> —	{97}
BÉKI ORSOLYA: <i>A serdülőkorú gyermekvállalás lehetséges okai egy cigánytelepen</i> — Béki, Orsolya <i>The possible reasons of teenage motherhood in a slum of gypsies</i> —	{117}
VIDA ANIKÓ: <i>Egy hátrányos helyzetű kistérség segélyezési és közfoglalkoztatási gyakorlata</i> — Vida, Anikó <i>Aid Distribution Practice and Public Employment in a Socially Disadvantaged Micro-region</i> —	{130}
Közlemények Publications	
LYDA MARÍA TORRES ARTEAGA: <i>Béke és haladás lehetősége Kolumbiában</i> — <i>Chance of peace and development in Colombia</i> —	{162}
Téka Reviews	
DARVAI TIBOR: <i>Bizalom és közösségi-közéleti aktivitás a mai magyar társadalomban</i> — Utasi Ágnes: <i>Kötélékben. Szolidaritás-hálók és közélet</i> —	{173}

SZÁMUNK SZERZŐI

Writers in Current Issue

BALOGH PÉTER	tanársegéd (SZTE BTK) <i>balogh@socio.u-szeged.hu</i>
BECSEI ANIKÓ	(Szeged)
BÉKI ORSOLYA	hallgató (SZTE BTK) <i>beki.orsolya@gmail.com</i>
CSÁSZÁR BALÁZS	PhD-hallgató (ELTE TÁTK) <i>babtolvaj@gmail.com</i>
DARVAI TIBOR	Phd-jelölt, PTE Neveléstudományi Iskola <i>darvai.tibor@gmail.com</i>
FELEKY GÁBOR ATTILA	PhD-hallgató (Budapest Corvinus Egyetem) <i>felekygabor@gmail.com</i>
FERENCZ GÁBOR	PhD-hallgató (ELTE TÁTK) <i>ferenczg68@gmail.com</i>
NÉMETH KRISZTINA	doktorjelölt (ELTE Szociológia Doktori Iskola) <i>christine.nemeth@gmail.com</i>
RÖVID IRÉN	szociológus (KSH Szegedi Igazgatóság) <i>iren.rovid@gmail.com</i>
TORRES ARTEAGA, LYDA MARÍA	tanársegéd (Universidad Mariana, Parto, Kolumbia) <i>lydatorres@hotmail.com</i>
VIDA ANIKÓ	adjunktus, SZTE Egészségtudományi és Szociális Képzési Kar <i>vida@etszk.u-szeged.hu</i>
VINCZE ANIKÓ	tudományos segédmunkatárs (SZTE BTK) <i>anvincze@gmail.com</i>

A CÍMLAPKÉP FORRÁSA

A szegedi Dóm tér árkádsora alatti Pantheon részlete (fotó: Nagy Tamás)

Morális cselekvés és az identitás felépítése

— *Moral Action and the Construction of Identity* —

Keywords collective action, collective identity, community, moral, narrative, semantics, systems theory

Abstract

Collective action and collective identity are constructed in the dynamics of community life. Community links the individual to a system of meaning by means of collective identity. But community as a system and as a semantic structure can only exist in an updated form through certain means of communication whose meanings – either a protest, a commemoration or a narrative – refer to a sense of community. The self-referential communication of the community, its routines and norms ensure that this type of verbal expression could be utilized whenever is needed. The concepts of the present paper are based on the results of the research project *Community relationships*, according to which public action, civic culture and solidarity emerge from community life.

Tegyük fel, hogy a kormány atomhulladék-lerakót kíván létrehozni egy kistelepülés közelében. Ha a lakók engedik a beruházást, munkahelyek jönnek létre, ha elutasítják, mentesülnek félelmeik tárgyától. A döntés mindkét kimenetele hosszabb távon befolyásolja a lakók személyes életét és a falu jövőjét, mindkettő mellett alapvetően morális érvek hangzanak el. Hogyan definiálják a szituációt és miképp érvelnek az ellenzők és a támogatók? A jelen követelményeiből induljanak ki (megélhetés) vagy inkább a jövőjüket féltsek (környezeti veszélyforrás)? Milyen cselekvések előzik meg a döntést? Ezek a kérdések a közösség¹ konstruált természetére irányítják a figyelmet, de azt is jelzik, hogy ez nem feltétlenül a konszenzuseresés színtere: egymással ellentétes mi-tudatokkal lesz dolgunk, újra és újra felépített határokkal, belső normaképzéssel és morális elutasításokkal, rituális és konfliktusos cselekvéssel.

Ehhez az értelmezési kísérlethez részint a közösségelvű megközelítés lesz a segítségünkre. Eszerint a közösség nyelvileg és kulturálisan megalapozott: tagjai osztoznak a közös jelentések és tradíciók ismeretében, történeteket birtokolnak és alkotnak a közösségről és saját magukról, egy adott morális értékelési renddel (mi a „jó élet”?) rendelkeznek, melyhez társadalmi gyakorlatok kötődnek (bővebben lásd Boda 2000). A *Közösségi kapcsolatok*²-kutatás során a közösséget a belső szolidaritás, az egymás iránti bizalom és a mi-tudat mentén jellemeztük, ahol a rendszeres közösségi összejövetelek, rituális alkalmak erősítik a kohéziót és az összetartozás-tudat kifejezését, spirituális élményét (Utasi 2013).

¹ Bármilyen közösséggel szemléltethetnénk a modellt, melynek kulcseleme a hétköznapi rutinból való kilépés. Ennek kiváltója lehet pl. egy évforduló, netán valamilyen kihívás, amely a közösséget önreflexióra készíti.

² A kutatás vezetője: Utasi Ágnes.

Az egyének individualitását társas kontextusba ágyazzuk, de arra a kérdésre, hogy mi ez a közös identitás, „miképpen működik”, a rendszerelmélet irányából keressük a választ. Eszerint a közösség egy speciális rendszertípus, amely a kollektív identitás sajátos médiuma mentén konstruálódik és rekonstruálódik. Önmagáról és környezetéről egy önállóan kifejlesztett szemantikai struktúra révén ad számot.

A közösség mint szociális rendszer

Ahhoz, hogy a közösséget szociális rendszerként azonosítsuk, meg kell határoznunk, hogy mit értünk a kifejezés alatt. Niklas Luhmann szerint akkor beszélhetünk szociális rendszerekről, ha több személy cselekvése *értelemtili módon* egymásra vonatkozatható, ezáltal összefüggéseiben elhatárolható a környezetétől (LUHMANN 1987). *Kommunikációról* van szó, amely egy értelemhorizont lehetőségei között szelektál (aktuálissá tesz), egyúttal kijelöli a rendszerhatárokat. Le kell szögezni, hogy Luhmann a közösséget nem tekintette önálló rendszertípusnak, viszont késői nagy szintézisében a szociális rendszerek hármasa mellé beemelte a tiltakozómozgalmat (lásd LUHMANN 1997. 847–865.), ami valamelyest megkönnyíti a dolgunkat. Az elméletét továbbfejlesztő kutatók a társadalmi mozgalmat olyan kommunikációs rendszerként fogják fel, melynek műveleti zártságát, önreferenciáját egy meghatározott témához kapcsolódó mobilizációs műveletek biztosítják (AHLEMEYER 1995). Ezt a kutatási irányt szempontunkból jól kiegészítik azok a próbálkozások, melyek a közös identitás előtérbe állításával kísérlik meg a csoport rendszerstátuszának tisztázását (FUHSE 2001).

Először is el kell helyeznünk a közösséget a szociális rendszerek³ között, mégpedig az egymás számára kommunikatív hozzáférhető cselekvéseket átfogó társadalom és a jelenlét alapján konstituálódó interakciók közé. Az előbbi magába foglalhatja a közösségeket is, utóbbi viszont szűkebb kategória: a kommunikáció közvetlensége, „interakcióközelsége” ugyan mindenfajta közösség alapja, azonban egy közösség az interakciók közti időszakban is létezik, tehát „relatív tartóssággal” bír (Fuhse 2001). Meg szokás különböztetni egymástól az érzelmi közösségen alapuló elsődleges csoporttól a célorientált, személytelen másodlagos csoportot. Ez a különbségtétel azonban értelmét veszti, ha a formális szabályzattal rendelkező, döntéshozó, meghatározható tagsággal rendelkező rendszereket a szervezetekhez soroljuk, jól elkülönítve a diffúz tagságú, informális közösségektől, baráti társaságoktól, amelyek akkor sem szűnnek meg közösségként létezni, ha bizonyos esetekben ki is kristályosítanak valamilyen szervezeti formát és gyakorlatot.⁴ Az érzelmi tényezőt azonban nem tekintjük konstitutívna, hanem a pszichikai rendszerhez utaljuk. Szükséges a határmegvonás az előbbieket mellett létező intimszférával (barátság, szerelem) is, ugyanis ezekben a rendszerekben a személyek feltárulkozása és elismerése jelöli ki a határokat, viszont a közösséghez tartozás funkciója nem kimondottan a személy(iség) előtérbe tolésa – bár a közösségek változó mértékben, de megengedik az önkifejezést –, hanem maga a közösséghez tartozás, jellemzően egy közös identitáson keresztül. Mint majd látni fogjuk,

³ A szociális rendszerek leírását lásd Luhmann 1987 és 2009. 431–462.

⁴ Világos a különbség, ha az olyan NGO-kat, mint a Greenpeace vagy a Friends of Earth, a szervezeti rendszerekhez soroljuk, míg azokat a helyi civil szervezeteket, amelyekre a személyesség, a közvetlenség és egy bizonyos kollektív identitás jellemző, elsősorban közösségnek tekintjük. Fuhstól eltérően azért preferálom a „csoporttal” szemben a „közösség” kifejezést, mivel maguk a közösségek is általában ezt a szemantikai struktúrát használják az önmagukra irányuló kommunikáció során.

az elismerés szükséglete és még inkább a kommunikációs médium jellege miatt a közösség az intim rendszerekkel is mutat rokonságot.

Azzal kell folytatnunk, hogy tisztázzuk, min alapul a közösség „relatív tartóssága”. Ehhez nem folyamodunk egy eleve adott konszenzushoz, hanem azt állítjuk, hogy a viselkedések összehangolása a kettős kontingencia feloldásának⁵ módozataiból áll elő. A koncepció alapja, hogy az ilyen komplex, sok kimenetelű helyzetekkel való megbirkózás nem az alternatívák kiiktatásával történik, hanem az időbeliség révén: az elsőként cselekvő másokat állít döntési helyzet elé, akik reagálhatnak elfogadással vagy elutasítással és így tovább. A felek – hogy a komplexitást csökkentsék – megpróbálják egymás cselekvését eredményesebben bejósolni és ezzel a cirkuláris kommunikáció a struktúraképzés felé tart. Elvárások alakulnak ki a további kommunikációra vonatkozóan, így a műveleteknek tartalmazniuk kell egy bizonyos önreferenciát. Ezt a rendszer/környezet megkülönböztetésre vonatkozó rekurzív visszautalásként kell felfognunk, e nélkül ugyanis nem lenne biztosított a rendszer által végzett műveletek kapcsolódóképessége, tágabb értelemben a rendszer önazonossága. Az ilyen műveletileg zárt rendszereket, melyek a műveleteiket a korábbi műveletek kapcsolódásai révén hozzák létre, Luhmann autopoiétikus rendszereknek nevezi.

A kettős kontingencia feloldását hatékonyabbá teszi, ha a műveletek szelekcióit szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok orientálják, ezek ugyanis egyszerűsítik annak eldöntését, hogy egy kommunikáció a rendszerhez vagy a környezethez tartozik. A közösségek esetében a kollektív identitás⁶ tölti be ezt a szerepet. Ez nem valamiféle „tudati összegződés”, hanem a közösség kommunikációjában létrejövő önreferencia, egy viszonyítási pont, amely biztosítja a közösség elhatárolását és műveletek kapcsolódását, tehát a rendszer autonómiáját. Így egyszerűsödik annak eldöntése, hogy például valakinek a viselkedését egy mi-tudattal hozzuk összefüggésbe. A kommunikáció struktúrájában időről-időre megszilárdul és rekonstruálódik a közösség kohéziója (szolidaritás), illetve a jelenségek értelmezésének a közösségre jellemző módja. Vagyis a közösség egy olyan szemantikán keresztül határolódik el a környezetétől, amely a rendszer/környezet viszonyt a rendszerben reprezentálja. Ennek a műveleti zártágnak köszönhetően a közösség a megfigyeléseit a közös identításra vonatkoztatja, és kifejleszt egy rá jellemző világlátást, saját mítoszokkal, értékekkel és normákkal. A környezettől való elkülönülés egyik legfontosabb eszköze a név, amely (1) szimbolizálja a rendszer határmegvonását, (2) megkönnyíti a kommunikáció hozzákapcsolását egy általános „mi”-hez, továbbá (3) lehetővé teszi a rendszer/környezet differencia rendszerbe való újrabevetését (re-entry) (Fuhse 2001).

Közösségsemantika és morál

A közösség-rendszer működésének vázlatos bemutatása után azokkal a magyarázatokkal keresünk kapcsolódási pontokat, amelyek a közösséget kulturális jelenségként ragadják meg, és közvetlenül az ott átélt tapasztalatokra reflektálnak.

A közösséglvű megközelítés az individuális psziché helyett a *morál* szerepét emeli ki az identitáskonstrukció folyamatában, előtérbe helyezi a cselekvést és a döntésekkel járó felelősséget,

⁵ A bővebb kifejtést lásd LUHMANNÁL (2009. 120–153.), ill. Bognár Bulcsú kitűnő tanulmányában (2009. 68–73.).

⁶ FUHSE (2001) a csoportidentitás kifejezést használja, de lényegében ugyanazt a jelentést tulajdonítja a fogalomnak, ezért nagyban támaszkodhattam az általa leírtakra.

amely közösségi horizont előtt kap értelmet. TAYLOR (1989) *erős értékeléseknek* nevezi azokat a belső morális késztetéseket, melyek révén az egyén dönteni képes a vágyaival és életének irányával kapcsolatban („milyen életet érdemes élni?”). Ezek a döntések a hétköznapi gyakorlatokba ágyazva, intuitíve mennek végbe, mégis meghatározzák az egyén személyes identitását, illetve azt, hogy milyen értelmet tulajdonít cselekvéseinek és hogyan értelmezi a világot. Ez a „morális topográfia” egy készen talált, de közösen fenntartott kulturális közösségben képes orientálni a cselekvést és a világlátást, ezen túlmenően az egyén önmagáról alkotott képe, társadalmi szerepei is csak ebben a társas kontextusban működhetnek.

Rendszerelméleti terminusokban kifejezve itt egy szemantikáról van szó, amely a közösség önleírását szolgálja. Jelentőségét az adja, hogy csökkenti lehetséges világmagyarázatok a komplexitását, segíti a tapasztalatok rendszerezését és formába öntését, ezzel korlátozza a kapcsolódóképes témák mennyiségét (Luhmann 1997). A hétköznapi rutinműködése során a közösségre vonatkozó visszautalások rejtetten, gyakorlatokba ágyazva léteznek, explicitté akkor válnak, ha a közösséget valamilyen kihívás éri vagy emlékezésre készíti. Ilyenkor az aktualizált közösségsemantika⁷ által kínált fogalmi készlet és beszédmód eszközei segítik a helyzet definiálását. Ám a közösség akkor is folyamatosan létezik, ha nem hivatkoznak rá szüntelenül. Ahogy szeretteinknek sem mantrázzuk, hogy mennyire fontosak nekünk, ehelyett jelentőségteljes pillanatokban, de még inkább tetteink következettségével igyekszünk kifejezni viszonyulásainkat, és idomulni a bennünket összekötő kontextushoz. A kollektív identitást ezért egy sajátos kommunikációs médiumnak tekintjük, mivel a rendszeren belüli kommunikáció – a funkciórendszerektől eltérően és az intim rendszerhez hasonlóan – az idő nagy részében anélkül zajlik, hogy a médiumot tematizálnák (Fuhse 2001). Ez a médium elég specifikus ahhoz, hogy egy kód révén pontosan azokat jelölje, akik a közösséghez kötődnek (mi/mások), ugyanakkor általánosított is, mivel túlmutat a pillanatnyiságon, benne sűrűsödik össze a rendszer múltja, nem vonatkoztatható a személyekre. Fuhse szerint egy csoport az identitását „a rendszer múltjának tapasztalati sűrítményéből” nyeri. Ezt úgy kell értenünk, hogy bizonyos témák és viselkedésformák akkor csatlakozóképesek, ha ösztönzik a további kommunikációt. Ebből a rendszertörténetből elvárások kristályosodnak ki a kommunikációra vonatkozóan, hogy a rendszer csatlakozni tudjon a közös identitásba sűrített múltjához.

Közösségre visszaható cselekvést ilyen formában azonban nem normatív (cél-oki) értelemben fogjuk fel, hanem az értelem aktualizálásaként: a közösség „nem a cselekvések kiinduló értelmi alapjait vonja meg, hanem a cselekvések megfigyelésének formája a közösség szemantikai struktúrája. (...) A közösség mint megfigyelési forma tehát annak az esélyét jelenti, hogy cselekvésekről ezen a sajátos módon adjunk számot” (CSÁSZÁR 2012. 59–60.). Ebből viszont nem az következik, hogy közösségek ne állítanának fel normákat, ne fejlesztenének ki kívánatos viselkedésmoделleket. Ellenkezőleg, a kollektív identitás implicit és explicit utalásokat tartalmaz a „jó életre” vonatkozóan, melyek a közösség kommunikációjában elvárások és értékek formájában lelhetők fel. Ebből adódik egy újabb eltérés a funkciórendszerekhez képest, ugyanis a csoportok és a közösségek nagyon gyakran morális kommunikációval színezik a kód két oldala közti átmenetet. Ez jól megfigyelhető a negatív referenciacsoportok belső kohézió megerősítésében játszott szerepén keresztül is. Ilyenkor rendszer konfliktusba kerül a környezet egy bizonyos részével (outgroup), közben rekonstruálja a külső határait, és ehhez kötődési pontként használja a csoportidentitást (ingroup) (FUHSE 2001).

⁷ A közösség mint szemantikai struktúra gondolatát CSÁSZÁR BALÁZS (2012) vetette fel korábban.

A modern társadalomban a morál nem tartozik egyetlen funkciórendszerhez sem, és társadalmat integráló képességgel sem rendelkezik, ugyanakkor bizonyos helyzetekben képes lehet a kettős kontingencia feloldására. Működhet olyan másodlagos preferenciakódként, amely segíti érvényre juttatni egy adott részrendszer műveleti zártságát. Például jogosulatlan előnyszerzés, plágium, korrupció és hasonlók esetén felhívja a figyelmet a rendszer helyes működéséről kialakult reprezentációtól való eltérésre. A morális kommunikáció ugyanis együtt jár a normaképződéssel, többek között az elvárható viselkedést illetően: a morál kódja (elismerés/megvetés) ilyen esetben a személy egészére irányul (BOGNÁR 2009).

A kettős kontingencia dilemmája akkor jelentkezik, amikor a szociális rend „másként is lehetséges” és egy helyzetet definiálásra szorul (kontingencia nélkül például morális döntésekről sem beszélhetnénk). A közösség kereteket ad ehhez az értelmezéshez, de nem kész megoldásokat. Sőt, gyakran feszültség lép fel a különböző értékelések és morális felszólítások között (jusson eszünkbe Antigoné, vagy az atomhulladék példája). Éppen ez az oka annak, hogy a közösségek nem a morális kommunikáció által integrálódnak, hanem a közös identitásból jönnek létre azok az imperatívuszok (lásd önreferencia), melyek a személyes identitására, illetve az életvezetés egészére vonatkoznak. Ugyanis az erények nem specifikus (rendszerfüggő) szakismeretek, gyakorlásuk különféle helyzetekben is *elvárható*.

Egyén a közösségben

A kollektív identitás nemcsak a morális kommunikáció számára szolgál referencia gyanánt, hanem közvetlenül kapcsolódik a közösség tagjainak személyes identitásához. A következőkben ebből az aspektusból, az egyén oldaláról vesszük szemügyre a közösség–egyén viszonyt.

A *személyes identitás* kapcsán a társadalomkutatók gyakran esnek bizonyos episztemológiai vakság hibájába. Ennek egyik változata, amikor valamilyen ontológiából kiindulva a tételeznek fel azonosságot, vagyis egyfajta szubsztantív és konstans jelleg képzeje társul („értelmiségi”, „hazafi” stb.) a fogalomhoz. A másik (a goffmani) változat szerint egyáltalán nem is beszélhetünk identitásról, az én szerepeinek változtatása úgy zajlik, akár a kabátok cseréje a ruhafogason. Az egyén mindazonáltal nem válik azonossá a társadalmi szerepeivel – mondja MACINTYRE (1999) –, hanem attól elkülönült története és társadalomtörténete van. A *személy* egyedisége a rendszerek által definiált szerepeken kívül található, ugyanakkor a személy nem egy „belső mag”, hanem egy pszichikai rendszer, amelyet a maga individualitásában figyel meg egy másik pszichikai vagy szociális rendszer (LUHMANN 2009). „Az, ami személyként válik láthatóvá, valójában csupán elvárások mozaikja”, vagyis komplexitásredukció: „az embert végszükség esetén – és normális körülmények között is – csak az tartja össze, ha másokkal van dolga” (LUHMANN 1999b. 124.). Ismét a kettős kontingencia és az elvárások kérdésénél vagyunk.

Ahhoz, hogy egy személyt személyként figyeljenek meg, szükség van a társak általi elismerésre is. Honneth (1997) elismerésmélete szerint a személyes integritás (az *önbizalom*, az egyenrangúságként felfogott *önbecsülés* és az egyéniségnek szóló *önmegbecsülés*) mások megbecsülésétől, illetve megvetésétől függ. Az egyén a közösség struktúrája által kifejlesztheti individualitását (interpenetráció), a közösség pedig elég teret hagy az önbemutató számára, így az individuum tiszteletén keresztül kapcsolódik a pszichikai rendszerhez.

Felmerülhet a kérdés, milyen értelmet tulajdonítsunk egy megfigyelt viselkedésnek, ami alapján elismerünk vagy elutasítunk egy személyt? „A viselkedést nem tudjuk a szándékoktól

függetlenül jellemezni, a szándékokat pedig a keretektől függetlenül nem tudjuk jellemezni, amelyek ezeket a szándékokat érthetővé teszik, a cselekvők és mások számára egyaránt” (MACINTYRE 1999. 277.). Ezek a társadalmi keretek lehetnek intézmények vagy (a közösség számára fontos „belső jókra” irányuló) gyakorlatok, melyeknek saját történetük van, amin belül az egyéni cselekvők történetei elhelyezhetők. A cselekvés – MacIntyre szerint – színre vitt *narratívaként* értelmezhető, mivel alapvetően történeti jellegű, egy történet mozzanata, mely beágyazódik azoknak a közösségeknek a történetébe, melyektől az egyén az identitását nyeri. Elbeszélésekkel értelmezzük életünket, mások cselekedeteit és minket is saját történetünk szubjektumaként ítélnék meg. Amitől az emberi élet egy narratívában elbeszélhető, az az erények folyamatos gyakorlása – és ez csakis a társas térben lehetséges.

PAUL RICOEUR (1992) a dologi azonosság (*idem*) és a személyi önazonosság (*ipse*) közti különbségtevésből kiindulva elemzi az önmagasság és a változás problémáját. Egy tárgy azonossága két egymást követő időpontban is ugyanaz lesz, az egyén azonossága viszont nem ilyen természetű. Akkor mégis hogyan beszélhetünk ugyanarról az emberről az idő múlásával? Ricoeur szerint sem kell ehhez valamiféle belső magot feltételezni, mert a rólunk szóló, ismétlődően elbeszélte történetek hozzák létre az *elbeszélte identitást*. Miközben számot adunk tetteinkről, újraértelmezzük ezeket a történeteket, melyek árnyékként követik életünk változását. Az elbeszéléshez az egyénnek saját másságát kell megtapasztalnia („az én mint másik”), mégpedig egy külső nézőpontból. Az *elbeszélte tudás* egy mindennapi és kollektív tudásforma, a közösség eszköze arra, hogy kontinuitást és önazonosságot teremtsen a narratívák által (PÁSZKA 2007). Az identitás narratívaként való felfogása az élet egységén keresztül ragadja meg a töredékeket, mely ugyan nem hézagmentes, de a különféle történetszálakat egy narratíva kötegévé igyekszik összesodorni, miközben az én újra és újraértelmezi őket, így egyszerre elbeszélője és megalkotója élettörténetének (RICOEUR 1992; MACINTYRE 1999).

Hogyan alakul ki az emberi élet „narratíva általi egysége”? Luhmann szerint az *identifikáció* egy művelet ismétlésének alapfeltétele, melyben két párhuzamos folyamatot különít el. Ha a két művelet összekapcsolódása megtörténik, akkor *kondenzálásról*, eggyé tömörítésről beszélünk, ha pedig az első művelet egy másik helyzetben fejlődik tovább, és ezzel megerősödik, *konfirmációról* van szó. Ami ekkor létrejön az az aktualitás és a potencialitás különbsége, amelynek az önreferencia köszönhető (LUHMANN 1999a). Ez a megkülönböztetés az élettörténet elbeszélésekor az általános és a specifikus dinamikájában jelenik meg: a második rendben történő önmegfigyelés során a megfigyelő láthatja azt is, amit az első rend megfigyelője lát és azt is, amit nem. Később pontosítjuk, hogy mit jelent ez a narratív identitás szempontjából.

Cselekvő közösség

Térjünk vissza a képzeletbeli falu példájához. Elsőként a beruházás ellenzői hallatják a hangjukat: petíciókat fogalmaznak, aláírásokat gyűjtenek, plakátokat ragasztanak, fórumokat és ülésztrájkot szerveznek stb. Ez az aktivizmus indítja el az ellenérdekelt felek ellenmozgósítását. Megszólítva érzik magukat, sérti a morális érzéküket, hogy elvitatják érdekeik legitimitását, ezért – ellenfeleikhez hasonlóan – „felvilágosító kampányba” kezdenek, jelszavakba sűrítik mondanivalójukat, szövetségeket keresnek és minden tőlük telhetőt megtesznek, hogy a médián keresztül befolyásolják a nyilvánosságot.

Megelevenedett formában látjuk a kollektív identitást mint a közösség kommunikációs

médiумát, melynek kódja által megkülönbözteti magát a környezetétől, létrehozza a tagok kötődését, a belső normák rendszerét, valamint viselkedésmódokat és kifejezőeszközöket kínál. A közösség a saját szemantikáján keresztül szűri meg és értelmezi a környezeti eseményeket – sőt, már a cselekvés⁸ közösséghez kapcsolódóként megfigyelése is feltételezi egy értelemforma aktualizálását. A cselekvés kollektív vagy egyéni eseményének tehát rendelkeznie kell egy azonosítást segítő önreferenciával, különben nem lehetséges a kommunikációs műveletek összekapcsolása. A kollektív cselekvés nem individuális cselekvők csoportosintú „eredménye”, hanem egy olyan konstrukció, amely a kollektív identitásra támaszkodik, miközben a közösséghez tartozók mozgósításán keresztül aktualizálja azt. Nem származtatható közvetlenül a strukturális feltételekből, értékekből vagy hitekből, és nem is stratégiai cselekvés, hanem egy interaktív folyamat, amelyben a szereplők diskurzusa alakítja a célok és az eszközök, valamint a cselekvési terület viszonyát (Melucci 1996; Tarrow 1998).

„... Olyan ügyek vannak, meg témák, amikben úgy érezzük, hogy egyszerűen nem lehet nem cselekedni, nem tehetjük meg azt, hogy nem teszünk semmit. (...) a nagy fejlesztések, az összes koncepció tulajdonképpen néhány embernek az agyából pattan ki. Az lenne jó, ha megvalósulhatna, hogy ebbe időben közösségek és egyének is bekapcsolódhassanak.” (*Védegyet* – Hári Péter interjúja. In GERGÓ [szerk.] 2009. 182., 187.)

Az illusztrálásra szánt interjúrészletből világosan látszik három komponens egymásra hatása: kollektív identitás („úgy érezzük”), kollektív cselekvés („nem lehet nem cselekedni”) és az ezek összjátékaként előálló cél („közösségek és egyének is bekapcsolódhassanak”). Ugyanebben az interjúban időközben elhangzik még egy fontos momentum, amelyből kiderül, hogy a beszélő a személyes identitását is ehhez a közösségi tevékenységhez kapcsolja, az ezt követő részlet pedig általánosságban utal a közösség szerepére az önismeret megalapozásában:

„Nem érezném teljesnek az életemet, ha csak a saját dolgaimmal foglalkoznék...”

„Ezért mindenféle közösség (...) nagyon-nagyon fontos terep, ahol meg lehet tanulni azt, hogyan működök én mint ember egy közösségben, hogyan hat rám a közösség.” (*Vallási közösség* – Császár Balázs interjúja. In GERGÓ [szerk.] 2009. 124.)

Egy általánosított identitás képezi azt a kötődési pontot, ahonnan kívülről láthatom magam, folyamatos történések és változások közepette, mégis kontinuitásában látom az életet, mely nem különálló darabokból áll, hanem egy elbeszélhető, jellemezhető egész alkot: nem tudok tétlenül elmenni dolgok mellett, mert ez vagyok én, egy cselekvő közösség tagja. A narratíva eszerint összeköti a múlt, a jelen és a jövő idejű eseményeket, ösztönzi a kollektív cselekvésben való részvételt és a kollektív identitás felépítését (POLETTA 1998).

A társadalmi mozgalmak esetében az egyének és a kollektív identitás közti kapcsolódás legfőbb eleme a mobilizáló kommunikáció, mely közös cselekvésre szólít fel a „mi” nevében.

⁸ A kommunikációt három tényező összefonódása jellemzi: információ, közlés és megértés. Amit cselekvésként figyelünk meg, az valójában a kommunikáció egyik komponense, a közlés (Luhmann 2009).

Ilyenkor a rendszer elemei közti viszonylatokban utalni kell az önkonstitúcióra, „ez azt jelenti, hogy a rendszer az egységét nem egyszerűen találja meg, hanem saját műveletek segítségével kell létrehozni.” (Ahlemeyer 1995. 58.). Ha a mi-tudathoz nem kapcsolódnak cselekvések, akkor csak pszeudo-közösségről beszélhetünk, ami kimerül az udvariassági formák és a kiüresedett rituálék ismételtetésében. Ebből a hibernált állapotból azonban a közösséget kibillentheti egy esemény, ami szükségessé teszi az önreflexiót. Ennek menetét a kollektív cselekvés William Gamson (1995) által képviselt értelmezési kereteinek (frames⁹) bemutatásával világítjuk meg. (1) Az igazságtalanság-keret (injustice frame) a morális felháborodás kifejezésére vonatkozik, egyaránt tartalmaz kognitív és érzelmi elemeket. Akkor a leghatékonyabb, amikor elég konkrét ahhoz, hogy érzelmeket váltson ki (pl. a veszély közelsége), ugyanakkor összefüggésbe lehet hozni az absztraktabb strukturális feltételekkel (pl. beleszólás a döntésekbe). (2) A tevékenység-keretnek (agency frame) a helyzet megváltoztathatóságát kell tudatosítania és cselekvési lehetőségeket kell felvetnie a kollektív cselekvés számára. A „közösen tehetünk valamit” üzenete egy „mi”-re vonatkozó (3) identitás-keretre (identity frame) utal, ami általában szemben áll a helyzetért felelőssé tett „ők”-kel.

A mindennapi rendtől eltérő állapotnak különleges szerepe van az önreflexió szempontjából. Felfedezhetünk egy bizonyos közös vonást még az olyan eltérő jelenségek között is, mint egy vallási mozgalom, vagy az egyetemisták tiltakozása. A kollektív cselekvés e formái osztoznak a *communitas* azon lényegi karakterében, hogy társadalom strukturáját (a státuszok rendszerét) és működését egy külső nézőpont alapján figyelik meg (vö. Luhmann nézetével, lásd Ferencz 2013). Ebben az átmeneti együttlétben egyfajta homogenitás jön létre, közvetlenség, státusz-nélküliség, mivel a legátfogóbb összekötő kapcsolatra épül, éppen ezért határtalan és inkluzív (Turner 2002).¹⁰ A *communitas*-szerű együttes élmény – ahogy a narratívákban is gyakran felelevenedik – közvetlenül kapcsolódik a kollektív identitás expresszív rítusaihoz, ezért nem lehet tartós állapot, jelentőségét az alkalom kivételessége, és az adja, hogy lehetővé teszi a pszichikus és szociális rendszerek interpenetrációját (érzelem és kommunikáció). Nem véletlenül nevezi Alberto Melucci a mozgalmakat „varázstalanodott prófétáknak”: ahogy a próféta, úgy a mozgalom is a társadalom marginális területein mozog, mindkettőt jellemzi a „jövőbe látás”, a struktúrák megbontásának óhaja, hatalmuk a szó hatalma, a morális fenség, ahonnan kívülről lehet ítéletet hirdetni a társadalom felett:

„Összefogni az embereket meg kivonni őket a nagyvilágnak a legrosszabb dolgaiból.” (*Hagyományörzők* – Benedek Dániel interjúja. In GERGÓ [szerk.] 2009. 160.)

„Azokon a településeken nem lépett előrébb a világ, ahol nincsen civil mozgalom, ahol nincsenek civil szervezetek...” (*Faluközösség* – Széll Krisztián interjúja. In GERGÓ [szerk.] 2009. 19.)

A fenti gondolatmenet célja a közösség és a társadalmi mozgalom közti kapcsolódás újragondolása, mégpedig egy olyan megközelítés felvázolásával, amely a társadalmi mozgalmakat

⁹ Az értelmezési keretek alatt – Goffman nyomán – „interpretációs sémákat” szokás érteni, melyek segítik a világban való eligazodást, a jelenségek értelmezését és a szereplők elhelyezését. Gamson tipológiája mellett e tárgyban nagyon jelentősek Benford és Snow munkái (Tarrow 1998).

¹⁰ A *communitas* nem minden társadalmi mozgalom esetében és nem minden fejlődési szakaszban figyelhető meg, azonban a még kidolgozásra váró kollektív cselekvés-tipológiának figyelembe kell vennie ez a jelenséget.

és a közösségeket egy kontinuumra kívánja helyezni, az interakciós és a szervezeti rendszerek közé. A közösség és a mozgalom analitikus elkülönítését a kollektív identitás közvetlensége, illetve elvontsága mentén végezhetjük el („mi”, a Védegylet vs. „mi” zöldek).

Közösségkutatásunk összegző gondolata, hogy demokratikus közélet az önszerveződő közösségek tevékenysége által jöhet létre. Ez az állítás azonban tartalmaz némi ellentmondást. Ugyanis a civil társadalomként felfogott közélet eszméje a jogokban egyenlő polgárok részvételére, mint egyetemesre irányul, addig a közösség alapja a partikularitás, a különbözőség. Mégis azt állítjuk, hogy a családi kötelekeken túlmutató, általánosított mi-tudathoz kötődő cselekvés az első lépcsőfok a „közjóért” való cselekvés irányában (KALOCSAI 2011; SZÉLL 2012; UTASI 2013). Az ellentmondás feloldására a luhmanni társadalomelmélet nyomán tettünk kísérletet. Az absztraktabb kollektív identitások ugyanúgy az interakcióközeli mi-tudatok szemantikáján alapulnak és az ott kialakult viselkedésmintákat általánosítják (szolidaritás, egyenlőség, elismerés). A közéletre vonatkozó univerzalisztikus morál kialakulása ezért attól függ, hogy a közösségek saját autonómiájuk fenntartása mellett milyen mértékű nyitottságot képesek kifejleszteni a kommunikációjukban.

Talán avítottnak, netán értékterheltnek tűnik a közösség fogalma, mégis plauzibilisebb a neutralizált kapcsolati háló terminusnál, amely – jöllehet szándéka ellenére – azt képzetet kelti, mintha a közösség és a mozgalom pontszerűen összekötött egyének valamilyen alakzata lenne. Ez a metafora azonban (azzal, hogy végső soron egy atomizált társadalomképet fogalmaz újra) eltérít attól, hogy a közösséget kommunikációs rendszerként fogjuk fel és ezzel túllépünk az interakciós felfogás korlátain, mely képtelen megragadni az olyan imaginárius közösségeket, mint amilyen egy társadalmi mozgalom. *

IRODALOMJEGYZÉK

- AHLEMEYER, H. 1995: *Soziale Bewegungen als Kommunikationssystem*. Opladen: Leske + Budrich.
- BODA Zs. 2000: A komunitárius elmélet: identitás, kultúra, értelmezés. In Szabó M. (szerk.): *Beszélő politika*. Budapest, Józsvöveg. 138–161.
- BOGNÁR B. 2009: Miképpen lehetséges szociális rend? A modernitás rendszerelméleti integrációja. *Replika* 2009. 66. sz. 65–91.
- CSÁSZÁR B. 2012: A falu mint fiktív közösség. In Utasi Á. (szerk.): *Közösségi és közéleti aktivitás*. Vizsgálat három ország hét magyar kistélepülésén. Szeged, Belvedere Meridionale. 57–70.
- FERENCZ G. 2013: Társadalmi mozgalmak rendszerelméleti perspektívából. Elbírálás alatt.
- FUHSE, J. A. 2001: Unser »wir« – ein systemtheoretisches Modell von Gruppenidentitäten. *Schriftenreihe des Instituts für Sozialwissenschaften der Universität Stuttgart*, 1.
- GAMSON, W. A. 1995: Constructing social process. In Johnston, H. – Klandermans, B. (eds.): *Social movements and culture*. Minneapolis, University of Minnesota Press. 85–106.
- GERGÓ Zs. (szerk.) 2009: *Közösségi mozaikok: interjúk*. Közösségi kapcsolatok: műhelytanulmányok 1. Szeged, Belvedere Meridionale.
- HONNETH, A. 1997: Integritás és megvetés. In *Elismerés és megvetés. Tanulmányok a kritikai társadalomelmélet köréből*. Vál.: Weiss J. Pécs, Jelenkor. 97–108.
- KALOCSAI J. 2011: A demokratikus attitűd hatása a participációra. In Utasi Á. (szerk.): *Közösségi kapcsolatok és közélet*. Szeged, Belvedere Meridionale. 21–40.
- LUHMANN, N. 1987: Interakció, szervezet, társadalom. In *Válogatás Niklas Luhmann írásaiból*. Vál.: Pokol B. Szociológiai Füzetek 42. 78–93.
- LUHMANN, N. 1997: *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt/M, Suhrkamp.

- LUHMANN, N. 1999a: Az identitás – mi az, vagy miképpen működik? In Karácsony A. (szerk.): *Látom azt, amit te nem látsz*. Budapest, Osiris. 32–59.
- LUHMANN, N. 1999b: A szociológia és az ember. In Karácsony A. (szerk.): *Látom azt, amit te nem látsz*. Budapest, Osiris. 119–132.
- LUHMANN, N. 2009: *Szociális rendszerek*. Budapest, AKTI–Gondolat.
- MACINTYRE, A. 1999: *Az erény nyomában*. Budapest, Osiris.
- MELUCCI, A. 1996: *Challenging codes. Collective action in the information age*. Cambridge, Cambridge University Press.
- PÁSZKA I. 2007: *Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából*. Szeged, Belvedere Meridionale.
- POLETTA, F. 1998: „It was like a fever...” Narrative and identity in social protest. *Social Problems* 45 1998. no. 2. 137–159.
- RICOEUR, P. (1992): *Oneself as another*. Chicago – London, University of Chicago Press.
- SZÉLL K. 2012: Közéleti diskurzus és aktivitás. In Utasi Á. (szerk.): *Közösségi és közéleti aktivitás*. Vizsgálat három ország hét magyar kistélepülésén. Szeged, Belvedere Meridionale. 143–168.
- TARROW, S. 1998: *Power in movement. Social movement and contentious politics*. Cambridge, Cambridge University Press.
- TAYLOR, C. 1989: *Sources of the self. The making of th modern identity*. Cambridge (Mass.), Harvard University Press.
- TURNER, V. 2002: *A rituális folyamat*. Budapest, Osiris.
- UTASI Á. 2013: *Kötelékben*. Szolidaritás-hálók és közélet. Szeged, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – Belvedere Meridionale.

A részvétel fogalom társadalomelméleti összefüggései

– *The Definition of Participation and Social Theory* –

Keywords participation, civilizational process, social capital, civic society, community relations, associations, social theory

Abstract

In our research (UTASI 2013), we have considered the chances of the reformation of democracy through communal life and civic participation, since it would be an urgent necessity of present-day Hungarian society. This paper attempts to find how participation – an essential prerequisite for the interaction between the individual and the political system – could be defined by certain theoretical models and put in a broader social context. In our research, three main models were used: the civilizing process, the concept of social capital and the theories of civic society. However, it is not possible to explain all aspects of the problem with these models; therefore we have intended to analyse the concept of participation in a meta-theoretical framework (SÍK 2011) and point out the possible research questions for future investigation.

1. Bevezetés

A kutatásunk vezérfonalát a következő, egyszerű tézis adta: a közösségi kapcsolatok igénye, és a közösségi élet a demokrácia megújításának esélyét jelentik (az eredmények összefoglalásához lásd a kutatás zárókötetét: UTASI 2013). Ezt a tézist többféleképpen lehet kibontani és elméleti szinten általánosítani, attól függően, hogy az egyén és demokrácia között található terület milyen társadalomelméleti kategóriák mentén bontjuk fel, pontosabban, hogyan képzeljük el az egyén és a demokratikus politikai rendszer közötti kölcsönhatást. A kutatási kérdésünk így már pontosabb megvilágításba kerül, ugyanis nyilvánvalóvá válik, hogy az egyén szintjén értelmezett szocialitás világából egészen a politikai rendszer szintjén értelmezett szocialitás világáig el kell jutnunk, amennyiben globálisan próbáljuk megragadni a tézisben rejlő felvetést. Nem túl meglepő módon az alapvető társadalomelméleti problémához jutunk így, vagyis a különböző szinteken értelmezett szocialitás átfogó elméletének problémájához. Persze egy empirikus irányultságú kutatásban nem létszükséglet a tudományterület magvát adó problémákat kerülni, de az eredmények bármennyire is egyértelmű diagnózist és választ jelentenek az alapvető kérdésünkre, vagyis a magyar demokrácia megújulási esélyére nézve, a nem túl biztató

kép mégis a reményteljes újbóli interpretáció feladatát ösztönzi, és ezt az elméleti keretek újbóli átgondolásával lehet elvégezni. A feladat tehát változatlan, pontosan megfogalmazása miatt szüntelenül ösztönzi az elméleti keretek fejlesztését és az empirikus anyag újbóli feldolgozását, ugyanis továbbra is az esélyt keressük.

A demokrácia megújításának esélye az egyéni szint irányából a részvétel fogalmával ragadható meg legegyszerűbben. Az állampolgári részvétel formális lehetőségei a rendszerváltás utáni magyar demokráciában megteremtődtek, sőt a gyülekezési és egyesülési jogok kiharcolása az állampárttal szemben a civil társadalom zászlaja alatt szövetező társulások még a rendszerváltás előtt sikeresen kiharcolták (ARATO 1992). Az viszont továbbra is kérdéses, hogy a demokratikus játékszabályok formális jelenléte egy konszolidálódó, az állampolgári bizalomra érdemes demokratikus rendszerhez vezet, vagy a demokratikus intézményrendszer feltételei között az elit és a társadalom többsége által imitált normakövetés egy „színlelt demokráciát” eredményez (ILONSKY – LENGYEL 2009). A demokráciával kapcsolatos aggodalmak mellett talán markánsabbak azok a sokszerű élmények, melyek a rendszerváltás másik ígéretével, a piacgazdaságban megvalósuló jólét eljövételével kapcsolatosak. Amellett, hogy a nyugati példára elképzelt prosperáló gazdaság és jólét nem teremtődött meg, növekvő egyenlőtlenségeket, a leszakadó és elszegényedő csoportok növekedését, a szegénység bizonyos formáinak súlyosbodását megállapító kutatások egyenesen a civilizációs folyamat fenyegetettségét jelzik (FERGE 1999). A társadalom integrációját nem csupán a leszakadó csoportok veszélyeztetik, a magyar társadalom értékszerkezete (TÓTH 2009) és a bizalmas kapcsolatok szűkülése (UTASI 1996) az alrendszerek által integrált csoportok esetében rámutatnak a magyar társadalom gyenge kohéziójára. A részvétel kérdéskörét vázlatosan ez a három terület övezi, tehát egyrészt a demokrácia állapota, másrészt a részvételt is meghatározó egyéni létfeltételek megléte, végül a magyar társadalom szerveződési képessége vagy integrációja. A következőkben ezt a vázlatos képet szeretném két megközelítésben is árnyalni, elsőként számba venni néhány lehetőséget, amiben ezt a hármas struktúrát finomítani lehet, majd ezen lehetőségek mérlegeléséhez a részvétel problémáját elhelyezni egy nagyobb érvényességi igényű társadalomelmélet szintjén (SÍK 2011). Jelen dolgozatban az elméleti lehetőségeket csak nagyon vázlatosan és a szigorú elmélettörténeti igényességet mellőzve tudom áttekinteni, a cél csupán a probléma gerincét jelentő összefüggések tisztázása és a vázlatosan megragadott értelmezési irányokban rejlő lehetőségek körvonalazása.

2. Megközelítésmódok a részvétel jelentőségének megállapításához

A részvétel kérdését elsősorban a részvételi demokrácia elvén keresztül közelíthetjük meg, ami a képviseleti demokráciához képest az állampolgárok közvetlen részvételének különböző lehetőségeit intézményesítő módszerekre helyezi a hangsúlyt. Ez a politológiai megközelítés ugyanakkor csak nagyon korlátozott mértékben teszi megfigyelhetővé és mérhetővé azon jelenségek körét, melyeket a változatos cselekvési lehetőségekkel rendelkező állampolgár és a politikai rendszer közötti eseménytérén lehetséges kölcsönhatások formáiban lehet meghatározni. A részvételi demokrácia bizonyos intézményeit szándékolt értelme szerint igénybe vevő cselekvések köre ugyanis nem meríti ki például a társadalmi tőke vagy a civil társadalom elméleti által feltételezett hatásmechanizmusok körét, ezek az elméletek ugyanis az intencionalitáson túli funkcionális összefüggéseket feltételeznek. Ennek értelmében a demokratikus részvétel fogalmát felválthatjuk egy intézményi szempontból differenciált részvétel fogalmával, ami a cse-

lekvések egy szélesebb halmazát határolja körül, tekintettel arra, hogy bármilyen többé-kevésbé intézményesült keretek között fenntartott cselekvési lehetőségekben való részvételt elemzendő jelenségnek tartunk. Egy ilyen részvétel fogalom ugyanakkor nem zárja ki például azokat a mélyen gyökerező kulturális intézményeket, amiket a család, illetve a rokonság jelent, vagy azokat a szervezeti kereteket, melyek például a munka világát intézményesítik. Ezt a feladatot, tehát a részvétel definiálását, ugyanakkor kategóriális lehatárolásokkal elvégezzhetjük, ha az általános fogalmat az alapproblémánk keretét jelentő modellekben helyezzük el. Ezek a modellek többé-kevésbé explicit módon kijelölik, milyen részvételi formáknak lehet jelentősége, vagy a hozzájuk köthető módszertani gyakorlaton keresztül, vagy az elmélet szerkezetébe foglalva.

2.1 Egyéni szükségletek modellje

Az állam és az állampolgár közötti viszonyt a jogrendszer fekteti le, a politikai jogok elvben lehetővé teszik az állam ügyeiben való részvételt, ez a lehetőség viszont mindkét oldalról akadályokba ütközhet, vagy az állam nem biztosítja a valódi lehetőségét, vagy az állampolgár nem hajlandó élni a jogaival. Ha ezt a viszonyt egy szociológiai irányból akarjuk megközelíteni, akkor a civilizáció és állam viszonyára kell koncentrálnunk, vagyis egy olyan megközelítésre kell reflektálni, ahol az emberi együttélés alakulásának folyamatában a legfontosabb szereplő az állam, ami funkciójára ebben az összefüggésben tett és tesz szert (FERGE 1999). Ferge a civilizációt az emberi együttélés általános kereteként azonosítja, ami a társadalom hierarchikus szegmentáltsága, a nem azonos életfeltételek miatt többféle együttélési minta párhuzamosságát jelenti. Ennek ellenére viszont a civilizációnak vannak domináns ágensei és a viselkedési mintáknak diffúziója, melyek egy történeti keretben bizonyos iránnyal rendelkező fejlődésként írhatóak le. Elias nyomán ez a fejlődési folyamat a belső késztetések represszióját jelenti a következmények racionálisabb számításba vétele miatt, az együttélés pacifikálását, aminek a domináns formái kezdetben a mindig kifinomultabb udvari kultúra kereteiből kilépve terjedtek el. Ferge éppen ezért hangsúlyozza az életfeltételbeli különbségeket és a diffúzió kérdését, ha ugyanis a domináns együttélési módok, melyek a modern állam erőszakot monopolizáló funkciója mellett alakulnak, egy a többség számára nem elérhető életforma kereteiben jöttek létre, akkor pontosan a kényszerreket közvetítő állam (és más civilizációs ágensek, melyek a legkritikább esetben függetlenek az államtól) szerepe válik központiá. Vagyis: „ha a körülmények nem elég hasonlóak fent és lent ahhoz, hogy hasonló követelményeket támasszanak és hasonló habitusokat tegyenek racionálissá, akkor vagy egyáltalán nem működnek a transzferek, vagy csak torzult átvétel lehetséges” (FERGE 1999. 1158.). Az alapvető kérdés ennek nyomán, hogy mi teszi lehetővé, hogy az egyén a civilizációs folyamatban részt tudjon venni. Egyéni szinten mik a feltételei ennek, ugyanis a társadalom integrációját, amit az együttélés kereteit jelentő civilizációs minták tesznek elsősorban lehetővé, minden leszakadó csoport veszélyezteti, vagyis a civilizált élet lehetőségét elvben mindenkire ki kell terjeszteni.

Ha kutatási kérdésünket a civilizációs folyamat fentebb értelmezett paradigmájában tesszük fel, akkor a részvétel problémája kielégíthetően azonosítható a demokrácia formális játékkerében való részvétellel, amit a jogrend intézményesít. Vagyis a politikai jogok, melyek a civilizálódásban főszereplő állam által biztosítva vannak, a részvétel elsődleges feltételrendszerét jelölik ki, vagyis azokat a viselkedési mintákat, melyek dominánsak és kívánatosak a társadalmunkban, ha az interakciók a politikai érdekek befolyásolására irányulnak. Ehhez persze olyan állampolgárookra van szükség, akik részben rendelkeznek a részvétel objektív lehetőségeivel, az illeszkedő diszpozícióik kondicionálódtak (habitus), és ésszerű választás számukra a demokratikus normák

követése és a részvételi formák gyakorlása. Ezeket a feltételeket az egyéni szükségletek szintjén lehet nyomon követni, vagyis a részvétel peremfeltételeinek kérdését úgy feltenni, hogy melyek azok a szükségletek, melyek teljesülésével a civilizált, demokratikus gyakorlatokban részt lehet venni. A másik lehetőség természetesen az, hogy az állam által garantált intézményi feltételeket vizsgáljuk, de mivel ebben a paradigmában az állam a legfontosabb ágens, az egyéni létfeltételek kritikáján keresztül is az állam által garantált feltételek kritikájához jutunk.

A megközelítés alapvető problémáját a létfeltételek és szükségletek megállapítása jelenti. Ha a civilizációs folyamat általunk vizsgált részösszefüggése a demokratikus részvétel, akkor egy olyan érvelés csapdájába kerülhetünk, hogy a részvételi praxis irányából, tehát a viselkedési minta megvalósulása felől próbáljuk megállapítani, hogy mik az egyéni feltételek. Vagyis feltételezzük azt, hogy a kialakult praxissal rendelkező csoportok életfeltételei körvonalazzák a feltételrendszert. Ennek alternatíváját jelenti, ha nem specifikáljuk a demokratikus praxisra a szükséges viselkedésminták körét, hanem az egyre táguló interakciós körökben való részvétel meglétét vizsgáljuk. Az egyéni szükségletekre vetítve ez egy olyan hierarchikus szükséglet-modellben képzelhető el, ahol az alapvetőbb feltételek teljesülése jelenti a magasabb rendű szükségletek feltételét. A Maslow-féle pszichológiai modell a probléma megoldásának egyik lehetséges változata, amiben az önmegvalósítás igénye, ami a feltételét jelenti a közösségi praxisnak, így az annak valamilyen módon részét képező demokratikus részvételnek is, a szükséglet-hierarchia csúcán található (UTASI 2013. 30–31.). Ha tehát az életkörülmények a fundamentális igényeket kielégítik, akkor olyan univerzálisabb igény is megjelenhet, ami az egyéni állapot-fenntartás szűkebb kereteit jelentő kapcsolati körökön túli interakciókat is lehetővé tesz. A különböző kapcsolati körök így az önfenntartás szintjeinek funkcióiban differenciálhatóak (a szolidaritás-hálóktól a multiplex kapcsolatokat jelentő családig), vagyis az igények és szükségletek szempontjából lehet meghatározni az egyént körülvevő kapcsolati köröket, így azok jelentőségét. Például bizonyos esetben rokoni kapcsolatokon keresztül működő transzferek a fiziológia igényszint kielégítését vagy hiányait kompenzálhatják, anyagi segítséget jelenthetnek, de ugyanakkor az elismerés (önbecsülés, presztízs) igényeit már nem garantálják (sőt), így pedig a közéleti cselekvés lehetősége is akadályokba ütközik, mivel ez elsősorban a társas és az elismerésre vonatkozó szükségletek kielégítésének teljesülését és az önmegvalósítás igényét feltételezik. Tehát a demokratikus vagy civil értékekkel jellemezhető civilizációs minták az egyéni szükségletek által differenciálható kapcsolati struktúrára keresztül épülhet be a megfelelő igényszint elemei közé.

Ebben a modellben láthatóvá válik a részvétel egyéni meghatározottságán keresztül mind az állam, mint civilizáló ágens szerepe, az egyenlőtlenségeket újratermelő társadalmi struktúra keretein belül, mind az egyén, aki a rendelkezésre álló kapcsolatain keresztül igyekszik fedezni a szükségleteit, amit az alrendszerhez való kapcsolódáson keresztül nem tud elérni. A modell háttérben a rendszerintegráció és a társadalmi integráció megkülönböztetése húzódik meg (CASTEL 1993), a megközelítés legnagyobb problémája pedig pontosan az, hogy a két integrációs mechanizmus által ábrázolt szint között nem árnyalhatóak a kapcsolódások. A civilizációs folyamat feltételezte diffúzió iránya, illetve az ezzel párhuzamosan fejlődő állam civilizáló tevékenységének az iránya is az egyén felé mutat, a visszacsatolást ebben a modellben nem tudjuk ábrázolni.

2.2 A társadalmi tőke modellje

Ezt a visszacsatolást a társadalmi tőke fogalma köré szervezett modellben már többé-kevésbé konkrét elképzelések szerint vagyunk képesek megfigyelni, sőt mérni. COLEMAN (1988.

14.) szerint a társadalmi tőke: „olyan entitások csoportja, amelyeknek két közös vonásuk van: mindegyik valamilyen társadalmi struktúra aspektusa, és mindegyik megkönnyíti e struktúrán belül a cselekvők – akár személyek, akár testületi aktorok – cselekvéseit”. Ehhez képest a bourdieu-i tőke-fogalom már differenciálja az aktorokat: „olyan erőforrásokról van szó, melyek egy csoporthoz való tartozáson alapulnak” (BOURDIEU 2004. 130.), vagyis a társadalmi tőke egy meghatározott cselekvő számára áll rendelkezésre. A fogalom tehát valamilyen módon a cselekvési lehetőségeket szimbolizálja egy társadalmi struktúrában, attól függetlenül, hogy az egyén társadalmi pozíciójához rendeljük a társadalmi tőke fogalmán keresztül a cselekvési lehetőségeket, vagy egy cselekvési tér egész hálózatát jellemezzük, a fogalom mindenképpen egy strukturális kontextusra referál. Az egyes elképzelések ugyan csoportosíthatóak a mikro- és makro-szintű szemléletük alapján (KMETTY 2012), de alapproblémánk szempontjából mégis az a döntő, hogy valamilyen cselekvőt egy strukturális keretbe ágyazzunk, vagyis hipotéziseket teszünk lehetővé a politikai rendszer és az egyének közötti cselekvési tér eseményeivel kapcsolatosan. A mikro-szinthez sorolható megközelítések és a makro-szintűek közötti döntő különbség persze rögtön felértékelődik, amint az egyének közötti cselekvési lehetőségek eltérései válnak kérdésessé. Itt éppen ezért elsősorban a makroszintű megközelítéseket szeretném számításba venni, ugyanis a bourdieu elméleti keretben tárgyalható összefüggések a későbbiekben elő fognak kerülni, és főként pedig azért, mivel a makro-szintű koncepciók jelentik a magját a nagy volumenű, nemzeti vagy több országra kiterjedő empirikus adatfelvételeknek, melyek a participáció társadalmi szerepét tárgyaló diskurzusok alapjait jelentik ebben a modellben.

A társadalmi tőke-koncepciók közül témánk szempontjából elsősorban a Putnam-féle változat lehet beszédes, mivel egy jellegzetes fejlesztéspolitikai diskurzus részét képezi (FÜZÉR et al. 2006), ami a hipotetikus cselekvőt tulajdonképpen el is helyezi az egyén-politikai rendszer spektrum politikai végén, mint fejlesztéspolitikai szakembert. Putnam-nél is a struktúrát jellemzi a fogalom: „a társadalmi szerveződés olyan jellegzetességeire vonatkozik, mint például a bizalom, a normák és a hálózatok, amelyek az általuk lehetővé tett koordinált cselekvés révén növelik a társadalom hatékonyságát” (idézi: FÜZÉR et al. 2006. 335.), emellett explicit módon emeli ki a probléma összefüggését a demokráciával. A társadalmi tőke ezzel egy olyan „beruházási” kategória lesz, ami elvben minden résztvevő számára könnyebbé teszi a cselekvést: „... a társadalmi kapcsolatok fontosak. Elsősorban azoknak, akik e hálózatok részei. A mikroökonómia nyelvén szólva, a hálózatoknak magán- vagy „belső” (sic!) hozadéka van” (idézi: FÜZÉR et al. 2006. 336.) A különböző hálózatokban való részvétel, ennek nyomán a bizalom és a sűrűsödő interakciókat eligazító normák látszólag függetlenül az egyének számára adott pozicionális különbségektől, kedvezőbb feltételei a cselekvésnek, mint egy alacsonyabb mértékű társadalmi tőkével jellemezhető közeg. A demokrácia szempontjából ebben a modellben tehát nem az egyéni cselekvőképességre tudunk koncentrálni, ami az állampolgári részvételben csúcsonyul ki, hanem egy olyan kontextuális tényezőre, ami ismét elsősorban az állami szereplők irányából működő hatások közegeként szolgál. A társadalmi tőkék így aszerint mérlegelhetőek, hogy mennyiben szolgálják azokat a fejlesztéspolitikai módszereket, melyeknek célja egy demokratikus állam működőképességének biztosítása. A demokrácia szempontjából így mindazoknak a részvételi formáknak, formális vagy informális tagságoknak, fontos szerepe lehet, melyek a társadalmi tőke növekedését eredményezik. A társadalmi tőke fogalmával az egyén és a politikai rendszer közötti eseménytér egy olyan aggregátummá válik, ami a cselekvők intenciói felett létrejövő szinten képes a kölcsönhatás irányait láthatóvá tenni, a társadalmi tőke ugyanis nem a cselekvők szándékai szerint nyeri el funkcióját, mivel nagyjából mindegy, hogy a horizontális társulásoknak mi az

értelem szerinti tartalmunk, vagy legalábbis explicit módon nem számol ezzel a társadalmi tőke koncepciója. Az egyéni szükségletek meghatározta demokratikus részvétel modellje mellett így egy olyan koncepcióhoz jutunk, ami nem a tényleges demokrácia realizálódását vizsgálja, ami elvben azonos a széleskörű társadalmi részvétellel, hanem egy demokratikus rezsim működési környezetét teszi megfigyelhetővé a társulások közegeiben. Ezzel lényegében egy olyan nézőponthoz jutunk, ami továbbra sem képes az intencionalitás szintjén működő különbségeket érdemben láthatóvá tenni, továbbá a társadalomtörténeti és kulturális összefüggéseket is elnagyolja, illetve a társulások révén kialakuló, funkcionálisan meghatározható entitás helyett egy olyan aggregátummal közelíti a hatásokat, mely a pontos működési mechanizmust fekete dobozban tartja. Persze amennyiben van a modern nyugati államoknak olyan fejlődési íve, ami univerzális összefüggéseket jelent változó történeti körülmények között, akkor a társadalmi tőke koncepciója érvényes lehet, de ezt a kérdést csak tágabb társadalomelméleti keretben lehetne megvizsgálni.

2.3 A civil társadalom modellje

A civil társadalom fogalmának sokrétű használata rámutat egy olyan problémára, ami az előző két modell (modell alatt továbbra is a participáció elhelyezésének kérdését értjük) esetében sokkal inkább egyoldalúan jelentkezett, vagyis a megfigyelői pozíció kérdésére. Ezt itt most különösen azért kell kiemelnünk, mert, ahogyan az a fogalomhasználat sokféleségén is megmutatkozik, egy erősen önreflexív diskurzusról van szó, tehát a valamilyen módon leírt civil társadalom egyik lehetséges önmegfigyelési formája pontosan a civil társadalom szemantikája. Ahogyan az egyéni szükségletek modelljében a civilizációs folyamat jelentheti a tágabb értelmezési kontextust és egy az állami szerepet kritizáló szociálpolitikai nézőpont a megfigyelői irányt, úgy a társadalmi tőke modellje mögött egy gazdasági modernizálódást és demokratikus konszolidációt kívánó aktor rejtőzik, e két modellben tehát közös az, hogy a modellált jelenségre az állam által kínált cselekvési lehetőségek közegeként tekintenek. Ezzel szemben a civil társadalommal kapcsolatosan az empirikus-analitikus irányultság, a normatív koncepciók és a politikai stratégiák egyaránt jelen vannak (KEANE 2004. 38.), vagyis a civil társadalom problémája komplex módon szövi át a társadalmi rendszer egészét, nem csupán egy technikai, leíró kategória, hanem a vizsgált közeg önleírásának, önfenntartásának egyik módja.

A civil társadalommal foglalkozó munkákat két nagyobb csoportba sorolhatjuk (HUSZÁR 2008): Az egyik ilyen csoportba azok a megközelítések tartoznak, melyek nem a társadalmi struktúrát differenciálják azáltal, hogy valamilyen értelemben lehatárolják a civil társadalmat más szféráktól, hanem a társadalmi berendezkedés egy típusára utalnak a fogalommal. Tehát a civil társadalom intézményrendszerének leírásával egy bizonyos társadalmi formációt írnak le, melyekben lehetséges a köz és magán birodalmának elkülönülése. A nézőpont a polgári társadalom nyugati modelljének az idealizálását jelenti, ami eltekint a polgári társadalom marxi kritikájától, és ezzel az egyéni szabadság feltételeinek megvalósulása szempontjából kitüntetett társadalmi berendezkedést univerzálisnak tételezi. Ez a generalista álláspont tehát a nyugati társadalmak intézményi formációjában megvalósuló civil társadalmat kész mintaként állítja az iszlám és poszt-szociaista országok elé. Modellálandó problémánk szempontjából a generalista álláspont csupán a civilizációs folyamat modelljében elhelyezhető, az adaptálandó minták típusait bővítené. Vagyis a nyugati társadalomfejlődésben kialakult minták, melyek az állampolgári öntudatra és praxisra vonatkoznak, egy civilizációs hatás, illetve kulturális transzfer keretében a magyar társadalomban is mintaértékű válnak. A kifinomult, európai állampolgár viselkedésmódjának elemei az európai civilizáción alapuló értékközösség elemeiként jelennek meg

és válnak kívánatossá. Ez a kulturális transzfer bármennyire is fontos és ábrázolható például az egyéni szükségletek fenti modelljében, az ismertetett érvek miatt korlátozott érvényességű.

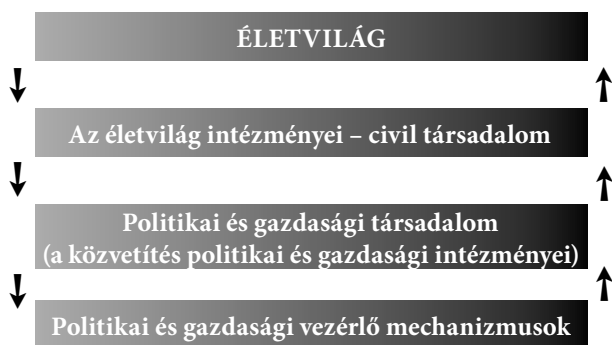
A civil társadalom elméleteinek másik csoportja ezzel szemben valamilyen formában az államtól (és gazdaságtól különböző), szervezett interakciók szféráját igyekeznek körülírni (HUSZÁR 2008). Ezek a minimalista nézőpontok számunkra azért előnyösebbek, mert a strukturális lehatárolással egy olyan elméleti teret nyitnak meg, mely az árnyaltabb modellalkotás és kategorizálás szempontjából szükségesnek látszik. Persze pontosan ezért kell a következőkben a minimalista koncepciókat abból a szempontból áttekinteni, hogy milyen lehetőséget teremtenek erre az árnyalásra.

Keane szerint a civil társadalom: „egy ideáltipikus kategória (Max Weber-i értelemben vett ideáltípus), egyrészt leírja, másrészt figyelembe veszi a törvény által védett nem-kormányzati intézmények komplex és dinamikus együttesét, amely erőszakmentes, önszerveződő, önreflexív iránnyal rendelkezik, és tagjai állandó feszültségben állnak egymással és az állami intézményekkel, mely utóbbiak „keretet szabnak”, korlátok közé szorítják és lehetővé teszik tevékenységüket” (KEANE 2004. 12.). A definíció alapján egy az intézményi viszonyok és a feszültségben álló szereplők között feszülő cselekvési térről beszélhetünk, a koncepció szerint az államot mind a cselekvési tér szereplőjeként, mind fenntartójaként lehetséges szerepeltetni, vagyis az önszerveződő módon alakuló társulások egy jogilag garantált intézményi közegben képesek a politikai rendszerhez kapcsolódni. A Keane által körvonalazott ideáltípus persze ilyen formán nem nyilatkozik a társadalmi struktúráról, az ideáltípus által lehetővé tett kategoriális lehatárolás a strukturális-funkcionális összefüggéseket nem ragadja meg, szociológiai szempontból az a weberi megoldás, ami a társadalmi intézményeket nem közvetlenül, hanem benne foglalt cselekvések értelmi tartalma szerint különíti el. Keane jelentősége számunkra viszont pontosan ez, vagyis eldöntendő kérdésként érdemes tekinteni arra a problémára, hogy ideáltípushoz képest érdemes lehatárolni a civil társadalom kategóriájához sorolható részvételi jelenségeket, vagy pedig egy funkcionális, strukturális keretben meghatározott szerep szerint is lehetséges.

A korai Habermas nyilvánosság-elmélete, ami a civil társadalom koncepciójával rokonítható, funkcionális összefüggéseket is kiemel a strukturális lehatárolás mellett. A klasszikus nyilvánosság modellje szerint a magángazdaság alapját jelentő polgári családot körülvevő magánszféra és az államot övező közhatalom szférája között intézményesülő polgári nyilvánosság funkciója a közvetítés a burzsoá magánérdekeket integráló gazdaság és a politikai cselekvőket integráló közhatalom szférája között (HABERMAS 1993. 81–85.). A polgári nyilvánosság intézményei, melyek az irodalmi nyilvánosságból nőttek ki, tehát nem is elsősorban az állammal szemben sajátos igényekkel rendelkező politikai társulásokból, hanem a polgár kritikai szabadságának és képességének művelését intézményesítő társulásokból, idővel elfoglalták a helyüket a tulajdonjog alapján álló gazdaság és a közhatalmat gyakorló állam között. Ezt a funkciót, ahogyan korábbi formáját persze elveszítette a nyilvánosság (HABERMAS 1993), de a civil társadalom rendszer-integratív sémákhoz való funkcionális viszonyában továbbra is kérdés tárgya. Habermas ezt a kérdést későbbi munkáiban egy lényegesen komplexebb elméleti keretben dolgozta ki, így érdeklődésének homlokterében már a civil társadalom által megragadni kívánt jelenségek egészen más formában bukkannak fel: az életvilág racionalizálódásának és a rendszerek általi gyarmatosításának formáját öltik (HABERMAS 2011. 382–414).

Arato és Cohen a habermasi társadalomelmélet segítségével egy szociológia szempontból már számunkra megfelelően árnyalt civil társadalom elméletet hozott létre. Keane-hez képest tovább szűkítik a civil társadalom szférájának határait, ugyanis nem csupán az államot, hanem

a gazdaságot is kívül helyezik a kategórián. ARATO (1999. 54–56) szerint „a gazdaság és állam közötti társadalmi interakció szférájaként értelmezendő” civil társadalom az interakciók formája szerint mind a gazdasági és mind a politikai társadalomtól elkülönül. A politikai társadalom a hatalom megszerzésére és megtartására törekszik, többnyire ugyan a civil társadalomból nő ki, de a civil társadalom interakciói és szerepe élesen megkülönbözteti őket, a civil társadalom szerepe a befolyásra irányul, amit egy szabadabb társadalmi kommunikáció tud elérni. Ehhez hasonlóan különbözik a gazdasági társadalomtól, az állam és a gazdaság rendszerszerű mechanizmusai felé pedig a politikai és gazdasági társadalomhoz való viszonyán keresztül képes kapcsolódni. Mindemellett a civil társadalmat nem lehet a két lehatárolás után megmaradó jelenségek teljes körével azonosítani, a társulások viszonylataira és a szervezett kommunikációra kell a továbbiakban redukálni. A civil társadalom intézményesült elemei mellett a társadalmi mozgalmakat is kiemeli Arato, melyeknek az intézményes keretek szempontjából konstituív jelentőségük van. Az így meghatározott elemeket, melyek tulajdonképpen nem sokban különböznek a Keane által az ideáltípusba sorolt jelenségek körétől, ugyanakkor egy társadalomelméletileg definiált integrációs sémában is elhelyezik. A keretet Habermastól veszik át, vagyis az életvilág jelentette társadalmi integráció, illetve a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok által lehetővé tett rendszerintegráció között pozícionálható a civil társadalom jelenségköre. Az állam és gazdaság esetében ugyanis a pénz és a hatalom médiumai teszik lehetővé az interakciót, míg másik felől az életvilág, ami a cselekvéskoordináció szempontjából lényeges értelemmegértés adott határait jelenti, és a kommunikatív cselekvés, ami a különböző életvilágokból adódó megértési perspektívákat hivatott összeegyeztetni, koordinálja az interakciókat. Az életvilág hermeneutikai (értelemmegértés, életvilág) és intézményi szintjének megkülönböztetésével helyezik el a civil társadalmat a struktúrában, a civil társadalmat az életvilág intézményi oldalra helyezve (HUSZÁR 2008). A koncepció lényege, mint az a politikai társadalom és gazdasági társadalom lehatárolásából is következik, hogy a rendszer és életvilág szétválasztásának felpuhításával a kettő integrációs forma közötti közvetítő zónát leírják (HUSZÁR 2008). A civil társadalom intézményeiben tehát már nem csupán a kölcsönös megértés adott feltételeire támaszkodnak az interakciók, hanem szervezeti kereteket is igénybe vesznek, ezek a szervezeti keretek viszont még függetlenek a rendszerek által vezérelt cselekvési programoktól. A civil társadalom funkciója ennek megfelelően már nem a magánérdekek és közhatalom közötti közvetítésben határozható meg, hanem a rendszerek és az életvilág közötti közvetítésben. Itt tehát Habermas életvilággyarmatosítás tézisének nyújtják egy alternatíváját, Habermasnál ugyanis a két szféra közötti kölcsönhatás egy irányú tendenciában összegződik, a rendszerszerű folyamatok behatolnak és zavart keltenek az életvilágban, ezzel szemben Cohen és Arato elmélete alapján az ellentétes irányú hatások kifejtésére is lehetőség van (1. ábra).

1. ÁBRA A rendszer és az életvilág között elhelyezkedő intézmények ❖ forrás: HUSZÁR 2008. 119.)

A civil társadalom fenti két meghatározása alapján mindazok a visszacsatolási folyamatok megfigyelhetőek, amiket vagy nem tudunk megfelelően leírni (egyéni szükséglet-modell), vagy pedig egy leegyszerűsített funkcionális összefüggésként tudunk megközelíteni (társadalmi tőke-modell). A kérdésfeltevésünk magvát jelentő részvétel problémája a civil társadalom modelljében mind a strukturális elemek közötti funkcionális összefüggéseket, mind pedig az intenciójuk szerint valamilyen politikai célt elérni kívánó, a civilség értelmi és intézményes formáira épülő cselekvést képesek lehetünk elhelyezni. Ha a társadalomelméleti szinten differenciáltabb Cohen–Arato-féle civil társadalom modellt alkalmazzuk, akkor az egyén és demokratikus politikai rendszer közötti terület teljességét formába tudjuk önteni. Ha a kategorizált cselekvések értelme szerint definiált Keane-féle ideáltípust elégségesnek tartjuk, akkor pedig továbbra is lehetőségünk van arra, hogy a civil társadalom funkcióját megvizsgáljuk a módosított Habermas-i kerettől szükség esetén függetlenül.

3. Metaelméleti keret

A fent ismertetett három modellezési lehetőséget az egyén és társadalmi rendszerek között kifizülő eseménytérhez való viszonyukban igyekeztünk elhelyezni. Az egyéni szükségletek modelljében a társadalmi és rendszerintegráció összefüggése az egyéni szükségletek szempontjából nélkülözhetetlen rendszerfolyamatok és az ezzel párhuzamosan működő és hasonló funkciójú társas kapcsolatok azonos irányú, tehát az individuális állapotok reprodukcióját lehetővé tevő hatásait mutatja ki. A modellben domináns folyamatot a civilizációs minták szükséglet-hierarchiában való megjelenése és kondicionálódása alkotja, amit a társadalmi pozícióból és milióból adódó sajátosságok tesznek lehetővé vagy akadályoznak, ezeket pedig a két integrációs módban zajló folyamatok határozzák meg. Mivel ebben a civilizációs paradigmában a legfontosabb ágensnek az állam (ezt kibővítve a politikai rendszer mellett a további társadalmi alrendszerek) számít, döntően arról van szó, hogy a rendszerműködés által vezérelt folyamatok milyen intézményeket dolgoznak ki a (civilizált) cselekvések becsatornázására, lehetővé tételére. A fogyasztóként, szavazópolgárként, alapjogokkal rendelkező állampolgárként felismert cselekvők ezeken a sémákon keresztül tudnak kapcsolódni az alrendszerek működéséhez, és képesek elsőrendű módon fedezni bizonyos szükségleteiket. A demokratikus részvétel tehát elsősorban a politikai rendszer által integrált és más alrendszerek, illetve a társas kapcsolatok által lehetővé tett cselekvés. A társadalmi tőke a társadalmi integráció és rendszerintegráció kérdését úgy hozza összefüggésbe, hogy valamilyen empirikusan mérhetővé tett sémában, tehát a hatások finom mechanikáját bedobozolva állapít meg a két integráció-mód között összefüggést. Ez az összefüggés egyirányú, mivel elsősorban a rendszerteljesítmények (legyen az a demokrácia vagy a kapitalista piacgazdaság) számára kedvező társadalmi környezetet igyekszik kimutatni. A horizontális társulások, a normák, a bizalom és a koordinált cselekvések hálózatainak, amik tehát a társadalmi integráció sémájában jönnek létre, minél sűrűbb kiépülése a stabil politikai és gazdasági működés feltételeit jelentik. Ebben a modellben tehát sem arról nem szerezhetünk információt, milyen módon lehetségesek és valósulnak meg a társas cselekvések, sem pedig arról, hogyan kapcsolódnak ezek a cselekvések rendszerfolyamatokhoz, hanem normatív-analitikus módon egy ideális társadalmi integrációs sűrűségtől való eltérésből magyarázhatunk rendszerszerű teljesítményeket. A társadalmi tőke modellje tehát feltételezi, hogy van gyengén integrált társadalom, ahol a horizontális kapcsolatok nem sűrűsödnek és ennek eredménye-

képpen a politikai és gazdasági folyamatok is akadoznak. Az integrálatlan társadalom képe helyett viszont pontosan azt érdemes feltételeznünk, hogy a normatívan kitüntetett integrációs mechanizmusok egy szintén idealizált politikai rezsimmel mutatnak pozitív összefüggést, az ettől eltérő állapotokkal jellemezhető társadalmakban egészen egyszerűen mind rendszerszinten és főképpen a társadalmi integráció szintjén eltérő logikák működnek. Ezt a problémát a civil társadalom modelljében is igen nehezen lehet kezelni.

Ahhoz, hogy a különböző modellezési lehetőségek mögötti átfogóbb társadalomelméleti szempontokat is, tehát az integrációra vonatkozó kérdéseket még alaposabban megvizsgáljuk, a Sík DOMONKOS (2011) által kidolgozott (meta-)elméleti keret lehet segítségünkre. Ebben a keretben egyrészt megvizsgálhatjuk, hogy milyen további lehetőségek adódnak, a feltételezésünk szerint, az egyén és társadalmi rendszerek szintjei közötti területet átfogó demokrácia és részvétel probléma megragadására. Továbbá, hogyan lehet ezt a kérdést egy a magyar társadalomfejlődés és modernizálódás folyamataira szabott társadalomelméletben vizsgálni, a társadalmi tőke és a civil társadalom koncepciók esetében is érzékelhető ugyanis a nyugati társadalmakra jellemző társadalomfejlődés középpontba állítása.

Sík célja egy olyan társadalomelmélet kidolgozása, mellyel a magyar társadalomfejlődés modernizációs tendenciái vizsgálhatóvá és megítélhetővé válnak. Az elméletépítés stratégiája, hogy elsőként meghatározza a szociológiaelmélet teljes játékerét (integráció szintjei), majd a lehetőségek terében elhelyezi a legfontosabb kortárs szociológiaelméleti megoldásokat (Habermas, Bourdieu, Luhmann), melyek mindegyike sajátos és különböző aspektusát ragadja meg a szocialitásnak, végül ezeket egy a hálózatelmélet által lehetővé tett meta-elméleti keretben hangolja össze.

Az első kérdés a társadalmi integrációi lehetséges szintjeire vonatkozik. A problémát Sík a szocialitás legelemibb, „ontológiai” szintjére helyezi, tehát arra a kérdésre, hogyan lehetségesek társadalmi jelenségek, hogyan valósul meg társadalmi interakció. A választ Sík szerint a klasszikus szociológiából nyerhetjük, a weberi és durkheimi szociológiaelméletek tulajdonképpen meg is határozzák ezeket a lehetséges szinteket. Weber jól ismert cselekvéseméleti válasza arra, hogy mi a szociológia tárgya, lényegében már érzékelteti a mozgásteret. A társadalmi cselekvés, ami szubjektív és szándékolt értelme szerint másokra vonatkozik, egyrészt különbözik a szándékolt értelmet nem tartalmazó reaktív viselkedéstől, másrészt a közvetlen értelmi tartalommal nem rendelkező társadalmi intézményektől, melyeket csak azokon a társadalmi cselekvéseken keresztül érthetünk meg Weber szerint, melyek keretétül szolgálnak (Sík 2011). Tehát Weber szerint sem az intencionális tartalomtól mentes viselkedés, se azok emergenciájából létrejövő intézmények nem közvetlen tárgyai a szociológiának, a társadalmi interakciókat így lényegében az egymás cselekvéseinek megértése teszi lehetővé. A weberi megközelítés komplementerét Durkheim jelenti, aki a társadalmi tény fogalmával nem szubjektív értelmi tartalmakat, hanem objektív, kényszerítő erővel bíró ténybeli összefüggéseket tesz a szociológia tárgyává: „Durkheim szerint tehát a társas létre visszavezethető kényszerek struktúrájaként értelmezett társadalmi tények a társadalmi integráció forrásai” (Sík 2011. 127.). A társadalmi interakciók tehát azáltal lehetségesek, hogy vannak olyan struktúrák, amik az egyének felett működve, mindenkire kényszerítő erővel hatnak. Durkheim ezeket lényegében mindkét, Weber által kizárt, irányban meghatározza. A mechanikus szolidaritás fogalmával a tudatunk kollektív dimenziójára utal, ami reakciószerűen, tehát a szándékosságot megelőző módon, határozza meg a társas interakciókat. A kollektív tudat tehát az intencionalitást megelőző szintet strukturálja, integrálja a társadalmi interakcióknak, ezt nevezi Sík az integráció pre-intencionális szintjének. Az organikus szolidaritás, ami a

mechanikussal ellentétben és azt felváltva nem a tudatok hasonlóságán, hanem különbözőségén alapul, keretét a modern társadalomban fokozódó munkamegosztás révén létrejövő funkcionális differenciálódás jelenti. Az integrációt tehát már nem a mindenkiben közös kollektív tudat által strukturált kényszerek, a normativitás biztosítják, hanem azok a mechanizmusok, amik a tudatok különbözősége ellenére képesek egyben tartani a társadalmat: „A piac és az intézményes jogrend a társadalmi integráció olyan formájára utal, ami különbözik mind a pre-intencionális kollektív tudaton, mind pedig az értelmi tartalmak egymáshoz igazodásán alapuló integrációtól.” (Sík 2011. 128.), ez jelenti a társadalmi integráció poszt-intencionális szintjét.

Bourdieu, Habermas és Luhmann szociológiaelméletei lényegében a szocialitás így meghatározható teljes spektrumát lefedik sajátyszerű logikájuk alapján (2. ábra).

	PRE-INTENCIONÁLIS	INTENCIONÁLIS	POSZT-INTENCIONÁLIS
Habermas (kiterjesztett)	- (cselekvéskoordináció koordinációja)	Kommunikatív cselekvés, életvilág	Szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok
Luhmann	Szemantika (nem tudatosuló)	Szemantika (tudatosuló)	Szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok
Bourdieu	Habitus	Illúzió	Mező
White	Diszciplína, stílus (nem tudatosuló)	Diszciplína, stílus (tudatosuló), retorika	Intézmény, kontroll-rezsim, a hálózat morfológiai jellemzői
Latour	Mediátorok, intermediátorok (nem tudatosuló)	Mediátorok, intermediátorok (tudatosuló)	Makro-aktánsok, a hálózat morfológiai jellemzői

2. ÁBRA A társadalmi integráció elméletei szintek és szerzők szerinti bontásban ❖ forrás: Sík 2011

Bourdieu-nél az intencionális szinten egy a játék analógiájával megérthető integrációs séma koordinálja a cselekvéseket. A játék kereteit egy illúzió biztosítja, ami involválja a szereplőket azzal, hogy materiális és szimbolikus javak formájában kijelöli, mi értékes, mi a cselekvések tétje, létrehozza a közös játék játszásához szükséges jelentéstartományt (Sík 2011). Az illúzió létrehozásáért és fenntartásáért a szimbolikus erőszak különböző mechanizmusai felelnek, melyek egy hosszantartó kondicionálási folyamatban kialakítják a szereplők habitusait, melyek cselekvési diszpozíciókat és jelentéseket tartalmaznak, pre-intencionális szinten strukturálva a cselekvést: „A habitus kialakulásának folyamatába egyaránt beletartozik, a libidó társadalmisítása (vagyis a releváns vágyak, az érdemes játékok körének kijelölése), valamint a cselekvési stratégiák begyakorlása (vagyis a társadalmi gyakorlatok kialakulása, a játékstratégiák elsajátítása). Ilyenformán a habitus egyszerre jelöli ki a cselekvési célok és a célérés kereteit.” (Sík 2011. 131.). A szimbolikus erőszak által létrejövő habitus és az illúziók mentén működő társadalmi gyakorlatok végül a poszt-intencionális szinten is sajátos struktúrákba rendeződnek, az egyes játékterek olyan mezőket alkotnak, melyek végső soron integrálják a cselekvéshelyzeteket, elkülönítve az objektív lehetőségeket jelentő társadalmi pozíciókat és tőkéket, és meghatározva a konfliktusok irányát és a pozíciók reprodukálódásának kereteit.

Luhmannál az integráció problémája a kettős kontingencia feloldásának formájában jelenik meg (Sík 2011). A műveletileg zárt autopoietikus rendszerek közül szociológiai szempontból az egyaránt értelem-feldolgozó rendszerként meghatározható pszichikai és szociális rendszerek egymáshoz való kapcsolódása esetén kialakuló struktúrák jelentik az integráció megoldásait. A kettős kontingencia abból adódik, hogy az értelemfeldolgozó rendszerek műveletileg zártak, tehát közvetlenül nem, csupán saját struktúráikon keresztül képesek egymáshoz viszonyulni. Ezekben az interakciós helyzetekben folyamatos szelekciós és re-kombinációs, tehát evolúciós folyamatban alakulhatnak ki azok az értelemformák a kapcsolódó rendszereken belül, melyek hasonlóságuk révén alkalmasak arra, hogy megfelelő értelmi perspektívát jelentsenek a társadalmi rendszer műveleteként azonosított kommunikációk folyamatos fennmaradása számára. Ezek az értelemstruktúrák, vagyis szemantikák tehát mind a társadalmi rendszerek műveletei által meghatározott pályákon, mind a pszichikai rendszerek értelem-feldolgozó teljesítménye mentén alakulnak. Ennek megfelelően elképzelhetők olyan szemantikák (értelmi perspektívák), melyek az értelmi rendszerekben tudatosulva az integráció intencionális szintjét jelentik, vagy nem tudatosulva a pre-intencionális szinten lehetővé téve a kettős kontingenciák feloldását, továbbá a társadalomfejlődés Luhmann által dominánsnak tartott folyamatában speciális szemantikák, szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok (pénz, hatalom, stb.), melyek funkcionálisan differenciált alrendszerek lefűződését teszik lehetővé, és melyek egy poszt-intencionális szinten integrálják az interakciókat (Sík 2011).

Habermas társadalomelméletébe explicit módon építi be a különböző integrációs szinteken megfogalmazható társadalom-leírásokat: „A társadalom integrációját egyfelől a cselekvők szándékainak összehangolása (intencionális integráció), másfelől a cselekvések nem-szándékolt következményei alkotta rendszerek intézményesített koordinációja biztosítja (poszt-intencionális integráció)” (Sík 2011. 136). A szándékok összehangolását vagy a nyelvi interakciókban újratermelődő közös életvilág (értelemhorizont), vagy a kölcsönös megértést ennek komplementereként lehetővé tevő kommunikatív cselekvés teszi lehetővé. Az életvilágok fejlődése során válik csak lehetővé a szimbolikusan általánosított médiumok alapján működő rendszerek létrejötte, vagyis a rendszerintegráció. Sík a Habermasi elméletet a pre-intencionális szinten a cselekvéskoordináció koordinációjának problémájából kiindulva egészíti ki: „azokban a cselekvéshelyzetekben, amikor maga a cselekvéskoordinációs funkciót betöltő kommunikatív cselekvés akad meg, csakis a pre-intencionálisan integrált kapcsolatokhoz visszalépve van lehetőség a probléma áthidalására. Ilyen kapcsolatoknak tekinthetők a lévinasi értelemben vett közelség és az arendti nyilvánosság.” (Sík 2011. 136.).

Ahhoz, hogy a három elméletet a szocialitás párhuzamosan létező, komplementer aspektusainak megragadására alkalmas rendbe szervezze, Sík a White- és Latour-féle hálózatelméleti belátásokra alapoz, így azt javasolja, hogy mielőtt döntenénk a különböző nagyelméletek által kijelölt integrációs módok kérdésében, a szocialitást, mint a különböző integrációs szinteken összekapcsolt tárgyak és személyek egymásba ágyazódó hálózatait ragadjuk meg (Sík 2011). Ezt a belátást kiegészíti azzal, hogy Bourdieu, Luhmann és Habermas elmélete sajátos értékvonatkoztatásuk révén elkülönülve, de a valóság különböző, egymást kiegészítő aspektusait meghatározva, a hálózati morfológiákkal azonosítva állítható párhuzamba, így a priori módon egyik elemzési lehetőségről sem kell lemondanunk (lásd a 3. ábrát).

	EMANCIPATORIKUS	Érdekalapú	Önfenntartó
Pre-intencionális	Cselekvéskoordináció koordinációja	Habitus	Szemantika (nem tudatosuló)
Intencionális	Kommunikatív cselekvés/ életvilág	Illúzió	Szemantika (tudatosuló)
Poszt-intencionális	Differenciálódó mező/ rendszer	Mező	Rendszer

3. ábra ❖ A társadalmi integráció formái (forrás: Sík)

A részvétel kérdéseivel kapcsolatosan ennek az a jelentősége, hogy az egyes modellekben található, valamilyen értelemben kitüntetett folyamatok és összefüggések mellett szisztematikusan megállapíthatóak legyenek az eltérések. A fenti modellek és a részvétel konceptualizálása ugyanis az így meghatározható hálózati összefüggéseknek csak bizonyos kombinációit emelik ki, vagy a kategoriális lehatárolások, vagy az empirikus eredmények, vagy az elméleti kontextusuk miatt. A Sík által kínált elméleti keretet használva tehát abból a feltételezésből kell kiindulni, hogy elvben bármilyen hálózati konfiguráció és ennek bármiféle dinamikája elképzelhető, ugyanakkor az a néhány fogalmi csomópont, ami köré az érdeklődésünket szervezni igyekszünk, elméletileg kijelöl bizonyos összefüggéseket.

A részvétel fogalmát a fentiekben úgy határoztuk meg, mint a többé-kevésbé intézményesült cselekvési lehetőségekben való részvételt. Ez egyfelől azt jelenti, hogy valamilyen módon kiemelünk egy cselekvőt, illetve kijelölünk egy hálózatot, ami valamilyen kidolgozott reprodukciós móddal jellemezhető és ez a cselekvőben intencionálisan tudatosul. A részvétel tehát olyan aktivitás, ami tudatosuló szemantikákon keresztül, cselekvési lehetőségeket reprodukáló, kommunikatív műveletek összehangolódása révén fenntartott hálózatokat, a fenti terminológia szerint intencionális szinten integrált önfenntartó hálózatokba való beágyazottságot jelent. Az önfenntartó logika persze nem zárja ki, hogy az adott hálózatban tudatosuló érdekek (ahol a közös érdek az önfenntartás és nem a rákapcsolódás funkciója lesz), pre-intencionális szemantikák (egy családban jelenlévő testi gesztusok összehangoltsága), vagy a többi felsorolt logikák jelen legyenek, de a részvétel szempontjából lényeges társulásokat az önfenntartás logikája tartja össze, illetve az erre tett tudatos erőfeszítéseknek formát adó szemantikák. Tovább pontosítva, interakciós vagy szervezeti rendszerek formájában (LUHMANN 2009. 15–26.) alakuló szemantikák (a testi gesztusoktól és a szimbolikus médiumoktól is eltérő) mentén fenntartott hálózatokról van szó.

A részvétellel kapcsolatosan a következő kérdés, hogyan lehet az így meghatározott hálózatokra rákapcsolódni, illetve hogyan jöhetnek létre ezek a hálózatok. Itt a habitusok és illúziók által társadalmisított vágyak és értékek által motivált rákapcsolódásról lehet szó, az önfenntartó hálózatra való rákapcsolódással ugyanakkor ezek a logikák alárendelődnek: a vágy a társulás által kínált kollektív cselekvés formájában kielégül. Ez lényegében azt jelenti, hogy a posztintencionális érdekalapú integrációs szintbe való átcsúszást megakadályozza, hogy az illúzió által kívánatosá váló érték nem sajátítódik el tőkeként, hanem a társulás kollektív cselekvésével azonosulva kielégül. Ezt kézenfekvőbben a kollektív fogyasztás fogalmával világíthatjuk meg, vagy az élménytársadalom terminológiájában az élmény alapján szerveződő társulásokkal (SCHULZE 2003). A közös szórakozási formák, élményszerzési lehetőségek motívumként jelen lehetnek egy társuláshoz való csatlakozás esetében, de a kollektív cselekvéssel azonosulva a társulás fenntartásának rendelődnek alá, nem pedig szimbolikus tőkék megszerzésének közös stratégiáinak.

Vagyis az így feltételezhető hálózati konfigurációval az is kimutatható, hogyan teszik lehetővé a posztintencionális szinteken zajló folyamatok a társulások létrejöttét és fennmaradását közvetlenül: az önfenntartó szemantikák részei a vágyakat (igényeket) intencionálisan felfoghatóvá tévő illúziók, mint szimbolikus, jelentéssel teli értelemformák.

A részvétel, az ezzel összefüggésben működő rákapcsolódás és a részvételt lehetővé tévő rendszerfolyamatok mellett az utolsó kérdés, amit elméletileg el kell különíteni, a társulások által kiváltható hatás kérdése. A részvétel keretét jelentő, önfenntartó hálózatok valamilyen módon zárt, tehát környezetükre csak szelektíven nyitott kommunikációs műveletek révén képesek elkülönülni. Így a hatásuk formáját a strukturális kapcsolódás luhmanni fogalmával lehet megragadni (LUHMANN 2009. 230–274.), a környezetükkel való stabil kapcsolatokat jelentő, önfenntartást szolgáló szemantikák a kapcsolódásra alkalmas struktúrák, vagyis a környező rendszerekkel ko-evolúciós folyamatban összehangolódozó értelmi perspektívák jelentik azokat a stabil kapcsolódási lehetőségeket, amit az önfenntartó hálózati logika alapján feltételezhetünk. Például sajátos szemantikák köré szerveződő diskurzusokat fenntartó társulások, önfenntartó hálózatok módjára, idővel olyan stabil igazodási „kényszert” jelenthetnek a környezetükben található rendszerek számára, hogy a szemantikáik elterjednek (lásd a népesedési vitákat: HELLER–NÉMEDI–RÉNYI 1990).

A következő kérdés, hogy a fentebb vázolt három modell alapján elképzelhető összefüggéseket sikerült-e az így meghatározott részvétel fogalmon keresztül lefedni. Amennyiben igen, akkor az alapkérdésünket szisztematikusan el tudtuk helyezni egy egységes elméleti keretben, vagyis egy tágabb modellben lehetséges megfigyelni azokat a problémákat, melyek a demokrácia megújulásának esélyét biztosító részvétel megvalósulását érintik.

Az egyéni szükségletek modelljében megfogalmazható összefüggések jól illeszkednek a bourdieu-i elmélettel kidolgozott érdekalapú integrációs aspektushoz. A civilizációs minták szükségletekké válása, az elsajátítás és a szükséglet kielégítés társadalmi pozícióhoz kötöttsége, stb. mind megfeleltethető a habitus-illúzió-mező fogalmi mentén meghatározott, reprodukciós körfolyamat mozzanataival, a társadalmi tőke által feltételezett funkcionális összefüggés a stabil rendszer-környezet kapcsolódásokat fenntartó szemantikai evolúcióval, illetve a Cohen–Arato civil társadalom modellben megfogalmazott intézményes-életvilág szint az intencionális szinten önfenntartó (interakciós vagy szervezeti rendszereken alapuló) hálózati logikával. Kiegészítést kell viszont tennünk a gazdasági és politikai társadalom, illetve a civil társadalom elkülönülésének kérdésében. A civil társadalmat nem a hatalom megragadása motiválja (érdekalapú, poszt-intencionálisan integrált) és hatását nem a hatalom médiumán keresztül fejt ki (önfenntartó, poszt-intencionálisan integrált), hanem a diffúzabb és szabadabb kommunikáción keresztül. Ennyiben a lehatárolásunk megfelel a modellben meghatározottnak, de az a kérdés nyitva marad, hogy az intencionális szinten önfenntartó és egymástól elkülönülő hálózatok sokasága hogyan képes együttműködni. Erre kézenfekvő módon az emancipatorikus logikák nyújtanak lehetőséget. A konvencionálissá vált és hálózatok közötti interakciót adott esetben blokkoló, önfenntartó szemantikákat pre-intencionális szinten a közelség vagy nyilvánosság, intencionális szinten a kommunikatív cselekvés, poszt-intencionális szinten pedig diffúz befolyás tőkésítése vagy egy szimbolikus médium igénybevétele révén lehet megoldani. Ez utóbbival magyarázhatjuk azt az Arato által kiemelt folyamatot (ARATO 1999), hogy a politikai társadalom sok esetben, pontosan a civil befolyás tőkésítésével, pontosan a civil társadalomból toborozza magát.

4. Összegzés

A részvétel fogalmat elhelyezve – a különböző perspektívájú modellálási lehetőség által meghatározott összefüggések figyelembe vételével – a Sík-féle elméletben, lehetővé teszi, hogy a kutatásunk során megvalósított értelmezési utak mellett előbukkanjanak azok az összefüggések, melyekre nem kerestünk választ. A részvétel fenti konceptualizálásával, ami különböző integrációs módok terében kiemel bizonyos konfigurációkat, melyek a demokrácia részvételen keresztüli megújulásában idealizálhatóak, aprólékosan kimutathatóak azok a pályák, amelyek mentén ez a folyamat ellehetetlenülhet. Itt elsősorban egy ilyen mozzanatot szeretnék kiemelni, ami már felületesebb vizsgálódás tárgyát képezte korábban (CSÁSZÁR 2012). Az eddigi eredmények alapján az a folyamat a legkevésbé világos, ami társulások stabilizálódását, tehát az önfenntartó szemantikák kialakulását érinti. Vagyis az a folyamat, hogy a kívánatos, szimbolikus javak milyen formái alakulnak ki és terjednek el széleskörűen, hogy aztán önfenntartó szemantikák részei lehessenek, illetve hogyan tud ez az elsajátítási folyamat az érdekalapú szerveződés pályájáról az önfenntartás pályájára állni. Magyarul milyen értelmi tartalmak és értelemképződési (tudatosulási) folyamatok motiválhatják és kollektivizálhatják az egyéneket úgy, hogy ez az együttműködés időbeli stabilitásra tegyen szert, ami a hatás kiváltásának feltétele lehet. Ennek egyik módja, ami egyúttal a folyamat fenyegetettségét is jelzi, a svéd civil társadalom példáján figyelhető meg (VON ESSEN – HVENMARK 2010). A Svédországra jellemző, nagylétszámú tagsággal és kifinomult szervezeti keretekkel rendelkező civil szervezetekhez fűződő tagság a résztvevők számára egyfajta „értelmi konténer”, hogy a társadalomért való cselekvés értékét átérzezhessék (VON ESSEN – HVENMARK 2010). A nagy civil szervezetek tehát motiválják a tagságot a civilizációs minták elsajátításával kialakult és illúzióként tudatosuló szimbolikus jószág, a „társadalomért cselekvés” átérzésének és megvalósításának lehetőségével. Ezt a lehetőséget egy önfenntartó logikát jelentő szervezeti integráció fűzi le az igény tőkésítésének pályájáról, ennyiben tehát az ideális részvételi folyamat keretein belül maradunk. A svéd civil szervezetek némelyike ugyanakkor olyan méretű és komplex hálózatokká duzzadt, mely már nagyon nehezen átlátható a tagok számára, illetve sok esetben az állami ellátórendszerekbe integrálódik, átvéve valamilyen közfeladatot. Ez a két momentum oda vezet, hogy a tagság egyrészt passzív és rutinszerű attitűdöt alakít ki idővel, vagyis csupán az adakozásra és a formális tagságra korlátozódik az aktivitása, a szervezet pedig a menedzsment önállósodásával olyan poszt-intencionálisan szervezett elvek alapján kezd működni, mint a marketing módszerekkel megvalósított tagtoborzás és adományszerzés, vagy közfeladatok ellátása közfinanszírozás fejében. Talán jellemző módon, az intencionális szinten önfenntartó hálózatok posztintencionális szintbe való integrálódásának és feloldódásának eltérő típusát a magyar társadalomban figyelhetjük meg. Erre jó példa a civil társadalmi mozgalomként induló Demokratikus Charta, ami befolyása tőkésítésével politikai stratégiák tétjévé és tőkéjévé vált (BOZÓKI 1997).

A kérdés tehát, amit kiemelhetünk az, hogy melyek azok az önfenntartó szemantikák, amik stabil hálózatokat eredményeznek és elkerülik az értelmi feloldódást vagy tőkésítést, illetve ezeknek a szemantikáknak a kialakulásában milyen alrendszerek (művészet, tömegmédia, tudomány, stb.) meghatározóak, továbbá milyen civilizációs folyamat teszi őket kívánatosá és felismerhetővé.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ARATO, A. 1999: Civil társadalom Lengyelországban és Magyarországon. In Arato, A.: *Civil társadalom, forradalom és alkotmány*. Budapest, Új Mandátum Kiadó. 53–81.
- BOURDIEU, P. 2004: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Angelusz R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Kiadó. 122–137.
- Bozóki A. 1997: Mozgalmi-értelmisségi politika a rendszerváltás után: a Demokratikus Charta. *Politikatudományi Szemle* 1997. 1. sz. 98–135.
- CASTEL, R. 1993: A nélkülözéstől a kivetettségig – a „kiilleszkedés” pokoljárása. *Esély*, 1993. 3. sz. 3–23.
- COLEMAN, J. S. 1988: A társadalmi tőke az emberi tőke termelésében. In Lengyel Gy. – Szántó Z. (szerk.): *Tőkefajták*. Budapest, Aula. 11–44.
- CSÁSZÁR B. 2012: A falu mint (fiktív?) közösség. In Utasi Á. (szerk.): *Közösségi és közéleti aktivitás*. Szeged, *Belvedere Meridionale*, 57–70.
- von ESSEN J. – HVENMARK J. 2010: *A Civic Trinity in Transformation? Changing Patterns and Perspectives on Membership, Volunteering and Citizenship in Swedish Civil Society*. http://c.y.mcdn.com/sites/www.istr.org/resource/resmgr/working_papers_istanbul/von_essen_hvenmark_wp10.pdf
- FERGE Zs. 1999: A civilizációs folyamat fenyegetettsége. *Magyar Tudomány*, 1999. 10. sz. 1153–1170.
- FÜZÉR K. – GERÓ M. – SÍK E. – ZONGOR G. 2006: Társadalmi tőke és fejlesztés. In Kolosi T. – Tóth I. Gy. – Vukovich Gy. (szerk.): *Társadalmi riport*. Budapest, TÁRKI 335–350.
- HABERMAS, J. 1993: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltása*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- HABERMAS, J. 2011: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- HELLER M. – NÉMEDI D. – RÉNYI Á. 1990: *Népességi viták Magyarországon 1960–1986*. Budapest, KSH Népeségtudományi Kutató Intézet.
- HUSZÁR Á. 2008: Osztály és civil társadalom. A kritikai társadalomtudomány két irányzatáról. In Némédi D. (szerk.): *Modern szociológiai paradigmák*. Budapest, Napvilág. 99–150.
- ILONSZKI G. – LENGYEL Gy. 2009: Válaszúton: konszolidált vagy színlelt demokrácia. *Politikatudományi Szemle* 2009. 1. sz. 7–25.
- KEANE, J. 2004: *Civil társadalom: régi képzetek, új látomások*. Budapest, Typotex.
- KMETTY Z. 2012: Egy fogalom margójára. *Civil Szemle* 2012. 1. sz. 15–21.
- LUHMANN, N. 2009: *Szociális rendszerek*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- SCHULZE, G. 2003: A Német Szövetségi Köztársaság kulturális átalakulása. In Wessely A. (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest, Osiris Kiadó. 186–204.
- SÍK D. 2011: Bourdieu, Habermas, Luhmann: egy hálózatelméleti szintézis vázlata. *Replika* 2011. 75. sz. 123–165.
- TÓTH I. Gy. 2009: Bizalomhiány, normazavarok, igazságtalanságérzet és paternalizmus a magyar társadalom értékszerkezetében. A gazdasági felemelkedés társadalmi-kulturális feltételei című kutatás zárójelentése. Budapest: TÁRKI.
- UTASI Á. 1996: A társadalmi integráció és szolidaritás alapjai: a bizalmas kapcsolatok. *Századvég* 24. 2002. 2. sz. 3–25.
- UTASI Á. 2013: *Kötélkben*. Szolidaritás-hálók és közélet. Szeged, *Belvedere Meridionale*.

„Koszorú lóra bársony nyereg nem illik”

Cselédek és urak – egykor és most

– „*You Would Not Put a Velvet Saddle on a Dirty Horse*”
Manorial Servants and Their Masters – Then and Now –

Keywords manorial servants, life-world, social change, biographical narrative interview, hermeneutic case reconstruction

Abstract

This paper is an attempt to reconstruct the past and present life of the inhabitants of a former manorial village through the deep analysis of a narrative biographical interview.

The hermeneutic case reconstruction focuses mainly on a person's biography, seeking to grasp lived experience and its narrative account both separately and in their dynamic interrelation. Although every biographical narrative is unique, the present analysis tries to extract the elements of social history from the individual life story and in this way to reconstruct the mentality, common knowledge and norms, or generally speaking, the life of the manorial servants in the studied Transdanubian manorial village before World War II.

In order to improve our knowledge of the manorial servants, which has so far relied on sociographies, or 'snapshots', of their lives produced by various authors from the 1930s to the 1980s, the time frame of the analysis has been extended to the post-socialist period following the democratic transition as well. In addition, the study pays a particular attention to the presence of cultural continuities, discontinuities, and eventual traumatic breaks in the life stories. Certain historical turning points are also highlighted as potentially traumatizing events, in connection of which the analysis seeks answers to the following questions: How did the former manorial servants experience these events? What was their typical, individual and collective response? What kinds of survival strategies did they choose to endure radical changes that tended to reshape the life style, rewrite the norms and values, and affect the whole world of their community? What traces did these events leave on their individual and collective identities?

A tanulmány keretei között elemzett narratív életút interjút egy egykori uradalmi cseléd-életvilág rekonstrukcióját célzó terepmunkán, egy mezőföldi pusztában vettem fel. Az interjút igyekeztem a Gabriele Rosenthal által kidolgozott narratív biográfiai módszernek¹ megfelelően

¹ Ezen interjú módszer lényege, hogy a felvétel során a lehető legnagyobb szabadságot adja a mesélőnek élettörténete felépítésekor, mivel az egyetlen konkrét formában feltett kérdés a témamegjelölés és az élettörténeti elbeszélésre irányuló kérdés („A kutatási témám a pusztai emberek élete, arra kérem, mesélje el az élettörténetét”). Ezt követően az interjúalanynak mindenféle további kérdés, külső orientáció nélkül kell felépítenie biográfiai narratíváját. A megszakítás nélkül elhangzott főnarratíva után a kérdések feltétele sem

felvenni, és a hermeneutikai esetrekonstrukció² módszerével elemeztem (ROSENTHAL 1993). Bár az elemzés elsődleges célja a személyesen megélt és elmesélt élettörténet rekonstrukciója, azaz a narratíva textuális és kontextuális megértése, az elemzés során mégsem kellett eredeti kutatási kérdésemtől (az uradalmi cselédek mindennapi életétől, életvilágától) elvonatkoztatni, hiszen az egyén élettörténete egyszerre személyes és társadalmi konstruktum. Miközben az individuum saját élettörténetének fonalát vezeti, az értelemkeresés és értelemrögzítés aktusaival a társas meghatározottságokból, a közösen osztott értékekből, normákból, orientációs sémákból indul ki, ezeket használja. Ezek az internalizált tartalmak, személyiségjegyek tartják meg narratív identitás újra és újraírt egységét is. Ezért – csakúgy, mint Mária a saját élettörténete felépítésekor – néhol az egyedi esetrekonstrukció is át-átbillen közösségi normák, szokások rekonstrukciójának térfelére, legfőképp a kontextus tágabb (és talán mélyebb) megértése miatt.

A személyes érintettségem és sajátos „ismerős idegenségem” a pusztán megkerülhetetlenné tették azt, hogy az elemzés során reflektáljak az interjúhelyzetre és az abban kialakult szerepemre. Ennek elsődleges hozadéka talán az lehet, hogy egy korábbi tanulmányban³ végiggondolt probléma, a kölcsönös megértés erőforrásai és a helyzetmeghatározás kérdései ezen a terepen és ezekben az interjúkban sokkal radikalizáltabb formában jelennek meg. Hiszen az elhangzó élettörténetek nemcsak valakiről mesélnek, hanem mindig valakihez szólnak: az interjúhelyzetet elkerülhetetlenül átszövik a másíknak tulajdonított elvárások, a másikról való tudás fényében vélelmezett attitűdök, a különféle énbemutatási stratégiák, melyek befolyásolják a mesélő éppen formálódó, aktualizált és a hallgató személyére szabott narratíváját. A hermeneutikai esetrekonstrukció módszere lehetőséget ad arra, hogy a korábbi elméleti meglátásokat módszertani szemszögből is vizsgálat tárgyává tegyem, hiszen a habermasi kommunikatív cselekvésemélet (HABERMAS 2011) mindenekelőtt arra hívja fel a figyelmet, hogy „objektivitást” a kommunikatív tapasztalatszerzésre épülő társadalomtudományi kutatásban és megértésben csak a hermeneutikailag reflektált részvétel szavatolhat.

jelent más, mint hogy az elhangzott, kevésbé kifejtett élettörténeti részleteket, információkat egyenként, a narratívum kronológiai rendjét és struktúráját követve szó szerint visszaidézzük, ezzel is további kifejtésre, mélyebb emlékezésre készítetve a mesélőt. A használt narratív módszer alapgondolata az, hogy az események részletes felidézése közelebb visz a megélt élményhez, míg a sajátos semleges kérdezői technika megpróbálja ezeket a lehető legkevesebb külső befolyással, a mesélő által képzett értelemösszefüggésekben megragadni). (ROSENTHAL, 1993, 1994)

² A hermeneutikai esetrekonstrukció módszere az interjú során felvett élettörténetet két részre, a megélt élettörténetre (life history) és az elbeszélt élettörténetre (life story) osztja. Az előbbihez a narratívából kigyűjtött életeseményeket kronologikus rendbe illeszti, majd ezt az abdukció módszerével külön elemzi. A megélt élettörténet elemzése inkább egy külsődleges szempontot érvényesít, a különféle, szociológiai, társadalomtörténeti nézőpontokból mintegy „társadalmi” profilt hoz létre, míg az elbeszélt élettörténet a finomelemzéssel (tematikus mező-elemzéssel) méginkább személyes viszonyt épít ki a történet és értelmezője között, voltaképpen egy új (újraértelmezett) történetet hoz létre az elemzett élettörténetből. A két részelemzés egymásra „tevése”, egymás fényében történő értelmezése végül dinamizálja a kettő közötti viszonyt, és akár Gestalt pszichológiai alapokon (ROSENTHAL 1993, 1994), akár pszichoanalitikus keretben (KOVÁCS – VAJDA 2002) értelmezve az összefüggéseket felvillantja az életesemények és egzisztenciális döntések fényében megmutakozó személyiséget csakúgy, mint azokat az énreprezentációkat, mesélési stratégiákat, kitorölt vagy ki nem mondott emlékeket, amik a mesélés fonalát vezetik. A narratívák további értelmezési lehetőségeiről ld. bővebben: Pászka Imre 2007 Narratív történetformák a megértő szociológia nézőpontjából Szeged: Belvedere Meridionale

³ Németh Krisztina: Narratív interjúhelyzet mint kommunikatív cselekvés. (In Kötő-Jelek 2011. Online publikáció, letölthető: <http://tatk.elte.hu/doktori-iskola/koto-jelek/aktualis-evkonyv>)

Az életesemények és a belőlük kirajzolódó történet

Mária születésétől fogva Középbogárdpusztán él. A családja a Zichyek szolgálatában cselédként dolgozott 1945-ig. Eközben nagybátyja és egyik bátyja egy ausztriai hercegi birtokhoz szegődött, de aztán (valószínűleg önszántukból) visszakerültek Középbogádra.

Mária 1936-ban kisdíakként látta a grófot, részt vett a fiatal házások ünnepélyes fogadásán.

A második világháborút a pusztán és környező majorokban bujkálva vészelte át. Egyik bátyja eltűnt a Don-kanyarban, a másik sebesültként hazatért a frontról, de később belehalt a sérüléseibe. A háború utáni földosztással járó adóterheket a család nehezen viselte, a Rákosi-érában a beszolgáltatások miatt sokat nélkülöztek.

1956-ban emigráltak a grófék.

1954-ben megszületett az első unokaöccse, Miklós, majd 1967-ben megszületett a másik unokaöccse, Gábor. Neki két lánya van, Niki és Marika. Mária először a közeli iskolát takarította, aztán egy rövid időre gyerekfelügyeletet is vállalt egy mérnök házaspárnál. A munkával azonban fel kellett hagynia, betegeskedő szülei mellett maradt. Édesanyja 1973-ban, édesapja 1975-ben halt meg. A harmadik bátyja 1978-ban halt meg.

1975–83 között a közeli faluban, Dégen dolgozott egy varrodában. 1983 óta nyugdíjas, egyedül él. A lakást, ahol az interjú is készült, nem tudta megvenni.

Mária életének eseményei párhuzamosan futnak „a grófék” és a pusztá történetével, mintha ez a párhuzamosság megvilágítana valamit az uraktól való függésből, de talán több is ennél: nosztalgia, az összetartozás tudata és büszkesége, a kiszámíthatóság, az anyagi létbiztonság és az otthonosság élménye, amit először a háború billent ki. A létbiztonság Mária számára mindekelőtt az elegendő élelmet és a kiszámíthatóságot jelenti, a rendet. Az úri világ Mária számára azt jelentette, hogy ott még a summások is *rendesen* kapnak enni.

Mindez annak fényében érdekes, hogy jöllehet az uradalmi cselédség a pusztákon izoláltan, feudálisztikus függésben élt, összességében mégis jobb anyagi körülmények között volt, mint az önálló törpebirtokos, agrárproletár réteg, ami bár nem volt semmilyen földesúri önkénynek kiszolgáltatott, állandó létbizonytalanságban tengődött. (GYÁNI–KÖVÉR 2004) Miközben a cselédek számára a felemelkedés vágyképe az önálló porta volt a közeli faluban, a patriarchális függés alóli kikerülés, az önállósodás igen kockázatosnak, majdhogynem lehetetlennek tűnt szemükben.

Ezt a rendet, a kiszámítható életmódot fordítja fel a háború, ami egyrészt nagy megpróbáltatást jelent az egész pusztai közösségnek, másrészt fontos korszakhatár is, hiszen Mária narratívájában a társadalmi változások ehhez képest határozódnak meg. Eközben viszont Mária élettörténetének eseményeiből nem rajzolódik ki törés: az események a társadalmi változások ellenére is mozdulatlanságot sugallnak. Mária élettörténete összességében egy térben és társadalmilag is statikus, immobil életpályát tár elénk. A változások az élettörténetben inkább rendszerszerű átalakulások következményeiként, mintegy külső kényszerként értelmezhetők, s nem annyira egyéni választások, döntések következményeiként: Mária életének apróbb változásai és tágabb családjának lassú társadalmi mobilitása inkább a szocialista átalakulás *mobilitációjának* tudható be. Ez oldja fel a cselédvilágot a mezőgazdasági munkáslétben – az állami gazdaság voltaképp megszűnteti, de egyszersemind át is ülteti, azaz a helyi viszonyokra alkalmazza a korábbi világ „kivagyiságát”, belső rétegződését.

Azonban még ezek a kisebb változások is elég fontos szerepet játszhattak Mária életében, sőt konfliktusokat is generálhattak. Így például érdekes kettősség, hogy a nők munkába állása új lehetőségeket nyitott meg előtte, több (a pusztában magas presztízsűnek számító) „munkahelye”

is volt, önálló, „dolgozó nő” is lehetett volna belőle, de eközben még középkorúként is szüleivel élt. Szülei halála után a munkavállalás egyszerre lehetett számára egzisztenciális kényszer és felszabadulás a családi kötelezettségek, kötöttségek alól. Mária azonban ekkor már elmúlt negyven éves. Ekkor érezhette, hogy valami elmúlt fölötte. Erről a hiányról, a család utáni vágyáról árulkodik az, hogy a testvére gyermekeinek életét is beleszővi saját narratívájába.

Mária ott ragadt a pusztán, amihez talán kötődik, de közben mindegyre bánja, hogy nem tudott, vagy nem mert onnan elszakadni. A bennragadás érzését fokozza az is, hogy határozottan élénkebb képet fest a háború előtti pusztáról, mint a háború utániról, miközben a máról kiábrándultan tudósít: a pusztá már nem a régi, „le van robbanva” - mintha csak magáról mintázná a pusztá történetét.

Ki a fontos?

Mária élettörténeti elbeszélése első ránézésre elég furcsa. Már a kezdő mondat is, melyben önmagának teszi fel a kérdést, vajon miről is kéne beszélnie, arról árulkodik, hogy nehezen birkózik meg az interjúhelyzettel és a saját élettörténeti narratívára vonatkozó kérdéssel. („*Hát élettörténetem milyen vót?*” „*Meg hát a pusztai emberek élete milyen vót, hát mit mondjak?*”) A következő sorokban összefoglal egy nagyon lerövidített élettörténetet, melynek lényege, hogy ő ki sem mozdult a pusztáról, egész életében ott élt – mintha ezzel is azt akarná sugallni, hogy nincs mit mondania. Ehhez képest eléggé meglepő, hogy több mint kétórás (élet)történetet épít fel – igaz ennek egy tekintélyes részében nem magáról szól, hanem inkább az általa fontosnak és érdekes vélt dolgokról, így „a grófékról”, a saját családjáról és a megszerzett történelmi ismeretéről. De valóban arról lenne szó, hogy Mária a saját maga szemében sem érdekes?

Az interjú kezdetétől a végéig visszatérnek azok a gondolatok, hogy ő nem nagyon tud a visszaemlékezésével segíteni, hiszen egyrészt betegeskedik, másrészt nem sok mindent tud a világról. És annak ellenére, hogy egész életében a pusztán élt, nem sokat tud az egykori cselédokről sem (*de emberekü’.., ugyan nekem nem sok do:gom vót velük*). Mintha kerülte volna őket, vagy – bár rögtön az interjú elején magától említi a cseléd szót⁴ –, még fontolgatná, hogy azonosuljon-e ezzel (esetleg jelezve, hogy ő nem olyan cseléd volt, „mint a többi”) vagy megpróbálja távolítani a címkét.

Az élettörténeti elbeszélés eleje inkább a közösségről szól és a családjáról, magáról jobbára a visszakérdezésekre adott feleletként mesél, csak az interjú vége felé bátorodik fel, mond véleményt a világ dolgairól, de ekkor is azon aggódik, hogy emlékei, gondolatai talán nevetségessé és ezáltal védtelenné tehetik egy számára idegen helyzetben, ismeretlen emberek előtt. Ennek ellenére, talán a segíteni akarás, talán a megfelelni vágyás (vagy az egyre növekvő kompeten-

⁴ A narratív életút interjú nyitókérdését igyekeztem úgy megfogalmazni, hogy kerüljem az uradalom, a cseléd szavakat, ezzel lehetőséget teremtve arra, hogy a mesélő maga mondja meg „ki is ő”. Ugyanakkor, hogy módszertanilag, amennyire lehet, hasonló helyzetet teremtsék az előző terepmunkám során felvett narratív biográfiai interjúkkal (sárbogárdi zsidó közösség) olyan nyitókérdést használtam, amiben benne van, hogy engem egy kollektívum (is) érdekel. Ez a hívószó zsidó túlélőkkel folytatott interjúkban „a sárbogárdi zsidóság”, ebben a kutatásban a „pusztai, középbogárd pusztai emberek élete” volt. Már önmagában is érdekes, hogy a nyitókérdésben szereplő kollektívum szerepeltetése mennyire más élettörténeteket eredményezett: a holokauszt túlélők individuális narratívát alkottak, melyben a család volt a jellemző kollektívum, a pusztaiaknál sokkal hangsúlyosabb volt a közösségi lét, maga a közösség. (Igaz ugyan, hogy zsidó interjúalanyoknak maguknak kellett saját zsidóságukkal és tragikus sorsukkal szembenéznük és az érthetetlen szenvedéseiket valamiképp utólag megérthetővé, elmondhatóvá tenniük.)

ciaérzet) miatt a sokszor beálló szünetek, pillanatnyi csendek után sem áll meg a mesélésben. Elbeszélésének dinamikáját az a sok megkezdett szál adja, ami mindegyre szövődik gondolatai között. Mária fejében folyton az jár, hogy „mi lehet a másíknak fontos”. Ez az állandóan jelen lévő kérdés abból az internalizált szerepből fakadhat, amit az alávetettség, a kiszolgáltatottság és a jelentéktelenség érzése határoz meg. A cselédnek vagy a mezőgazdasági munkásnak a keze munkája, a teljesítménye érdekes, a gondolatai, bajai legfeljebb a hasonló sorban élőket érdekelhetik, urakat, idegeneket, pláne „úri idegeneket” soha. Talán ezért is tartózkodik olyan sokáig a véleményformálástól, azért bújik a „talán” vagy a „talán biztos” szófordulatok mögé, és azért próbál megerősítést szerezni sokszor még a személyes emlékek felidézésekor is a szüntelenül ismételtgetett „ugye?” fordulatokkal, amik eközben a másik véleményének kipuhatolására is lehetőséget nyújtanak.

A kezdeti bizonytalanságot az is magyarázhatja, hogy ez lehet az első alkalom, amikor Mária valakinek (valaki előtt) elmondja élete történetét, és egy kicsit úgy tűnik, mintha erre nem lenne kész válasza. Ezért a sok törés, újakezdés, ugrás, megkezdett szál a történetben, ami annak sajátos, mozaikos jelleget kölcsönöz. A hirtelen váltások érezhetően akkor következnek be, amikor valami nagyon személyes dolog következne, mintha azok nem tartoznának másra. A másik jellemző töréspontot azok jelentik, amikor valakire talán rosszat kéne mondani, vagy a felelősség, a cselekvőség kérdéseire reagálni – ilyenkor a történet elhalkul vagy egy pillanatra megszakad. A váltások beleszövik az egyéni élettörténetet egy a háttérben folytonosan mozgásban levő történelmi, közösségi kontextusba, a pusztá történetébe, melynek gyakori előtérbe helyezése arra is utalhat, hogy a közösség eszménye, az egység többet jelentett az egyénnél, de legalábbis szokatlan az embernek csak önmagáról beszélnie.⁵

Miközben Mária egyre próbál megfelelni a számára nem könnyű feladatnak, a kérdés, ami valami személyesen az ő életére vonatkozik, eléggé idegennek tűnik előtte. („*Ennyit tudok = magamról = hogy mondják, hogy magamról is = de más nem tudok, olyan érdekessé nem*”).

Az interjú elején talán tényleg nem hiszi, hogy ő bárki számára érdekes lehet, de rendületlenül mesél, s ezt nemcsak megfelelési kényszer (esetleg a szimpátia és a régi emlékek) hatására teszi, hanem azért is, mert magányosan él, és most végre beszélhet. Egy kis időre talán elhiszi, hogy ő (másoknak) is fontos lehet.

Másrészt folyamatosan próbálja a kompetens mesélő benyomását kelteni, azzal, hogy – bár magáról csak szakaszosan, szükségzavúan beszél –, a szemében fontos (vagy a szerinte a hallgatót vélhetően érdeklő) témákra hosszan kitér. A történetek „a grófékról”, a monarchiáról és „a nagy emberekről” nemcsak kitágítják az elbeszélés horizontját, és beemelik a vágyott világot (nagyvilágiságot?) az élettörténetbe, hanem a cselédsorból származó mesélő történelmi ismereteit bizonyítják. Ezzel próbálja magát érdekessé, egyenrangúvá, de legalábbis kompetenssé tenni az interjúhelyzetben.

Ki kicsoda az interjúhelyzetben?

De miért van erre szükség? Miért érezheti valaki azt, hogy saját élettörténete nem eléggé fontos, nem tölti ki az interjú kereteit? Miért érzi szükségesnek Mária, hogy történelmi ismeret-

⁵ „Közösségi kultúra a paraszté. Nem egyéni teljesítményekből épül és nem egyéni helyzeteket old föl. Az a társadalom, amely nem ismeri a magában álló egyént, ellenben családi egységeken keresztül egy közös tudatot alakít s visel, kultúrájában is a mindenki által egyformán érzett közös sorsnak a megoldásait keresi.” (Erdei, 1971: 47)

teit, „tanultságát” vagy történelmi érdeklődését egyfolytában bizonyítsa? Miket gondol azokról, akikkel szemben ül?

Máriával a terepmunka első napján találkoztam, egy kis fa árnyékában kapálgatott komótosan. Miután szóba elegyedtünk, bemutatkozásomat (amiben elmondtam, hogy szociológus vagyok, és kutatni szeretnék ezen a pusztán, „mert érdekel a múlt”) bizalmatlan, értetlenkedő pillantások és szemlesütések kísérték, de talán az időss asszony kíváncsiságát is felébresztettem. Ha megszokta volna, hogy nemet is lehet mondani (amit azonban a pusztán nem „illik”), Mária talán kihátrál a helyzetből. Mivel azonban a sokadik próbálkozás után ez a háza előtt kapálgató időss asszony tűnt a leginkább megnyerhetőnek az interjúra, ezért, – hogy a sok sikertelen próbálkozás után biztosan bejussak otthonába – úgy éreztem, hogy az ingatag helyzetben és a rólam kialakuló már-már gyanús képen változtatni kell. Ezért azt is hozzátettem, hogy igazából én itt a gyökereimet kutatom, és utalást tettem a nagymamámra, aki itt élt gyerekként, és aki fiatal nőként még egy-két évet élt itt az akkor hét éves édesanyammal, mielőtt végleg eltűntek volna a pusztáról a hetvenes évek elején. Erre egy kicsit megenyhült, és megbeszéltünk másnap délutánra egy interjút, ahova a társadalmi tanulmányok szakos húgom is elkísért.

Bár a családfámra és a felmenőimre tett utalások után a bizalmatlanság valamelyest csökkent, az a távolság, amit interjúalanyom közöttünk érzékelt, nem változott. Míg a legtöbben a pusztában egyszerűen letegeztek miután beazonosítottak, és elhelyeztek a közösségen belül, Mária mindvégig idegen embernek tekintett, olyanak, akit egyáltalán nem ismer, s olyanak, aki nem közülük való, vagy ami rosszabb, olyanak, aki kiemelkedett. Ezt éreztem a folyamatos magázásban, a „tetszikezésben”, abban, ahogy az interjú során folytonosan megerősítést várt és a bizonytalankodásban. Utólag végiggondolva az interjú szituációt, egy kicsit hasonló helyzetben találtam magamat, mint Illyés Gyula, amikor tanult emberként hazalátogatott a pusztára: „Leperdi bácsi, aki nevelésben hajdan kézrierővel is segédkezett, méltóságos úrnak hívott, és elsírta magát, amidőn megkérdeztem, mért nem tegez többé? Mi történt velük?” (ILLYÉS 2005. 271–272.) Ezt a viszonyt erősíti meg Mária gondolatmenete is: „Azér’ még mindig, egy tanú:tt ember, meg iskolavégzett ember azér’ még mindig, talán jobban, azt azér’ még mindig másképp nézik, másképp fogadják. Az mégiscsak egy tanú:tt ember, azt be kö’ ismerni mindenkinek.”

A helyzet annyival volt komplikáltabb, hogy míg a hazalátogató Illyésnek személyes emlékei voltak, és tudta, kivel „hányadán áll” a pusztában, én a felmenőim pozícióját örökölve foglaltam el a helyemet a kutató közösségben, és nem sokat tudtam a belső viszonyokról.⁶

Ez az „ismerős idegenség” (ami a helyiek számára a nagyon is ismert családfám és személyes ismeretlenségemet jelenti), valamint a kiszakadás és a „tanultság” Mária szemében távolságot vert közénk. Azonban nem éreztem, hogy a távolság ellenséges viszonyt jelentene. Miután tanult emberként azonosított, így biztatott: „Minél tovább, ezt hallom is a rádióba, hogy **mindennél** tovább tanuljanak. Csak tanuljanak. Tanuljanak. Olyan jó hallgatni egy fiatal, hogy mondja, hogy mit végzett, aztán sikerült neki abba, ugyanabba e:helyezkedni. És, ugye, érvényesül. (1) igen. Na hát. (6)⁷”

⁶ A dédapám iparos volt, aki a második világháború után betelepülőként érkezett Középbogárdra, ahol pusztabeli „rangjában” mind lakáskörülményeiben (mosóház) kissé eltért a „nagyházbeli” (volt) cselédektől. Az ő apja viszont előbb nagyvázsonyi, majd középbogárdi cseléd volt, kertész, aki a pusztára „előkelőségéhez” tartozott. Csakúgy, mint a pusztára a később visszatérő nagymamám, aki irodistaként dolgozott (térben és időbeosztásban elkülönülve az állami gazdaság többi munkásától). A családtörténetem, ha vissza-visszatérésekkel is, de egy térben, időben távolodó mozgást ír le a pusztától, ami a felmenőimnek állandó „kilógást” is jelentett.

⁷ Jelölések az interjúk szövegátírataiban: dőlt betű: hangsúlyos, hangosabban mondott szövegrész (pl. **min-**

Az észlelt távolság azonban nem csökkent, valószínűleg azért sem, mert Mária olyasvalakit lát bennem (bennünk), amit ő is el akart érni, és ez a mostani interjúhelyzet élesen szembesíti eme kudarcával. Így amellet, hogy megpróbál egy a maga számára elfogadható, kompetens beszélői pozíciót teremteni, nem célja a hallgatók fölé emelkedni: sokszor még a személyes emlékek felidézésekor is megerősítést vár (csak tanultunk róla mi is az iskolában), sokszor kitér rá, hogy mennyi mindent nem tud, és amit tud, azt is csak a rádióból és másoktól tudja. Mintha a tévedés és a kudarc lehetőségét ezzel az önmagát és a tudását lekicsinylő stratégiával akarná kivédeni. Azt a benyomást, hogy ez nem pusztán stratégia, hanem habitus, az interjú követő rövid találkozás tette feltűnővé: a szomszédja középkorú, új betelepülő, aki az állami gazdasági munkából lett a pusztá legfontosabb embere, vállalkozó, aki több ingatlant megvásárolt. Mária „úrként” emlegette, valószínűleg azért is, mert bár az elmondásából nem egyértelmű, de valószínű, hogy neki köszönhető, hogy ott lakhat, abban a kis házban, amit a rendszerváltás táján nem tudott megvenni. Ezért lekötelezve érzi magát, talán hálát is érez. Mária melegen ajánlotta a szomszéd „urat” figyelmünkbe, aki attól, hogy földje, ingatlanjai és befolyása van a pusztán, rögtön úr, így bizonyára mindenben kompetensebb is, mint egy hajdnavolt cseléd. Amikor a szomszéd lelkesen magyarázni kezdte nekünk a kastély történetét, ő a párbeszédből kilépve, a beszélgetők köréből kissé kihátrálva, szemlesütve, halkán, de elégedetten nyugtázta, hogy ő megmondta, hogy a „szomszéd úr” ezeket a dolgokat „jobban tudja”.

A távolság nemcsak a magázásban és valamiképp az úri (tanult) népek és a pusztaiak közötti különbségtételben érhető tetten, hanem abban a diszkrécióban is, ahogyan a Mária, akinek az egykori mosóháznál szomszédja volt dédanyám, nagymamám, de még egy rövid időre édesanyám is, két-három rövid említést tesz csak róluk, és azzal is növeli a távolságot, hogy habozik arról beszélni, hogy ő tudja, hová költöztek el a pusztáról. Nem tudja, hogy mindezt illik-e mondania, tudnia vagy, hogy milyen fényt vet rá mindez (esetleg indiszkrétnek, pletykásnak tűnik-e ezért a szemünkben). „*a hmm.. a [mama is?], meg a, hát még kislány vót, az anyukája, az is vót, itt egy darabig laktak, aztán hát, ugye e: költöztek. = Hát Bogárdra [halkabban] vagy nem tudom, hát [Sár]Bogárdra költöztek innen – de, tudom.*”

A dédanyámra tett utalás pedig egészen implicit, ekkor már Mária inkább magának mesél az egykori „mosóháziakról”⁸. Ez talán az interjú legszemélyesebb és legélénkebb része, a fia-

dennél), (6) – a szünetek hosszúsága másodpercben, [nevet, sóhajt] – emocionális, metakommunikatív jelzések, (harmincnyolcban?) – nehezen érthető szöveg, ----- - megszakadó szöveg, e: hallgat – hosszan ejtett, elnyújtott szótag, igen = igen – a szakasosnál gyorsabb összevonás.

⁸ A mosóház onnan kapta a nevét, hogy ott volt az „uraság” mosodája. Ezt a munkát a helyiek szerint a közeli iskolában lakó és tanító apácák végezték. (Valószínűleg a katolikus Szívgyárda mozgalom (1920-48.) élén álló apácákról van szó, akik az elemi és a polgári iskola alsó osztályaiban oktattak. Tevékenységük „célja: a valláserkölcsei és hazafias nevelés elmélyítése, ezen belül a családi élet megszerettetése, a tekintélytiszteltet fejlesztése, a munkára és a kötelességteljesítésre nevelés” volt. (Lásd Katolikus lexikon „szívgyárda” szócikk: <http://lexikon.katolikus.hu>)

Az apácák a helyiek szerint rögtön a háború után eltűntek a mosóházból, és jobbára iparoscsaládok, „urasághoz közeli népek” (erdész, kertész, kovácsmester a régi parádés kocsis) költöztek a helyükre az '50-es években. A mosóház a pusztán belül egy sajátos, félig-meddig (térben és részben társadalmilag is) elkülönült egység volt. A „nagyháznál” (azaz a mezőgazdasági uradalmi cselédek hosszú házáinál) magasabb komfortfokozatú lakások voltak itt: a mosóházban egy családnak egy szobája és saját (padlózott) konyhája volt, amikben iparosok laktak, akik a pusztai rangsort tekintve felette álltak a mezőgazdasági munkásoknak mind a munka jellegét, mind annak elismertségét, mind pedig a konvenció/fizetés mértékét tekintve. A visszaemlékezésekből úgy tűnik, hogy az ott lakók nagy hangsúlyt fektettek „a szép családi életre” megkülönböztetve magukat „a nagyháztól” (a hosszú cselédháztól) és a közös konyhát övező gyakori és hangos konfliktusoktól, amik jobbára a közös padlásról eltűnt vagy kölcsönként élelem miatt kirobbantak ki.

talkori nosztalgikus visszaemlékezés a közös sütésekről, a személyesen megélt közösségi létről. Eközben talán észre sem veszi, hogy az említett Kovács néni a dédanyám: „akkor a Kovács néni vót a füttömester ’menjenek, majd én befütök, menjenek csak nyugodtan.”

„Ahogyan tudok élek, csinálom”

Mária személyes élettörténetének mozaikos főnarratívába szőtt részletei viszonylag eseménytelen biográfiát, monoton életmódot és mindennapokat jelenítenek meg. Érdekes módon, bár napjai nagyjából ugyanabban a ritmusban teltek, a napirendet mégsem tartja annyira fontosnak, hogy beszéljen róla. Jóllehet a hétköznapi, rutinszerű cselekvések egyrészt kevésbé tudatosodott mivoltukból adódóan, éppen rutinszerűségüknél fogva nehezen felidézhetőek, másrészt jelentéktelennek, felidezésre sem érdemes momentumoknak tűnhetnek a mesélő szemében.

Mária élettörténetének állandó motívuma a munka. Az állandó mozgásban levés, a monoton, rutinszerű, köteleességként végzett munka számára az élet szervező ereje, talán értelme is. Az élettörténete voltaképpen abból áll, hogy elmeséli, hol, mit dolgozott. Talán büszkeséggel tölti el az, hogy míg a pusztán túlnyomórészt mezőgazdasági munkák adták a többiek kenyerét, addig ő más jellegű munkát végzett: takarított, gyerekfelügyeletet vállalt, és varrodában dolgozott. A nyugdíj után sem változott az élete, betegségei ellenére, balesete után is talpon van, igyekszik minden nap tenni valamit. Másra nemigen szorul, igaz, nem is nagyon szorulhatna: egyedül él, csak a szomszédok segítenek neki néha valamiben. Betegsége és időse kora miatt a tehetetlenség és feleslegesség érzésével nap mint nap megküzd, mintha az aktivitásának megőrzésével dacolna az étellel, miközben az, hogy nincsen igazán már célja, „dolga”, mintha értéktelenné tenné a mindennapjait. „Ma is csinállok valamit, **holnap** is csinállok valamit, [sóhaj] egyszerre nem tudom befejezni, ha valamit kezdek. Úgyhogy csak vagyok mostmá’.”

Mária élete szüntelen munkával telt, akárcsak a szüleié, így nagyon is ismerős lehet neki a testi erő megfogyatkozásától és a kiszolgáltatottságtól való félelem. A munka központi szerepére világítanak rá azok az emlékek, amik az időse szülőket idézik fel, akikről fiatalkorában ő maga gondoskodott. A két idősedő, gyengélkedő szülője is folyton mozgásban volt, segíteni akartak a lányukon, vizet hordtak, kapáltak – mintha rettegnének attól, hogy dologtalanná válnak, és ezáltal feleslegessé lesznek. Pedig ezzel csak további nehézségeket okoznak a lányuknak. „**Nincs ennek semmi értelme, hogy egy két (hetet?) do:gozok, aztán hazagyüvök, mer az anyám beteg. Hazarohanok, mire hazagyüttem, szívós kut vót, ilyen szivattyus kut, [sóhaj] literszámra hordta be nekem a vizet, mondtam nekik mindig várgyák meg, míg hazagyüvök. Hát abba vótak bódogok szegény apámmal, hogy ők énnekem **segittének**. (1) Úgyhogy, vót szegénykévé’... kiment a kertbe kapá:ni – egy kis kertem vót, avva is fogla:koztam –, annyit mondtam neki, ne menjen anyám, meleg van, tudja, hogy a vérnyomássa is, ama..problémák=ne menjen. Azt’ vót mikor elesett, vót mikor [úgy?] támogatták be. Mondtam neki, maga énellem van, édesanyám! Mert ha ezt nem csinálná, maga nem járna így, nem lenne annyit beteg. De, mondom, maga nem azon van, hogy segítsen.”**

Az állandó talpon levés kényszere és a feleslegességtől való félelem nagyon is mélyen ülhetett a szülők generációjában csakúgy, mint a paraszti társadalom egészében: „Maga a termelő munka kíméletlen szigorúsággal követel minden alkalmas időt, erőt és helyet. Virradatkor munkába állani a sötét estig: látástól-vakulásig dolgozni olyan paraszttisztesség, amely ellen véteni a leg-súlyosabb kihágás. [...] A betegséggel nem sokat törődnek, csak akkor veszik komolyan, ha már teljes munkaképtelenséget okoz. Az orvoslás törekvése pedig nem az, hogy beleavatkozzék egy ismeretlen okfolyamatba, hanem hogy siettesse a lefolyást. Emögött az orvosló módszer mögött az

az ítélet lappang, hogy a betegség súlyos terhe a termelő munkának, a hosszas betegeskedés pedig olyan teherként, amivel szemben a halál csak fölszabadulást jelent. A beteget tömik étellel-itallal, a betegség tüneteit igyekeznek fölfokozni, sebre sarat, pókhálót tesznek, forró daganatra meleget, hideglelés ellen hideget, gondolván: 'ha ezt kibírja, biztosan meggyógyul.' (ERDEI 1973. 103.)

„Szegény anyám”

Bár Mária szó nélkül ápolta beteg szüleit, most nincs senki, aki őt gondozná, így nem maradt más, mint a napról napra kitűzött apró feladatok.

Szüleiről nem sokat mesél (csak azt tudjuk meg, hogy az édesanyja korában „milyenek voltak a divatok”, illetve, hogy az apja katona volt), viszont a gondoskodásukról és az anyja ápolásának nehézségeiről elég élénken beszél. Édesanyját legtöbbször „szegény anyámként” emlegeti, amivel talán azt próbálja elfedni, hogy mennyi bosszúságot okozott neki, és, hogy volt közöttük valamilyen konfliktus. A fürdetéskor Mária elmondása szerint az anyja sokat „raplizott”⁹, és számon kérte lányán a goromba bánásmódot. A családban Mária nemcsak édesanyjáról, hanem nagyanyjáról is gondoskodott, sőt bátyja gyerekeinek is gondját viselte. Mind a fiúk, mind a nagyanya fürdetéséről szép emlékeket őriz, hálásan gondol nagyanyjára, amiért az csendesen „elpancsolgatott” a mosóteknőben, és büszkén meséli, mennyire lekötötte bátyjai fiait a fürdés közben megkezdett mese. *„De anyámnak nem tudtam mesé:ni!”*

Miért nem? Miért nem tudtak szót érteni? Vajon mi okozta anya és lánya között a konfliktust, ami a fürdés körüli ellenállásban és bánásmód nehezítettségében jutott felszínre? Mária minden tisztelete ellenére azért megemlíti, hogy anyja viselkedése sokszor „kivette a türelemből”, és megnehezítette életét, leginkább a munkavállalását. Lehetséges, hogy Mária talán magának sem akarja bevallani, de nagyon haragudott az anyjára, amiért otthon kellett maradnia, és ápolni őt, miközben az idősödő nő ezt egyszerűen elvárta, hiszen egykor ő is így tette saját anyjával?

Mária történetében visszatérő motívum a kényszereknek tett engedelmesség, a passzivitás, annak hangsúlyozása, hogy nem tehetett mást. Bár voltak, lehettek tervei, ezeket aztán – legtöbbször a külső körülmények miatt (vagy azokra hivatkozva) – nem tudta megvalósítani. Az idős szülők gondozása is ezek közé a hátráthatatlan feladatok közé tartozott. „Nem győzte” orvoshoz vinni, ápolni anyát – talán emiatt nem tudott fiatalon kiszakadni otthonról? A hagyományos női szerepek és a „dolgozó nő” nyújtotta új identifikációs lehetőség közötti konfliktusról lenne szó? Arról, hogy Mária munkaerejére otthon, a házimunkában és a konyhakertben volt szükség? Ezért nem tudott elmenni dolgozni, és emiatt nem vállalhatta a puszta új „úri népeinel” (egy mérnök-házaspárnál) a gyerekfelületet, amit annyira szeretett volna? Az idős szülők gondozása leginkább kényszernek, a közösségi normáknak való megfelelésnek tűnik, mint ahogyan az is, hogy az anyjának „nem szólhatott vissza”, hiszen az „hogy nézett volna ki”. Ezt látszik megerősíteni az is, hogy anyja halála után Mária rögtön munkába állt, és nyugdíjazásáig egyfolytában dolgozott.

A kimaradt idő talán nemcsak az önálló női munkavállaló szerepétől fosztotta meg Máriát, hanem attól is, hogy ismerkedjen, megházasodjon. A közösség normáinak való megfelelés jegyében leélt élet tehetette azt is lehetetlenné, hogy Mária, ha nem is férjet, de társat találjon magának. Talán az élettársi kapcsolatokat iránt érzett ellenszenvét is inkább a külvilágnak (vagy önmagának) való megfelelés okozta, és emiatt nem tudott, vagy ilyen feltételek mellett nem mert, nem akart párt találni.

⁹ Szeszélyeskedett, hisztériázott.

Nem beteljesedett élet

A gondoskodás és a betegségek miatt Mária édesanyja egyre inkább gyerekhelyzetbe került: *„De mikor aztán fűröszöttem! Gyerek nem csinát:tt akkora raplit, mint ez. [halkan nevet] Mikor mosdattam, mint a gyereket! Ha a haját mostam, avvót ám még csak rapli!”* Eközben az idősekről való gondoskodás egyre inkább lefoglalta Mária energiáit (anyai nagyanyját is ő látta el). Később a testvére gyerekeiről beszél szinte sajátjaként: a fürdetés, a mesélés emlékeinek felidézése, a sorsuk felett érzett aggodalom pótolja talán azt, amire mindig is vágyott: családot, saját gyereket. Az elszalasztott lehetőségek, a sikertelen önállósulás miatti frusztráció, a kényszereknek való engedelmesség miatti düh csak egyszer tör ki Máriából –, de ekkor is a külső hatalmak mindezek okozói. *„...Egy nagyon fiatal kis német katona mondta, hogy 18 éves vót (1), tanútt, ment tovább, és az iskola padjai közül vették ki, most 20 éves, már két éve kint van a fronton. Aztán mondta neki a.. tanító néni is, hogy ne keseredjen el, hiszen még olyan fiatalok. Aztán azt mondta, hogy ennek a fiataláságnak, ennek a generációnak az életit [hangosabban], a fiataláságt megö:ték. Avvót, annak is a..(2) na, hja, (1) a háború..annak is.”*

Feltűnő a fiatal német kiskatonával érzett rokonszenv, és az, hogy mindkettejük baját „a rosszkor születés”, „a rossz időzítés” okozza. A háború „annak is” megpecsételte a sorsát. És talán Máriáét is? Lehet, hogy csak egy fiatal lány vágyakozása és kíváncsisága, de meglehet, hogy valódi érzelem bujkál a sorok között. Talán, ha nincs háború Mária társra talál, vagy talán, ha valamikor valamit meg mer tenni, másként alakul az élete. Nem tudhatjuk meg, az elbeszélésnek itt vége szakad. Csak a felháborodás és együttérzés hangjai miatt gondolhatjuk, hogy valamiért ez a jelenet vagy ez a fiatal katona fontos volt Máriának. Vagy személyesen jelentett neki sokat, vagy a felismerés, miszerint valami visszahozhatatlanul elmúlt, valami kimaradt az életéből. A fiatalságuk azonban nemcsak elmúlt, hanem megölték: egyszerre és visszahozhatatlanul elvették, ezért is kár a fiatalságban rejlő erőre, lehetőségekre utalni.

A kényszereknek való engedelmesség és a belenyugvás mintha erősebb szervező erő lenne Mária egész életében, mint az önálló döntés: elment dolgozni, mert hívták, visszament az idő szüleit gondozni, mert ha nem így tett volna, akkor „hugyan nézett vóna ki?”

A sorsszerűség, az elrendelés elfogadása mintegy keretbe foglalja az élettörténetet: *„...hát nem bírtam itthun maradni. (4) Ilyen vót a helyzet. Meg ilyen mostmá’.”* Az interjú elején is erről hallhatunk tőle, arról, hogy itt született, és a lábát sem tette ki a pusztáról, és visszatérő módon, mintegy összegzésként is ez hangzik el. *„Én itt születtem, és azóta itt éllek. Én nem mozd:utam ki sehová se. Jóformán sehol se jártam a világba’.”*

Talán ezért is gyakran emlegetett témája elbeszélésének az olvasás, a tanulás és a rádióhallgatás. Nemcsak azért emlegeti őket, mert ezzel próbálja kompetens mivoltát maga és mások előtt is alátámasztani. Ezek azok a tevékenységek, amik a pusztába elhosszúak a világot, az információkat: Mária így utazik. Így utazik képzeletben a világban, anélkül hogy kilépne a pusztából, anélkül, hogy fel kellene vállalnia bizonytalan, idegen helyzeteket, melyekben talán „kinevetnék.”

A másokkal való összehasonlítás így is elkerülhetetlen az életében: miközben neki nincs saját fedél a feje a fölött, addig a közeli pusztán takaros házak épültek, mert ott *lehetett* építkezni.¹⁰ Aki mert, az *„valahogy fogta magát,”* és elköltözött. Mária életének egyik legnagyobb kudarca talán

¹⁰ Az újonnan épült telepésfalvokról és a puszták közsegésítéséről ld. bővebben Tamáska Máté Falvak az uradalmak helyén – A megszűnt nagybirtok telepés közsegéinek építésze 1945 után című könyvét. (Megjelenés előtt).

éppen az, hogy ő egyedül (férj nélkül?) nem mert a házépítésbe vagy a költözködésbe belevágni, és ott maradt a pusztán egy szomszéd jóakarátának kiszolgáltatója. Ott maradt, pedig talán egész életében elvágódott a pusztáról, vagy egy jobb életre vágott. Öreg korában még egyszer elhatározta, hogy elhagyja a pusztát, és beköltözik egy öregotthonba, azonban meggondolta magát, mégis a pusztán maradt, ahol legalább nem idegen. „Sokszor úgy vagyok, hogy úgy olyan jó lenne elmenni innen. De hova? (1) Vagy csak az öregek otthonába. De oda is úgy idegenkedek e: menni. Meg olyan borzasztó. Az se külön, mint a korház. (3)”

Egy Budapestre tett kirándulás emléke egy hasonló énvédő mechanizmust tár fel: mintha a fővárosi üzletek kirakatainak elkerülésével Mária a vágyaktól, az összehasonlítás lehetőségétől próbálna megszabadulni. Nem nézi a kirakatot, mert akkor vágyakozni kezdene egy másik élet után, és talán erősebben munkálna benne a változtatni akarás, nehezebben tudna lemondani, a helyzetével megelégedni. A báméskodás indulatos elhárításakor megintcsak a tudásvágy kerekedik felül. *Olyant .. néztem meg csak, amit érdemesnek.. nekem hiába mutogatták a kirakatokat, hogy nézzem meg, nem érdekült, mondták, hogy mér nem érdekül, mondom azér, falun is van kirakat, nem? Nem érdekül engem a milyen cserép van ott, milyen pohár van ott, milyen ez, milyen az. Engem más érdekült.*” Mintha az életben csak arra kellett volna időt áldozni, ami hasznos, előre visz, amivel kielégítheti tudásvágyát – tehát nem azokkal kellett volna törődnie, amiket tett, hanem amiket tenni szeretett volna. Bár soha nem járt a Balatonon, azt tudja, hogy három és fél órát megy mellette vonat. Miért fontos ezt megemlíteni? Hogy legalább tudásvágyának hangsúlyozásával mentegesse magát a tanult emberek előtt? Hogy ne szégyellje tudatlanságát, hanem megmutassa, hogy ő is jobb sorsra érdemes lett volna? Az interjú vége felé büszkén rakosgatja az asztalra néhány kötetes könyvtárát, miközben azt hangsúlyozza, hogy bár többet nem tudott megvenni, sok könyvet kért kölcsön, és fájjalja, hogy betegsége az olvasás lehetőségétől is megfosztotta.

Miközben saját bátortalanságát nem annyira önhibájának, mint inkább a körülményeknek tudja be, az egyébként halk szavú, jámbor rokon mégis *haragszik* testvére unokájára, Nikire, aki nem tanult tovább, bár „ragyogóan sikerült” a felvételi, és ráadásul „hívták”, és Niki testvére, aki szerinte az lehetett volna, ami akar, mégsem mert kockáztatni vagy mégsem volt kitarása hozzá. Mária szemében ezek már „butaságok”, elszalasztott lehetőségek, amiket nem kellett volna kihagyni. Akárcsak azt, hogy nagybátyja és bátyja eljöttek egy ausztriai hercegi birtok szolgálatából, amit nem tudott nekik sem ő, sem az apja megbocsátani. (Vagy tán azt nehezményezték, hogy a rokonok a hazatérésükkel még több terhet róttak a befogadó családra?) Arról, hogy mindez az átörökített habituson, a tanult magatartásmintákon is múlhat, és nem csak szabad választás kérdése, csak a „miért kellett neki..?” fordulat árulkodik.

„Mindig lesznek urak”

Eközben Mária szemében az egyik legfelelősebb és legvisszatetszőbb dolog az elégedetlenkedés – talán ezért is nevet jószándékúan még élő sógornője panaszkodásain. A fennálló helyzetet el kell fogadni, a világba „bele kell illeszkedni”, hiszen az megmáshíthatatlan. *Úgyhogy.. a cseléd világ is ilyen vót, meg ez a világ is ilyen. Bele köllött illeszkedni mindegyikbe. [...] Akármit csinálunk, el kő fogadni. (3) Akkor is a gróf idejébe is, ha vót is megelégedetlen, meg a nem tudom, talán az új világot szidta, nem szerette, mit tehetett? (2) Az vót. Ő megváltani nem tudta. A Rákosi-világot se tudtuk, meg ezt se tudjuk. Ami van, ezt.. hogy mit mondunk, habár most már mondhatja mindenki a véleményit. Csak ott benn a parlamentbe’ meg füttyü: nek rá. (2)*

Bár a megélt történelmi idő tele van potenciális traumatizáló történelmi eseményekkel (világháború, földosztás, tészesítés illetve állami gazdaságok létrehozása, rendszerváltás), az elbeszélte élettörténet feltűnően mozdulatlan, leíró és statikus. Valami vagy „vót”, vagy „lett”. Az élettörténetet közelebről szemügyre véve még a háború sem látszik az élettörténet újraírását kikényszerítő „sorseseeménynek” (TENGYELI 1998), inkább egy olyan csapásnak, amit el kellett viselni, túl kellett élni: a menekülést a front elől csakúgy, mint testvérei elvesztését a háborúban (amiről csak az interjú vége felé mesél) vagy a földosztás utáni adóterheket, melyek az önállósággal együtt jártak. Talán ezért sem horgonyozza le időben Mária a háború utáni rövid koalíciós időszakot, nem is ad neki új nevet, átmeneti állapotként láttatja, aminek végeztével minden a régi, jól ismert kerékvágásba tér vissza. Miként a személyes élettörténetben, a történelmi háttér leírásakor legtöbbször a nyomát sem találjuk ágenciának, az elszenvedett sérelmek mögött nem állnak hús-vér felelősök (egyedüli kivételt Rákosi és Hitler jelent), legtöbbször „a rendszer” hiányából történnek rossz dolgok, és teljesen fölöslegesnek látszik a miértek firtatása.

Talán azért, mert dolgok megértése nem visz előrébb, mivel nem változtat a dolgokon. A miértek és az elégedetlenkedés helyett inkább a fennálló helyzet elviselése, az alkalmazkodás jelenti a túlélés zálogát. A régi világot a rendjéből kiköszentő háború, majd a forradalom és az '56-ot követő visszarendeződés után is bámulatosan gyorsan felismerhetővé válnak Mária számára az új helyzet régi, már jól ismert összetevői: a régi cselédvilágban megszerzett beidegződések a szocializmusban is tökéletesen működnek, megeremtve ezzel a folytonosság biztonságérzetét, a kiszámítható rendet. A világ nem változik, és nem lehet rajta változtatni: mindig lesznek urak. *„Hát akkor se tudták megváltoztatni, a gróf ideje alatt is, mer akkor is vót megölégedetlen, meg hogy minek van úri világ=minek? Mer mindig vót, meg most is van! Na, mondjuk meg az igazat! Nincsenek urak? (1) hmm? Ugye, hogy vannak? Milliomosok most is. Aztán hun szereztek a milli-omokat, azt se tudjuk! (1) Ezt se tudjuk, meg azt se, hogy a grófék hunnan szereztek.”*

A meggyőződést, hogy a világ rendje nem változik, azt egy ember „nem tudja megváltani”, megerősíti a mindennapos élettapasztalat: csak mások lettek a cselédek fölött az urak, nekik ugyanúgy dolgozni kellett. Sem a munka jellege, sem az életmód nem változott: *„tiszára az vót, mint a gróf ideje alatt a cselédvilág. Na, csak azt mondták, hogy állami gazdaság. Munkások, nem cselédnek mondták, hanem állami gazdaság dolgozója. Éppen olyan vót. Menni köllött a munkába. Egyik ide volt beosztva, a másik amoda. [sóhaj] ez..ez a grófi cseléd világ is olyan vót.”*

A fennálló helyzet megmásíthatatlanságát, kritika nélküli elfogadását támasztja alá az elnevezésekben és azok legitimitásában való feltétlen hit. Ők a gróf cselédei voltak, mert annak mondták őket, mások pedig summások voltak, mert így nevezték őket. Miután új urak jöttek, azoktól új nevet kaptak, az állami gazdaság dolgozói lettek. Mária gyakran mintegy megerősítésként használja az elnevezéseket, újra és újra elismétli, hogy kiket miknek neveztek, mintha ezzel válaszolna is minden kérdésre.

A statikus világgép benyomását ugyancsak megerősíti a tény, hogy a rendszerváltás kifejezés a közel háromórányi anyagban egyszer sem hangzik el. A rendszerváltás mint társadalmi változás annyiban „csorgott le” a pusztára, hogy az állami gazdaság tulajdonában lévő házakat meg lehet vásárolni, egyre több lett a magánterület, és tönkrement az állami a gazdaság. Az „új rendszer” azonban több pusztai időse ember élettörténetben egyszerre jelenti a szocializmus idejét és a rendszerváltás utáni időszakot, ezek gyakorta egybefolyanak. Felismerhető cezurát a régi, úri és az új világ között inkább a háború jelöl, a folytonosságot pedig az urak megléte (az új urak jötte) és az egykori cselédek változatlan léthelyzete jelenti. Eközben Mária elbeszélésében a két világ közötti párhuzamok sokkal hangsúlyosabbak, mint a különbségek. Mindez egy olyan

változatlanságot preferáló attitűdnek tűnik, ami még a változások közepette is makacsul kitart az előző világról való kollektív tudások érvényessége mellett, amennyiben ezt a hétköznapi tapasztalatok (így az életmód és a társadalmi helyzet változatlansága) visszaigazolják.

A két rend azonban nem ugyanaz. Mária elbeszéléséből úgy tűnik, hogy az „ő grófuk” elfogadható, legitim rendet teremtett, ami bár mindenkinek kijelölte a helyét, és megmászható-lannak látszott, csak néhány elégedetlennek jelentett gondot: „nem tudom, hogyan csalódott, aki annyira ellenük vót”. A gróf idejében „mindenkinek megvolt a megélhetése” – még a summások is kaptak *rendesen* ételt, „nem szakították meg a cselédek”. Egyszerű, átlátható szabályok voltak, amelyek közül a legfontosabb az úri vagyonból való nyílt lopás tilalma, a „rend”, a lojalitás, miközben úr és cseléd viszonya, szerepe kölcsönösen feltételezte egymást. Mintha így lenne érthető a világ. Az úr még az emigrációban is úr volt, ugyanúgy, mint a rangjától megfosztott „gróf gyerek”. Az, hogy ez a rend megannyi tilalomból és rátarti szabályból épült fel, Máriának természetes volt, hiszen „*viselkedni kellett*”. „A cselédnek az a hazája, ahol szolgál, és tartozik egy közösségbe, aki parancsol neki.” (ERDEI 1971. 152.)

Jóllehet a patriarchális függést számos más horizontális viszony, „rangsor” színezi: „a pusztán a legridegebb kasztszellelem uralkodik. [...] Tragédia nélkül még az sem eshet meg, hogy egy szekeres bérest gyalogossá tegyenek. Kocsist a béresek közé helyezni? Mintha egy fehér jenkit négerré akarnának operálni. Köztük a nagy ritkaságban előforduló házasság is enyhébb fajfertőzésnek hat.” (ILLYÉS 2005. 87.) Nemcsak a megszólításnak, a cselédek egymás közti „rangjának” van rendje, amit a konvenció mértéke is szigorúan rögzít, de még a szidalomnak is pontos hierarchiája van. (ILLYÉS 2005.)

Miközben az egymást közt rögzített rangsor nagyjából kimerül a „kivagyiságban”, a patriarchális függésnek egészen brutális megnyilvánulási formái sem voltak a pusztán ismeretlenek. Illyés visszaemlékezéseiből megtudhatjuk, hogy milyen kiszolgáltatott¹¹ helyzetben volt egy cselédlány a gróffal vagy a hatalmaskodó beosztottjaival szemben. (ILLYÉS 2005.) A pusztán erről nem sokat hallottam, de megesett, megejtett lányokról egy-egy elejtett szót igen. A fentiek fényében igen elgondolkodtató, ahogyan Mária az unokája külföldi munkájáról gondolkodik. Mintha a nyelvi zavarban valami elemi tapasztalat lenne az urakról, a hatalommal rendelkezőkről. Azaz, Mária világképe azt sugallja, hogy csak a valamit valamiért-elv működhet főnök és beosztott között, következésképpen az a külföldi munka vagy tanfolyam nem lett volna, nem lehetett volna ingyen. „*Nikit már úgy tudom, hogy irodán dolgozik ott a hm.. kislány meg hát benn, (2) meg hát már többen vótak abbul a gyárbul ez a gyártulajdonos, akit úgy gondol, már többször kivitte őket Németországba tanulni vagy mit csinálni, nem tudom, hogy mit = ott még ott is dolgoztak már, többször volt a Marika [sóhajt]*”.

A régi rend és az új rend

¹¹ „Míndez sokkal egyszerűbben megy, mint képzeltem. – 'Hát az ember csak üzen, hogy ez meg ez jöjjön be estére' – világosított fel egy fiatal, rokonszenves arcú számtartó, miközben átölelt. – 'Ruhát foltozni. Énhozzám csak ruhafoltozásra jártak a lányok. Ismertek már arról. Ha én, öregem a gépnél vagy a kapálásnál megkérdeztem valamelyiket: tudsz varrni?' Az már a földet nézte, az már tudta, mi a dolga. 'Volt, kérlek, akit az apja vezetett föl; igaz, volt oka az öregnek a hízelkedésre, épp készültünk a körmére koppintani valami disznósága miatt.' Vagyis vannak, akik nem szívesen mennek? – 'Akad, öregem, akad, de azért mind tudja, mi a muszáj. Legfeljebb bent csapnak egy kis históriát, már a szájasa bja. De feljönni mind feljön; tudod, az egy kicsit dicsőség is köztük, afféle kitüntetés.'” (ILLYÉS 2005. 87.)

Úgy tűnik, hogy a régi rend a kiszolgáltatottsággal együtt is elfogadhatóbb volt Máriának, mert ez az a rend, ahol úr és cseléd összetartoznak, kölcsönösen kiegészítik egymást: az urak nagyok, hatalmasok és fényesek, a cselédek inkább jelentéktelen és esetlen figurák, akik valamiképp gyámolításra, parancsszóra¹² szorulnak. Ez a kép tárul elénk, amikor az egyik gyerekkori emlék, a grófék fogadása idéződik fel. A statikus és monoton elbeszélésbe egészen élénk mozzanatok kerülnek.

„A **grófra** úgy emlékszem, akkor voltam azt hiszem (2) elsős vagy második én nem is tudom, iskolába jártunk még, '36-ba házasodott. (1) Aztán.. **fogadtuk**. Az összes cseléd. (1) Mer vót neki birtoka Kislók, meg Töbörzsök is. Ezer holdas birtoka vót = Még akkor megvót. [sóhajt] aztán arra emlékszek, hogy ilyen kis rózsaszín rózsaszirmokat szórtunk le (1) a fiatal pár elé. Közbe köszönteni akartuk, énekkel, aztán belesü:tünk az énekbe! [nevet] Erre úgy emlékszem, annyira emlékszem...” Érdekes, hogy a dátum a fiatal gróf miatt fontos, de annak kiderítése, hogy ő maga első vagy második osztályos volt, mellékes. A tisztes köszöntés az úrnak járó tisztelet jele, amit el sem tud rontani a tény, hogy a cselédek már csak ilyenek: esetlenek, ügyetlenek. Nevetnivaló, hogy az éneket is elrontották. Láthatóan nem is az ének számított, hiszen azt úgysem várhatták el a cselédnéptől, hogy jól menjen (s gyaníthatóan nem is jeleskedtek a tanulásban, gyakorlásban), a lényeg, hogy az összes cseléd ott volt. A jelenlét, mondhatni a lojalitás a lényeg, s nem a teljesítmény.

Úgy tűnik az interjúhelyzetben elfoglalt szerepeknek is ez az attitűd a nyitja: Mária vállalja az interjút, de kiszólásaival, magyarázkodásaival folyton jelzi, hogy nem várható tőle túl sok, nem sokat tud ő a világból, de amit tud, elmondja.

Bár Mária elbeszéléséből a cselédek és leszármazottaik nem mindenben kompetensek (belesülnek az énekbe, az idős mosóháziak elbeszélgetnek, de csak azokról a dolgokról, amiket értenek a világból), de időről időre megcsúsznak, hogy egy szintre kerüljenek a gróffal egy pillanatra, mert előbukkannak a rejtett kompetenciáik vagy a rátermettségük.¹³ Míg az egész történelemszemlélet és az élet megélése inkább a sorsszerűség elfogadásán, az elkerülhetetlenbe, a megmásíthatatlanba való belenyugváson, az állandóság és a rend preferenciáján alapul, ahol az élet természetes velejárója a gróftól való függés (nyaranta lemehettek a tó mellé beszélgetni a fiatalok, mert „szabad volt”), eközben a gróf is „megbecsüli” a becsületes, dolog cselédet.

Ilyen emlékezetes esemény Márai életében például az, amikor a grófné kislányként kézen fogva bevitte a kastély udvarába, vagy amikor a grófgyerekek egy „előkelőbb” cselédporta előtt, egy cseléd szamarán „lovagoltak”. S meglehet, hogy a grófgyerekek már a bölcsőben tanultak németül, de a cselédektől tanultak meg magyarul.

Ugyancsak szokatlanul élénk az az emlék, ami a padláslesöprések idején szómágiával („nem úgy, mint szokták”, azaz szinte csak krumpliból) készült a rakott krumpliról szól. A paraszti humort sem nélkülöző történet egyfelől a cselédeket nagyon is jellemző kivagyiságot példázza, mert bizony nem mindegy, kinél mi fő a fazékban,¹⁴ ki kit tud és akar megvendégelni. Másfelől arra is rámutat, hogy még a legkiszolgáltatottabb helyzetben is növelhető a mozgástér, megvál-

¹² Jellemző idézet Illyés Gyulától: „Cseléd szájából hallottam, hogy régen, az ő gyermekkorában a vadászatnál a sorba állított hajtókat úgy indították meg, hogy a két szélsőre ráhúztak egy-egy alaposat. 'Ebből értett a banda!' – mondta nevetve az előadó, harsány kacajra ragadva hallgatóit is.” (ILLYÉS 2005. 117.)

¹³ Egy jellemző idézet a pillanatnyi egyenrangúságra Illyéstől: „Az együgyű adomák mind a 'megadta neki' csattanójára jártak; hősök az 'egyszeri ember' volt, vagy valami hajdanvaló cseléd, [...] aki rendszerint az uraságnak adta meg a magáét.” (ILLYÉS 2005. 110.)

toztható a megváltozhatatlan – igaz, paraszti furfang kell hozzá, és az csak pár pillanatnyi (egy nevetésnyi, egy tréfányi) felszabadultságot hoz¹⁵. „...*aztán szegény anyám is (2) főzött, de mit főzött akkor? Krumplit készített aztán... meg is siratta, mert hát nem úgy tudta elkészíteni, aztán mondta, hogy rakott krumplit csinálók már most prósza helyett nektek. [sóhaj] Aztán kérdezte, hogy akkor 'Nándorkám, mit főz édesanyád?' Hát, Kovács néni, fő:tette már édesanyám is a nagylábost, készül a kukoricakása.' Mondja neki anyám: 'Nándor, e:készül itt a (1) rakott krumpli, igaz nem úgy lesz, mint ahogyan szoktam, de gyere, megkínállak.'* 'Jaj, köszönöm, Kovács néni, má' a krumptit is valósággal fuldoklok!' [halkan nevet] Hát, vót ilyen világ, egy ilyen bemondások.”

Ugyanerre utal az a kiszólás is, miszerint a Rákosi-rendszert ki sem lehetett volna bírni, ha nincs „*az a rengeteg sok vicc*”. Ez azonban már egy újabb kor terméke (legalábbis Mária történetében), amikor a vicc és furfang volt a túlélés eszköze.

A régi rendben legfeljebb a cseléden vagy az „urizáló” cseléden lehetett volna nevetni, olyan, aki nem tudja a „helyét”. Azon a cseléden, aki például úri módra viselkedett vagy úriasan öltözködött (téli kendő helyett sapkát húzott vagy kalapot rakott a fejére), aki megsértette a rendet: „*Hát kinevették volna, persze! Hát, mondták, az a cselédasszonyoknak nem illik. Koszos lóra bársony nyereg nem illik. A' hogy betegyen egy kalapot a fejibe?! Hát az érdekes is lett vóna! Így végi a házimunkát, aztán kalap a fejibe. Nevetséges lett vóna! Hogy nézne ki?*”

Az öltözködési szokások áthágásával az úri és a cseléd szerep felcserélhetlenségén, a kölcsönös távolságon nyugvó rend kérdőjeleződött meg, csakúgy, mint azoknál, akik a saját sorsukkal, helyzetükkel nem voltak megelégedve, és ezzel „visszaéltek” a gróf jóindulatával. Aki a cselédvilágban „megelégedetlen” volt, fellázadt a helyzete ellen, annak híre ment, azt üzte a sorsa egyik pusztáról a másikra – a ’vándormadarakat’ mindig megelőzte a hírük.

A korábban megváltozhatatlan (mondhatni természetes) rendet a háború szüntette meg. Az elhagyatott kastély és egy folytonosan mozgó front kellett ahhoz, hogy a közösségben a (tettenérés esetén) olyan keményen elítélt és szankcionált vétség, az úr meglopása, valamiképp felülíródjon. Mária szomszédasszonyaival felment a kastélyhoz, ahol ő, aki saját elmondása szerint nem sokra tartotta a pesti kirakat nézegetését, rácsodálkozott az „úri divatokra”, és „elhozott” néhány finom ruhát és könyvet. „*A háború alatt elmentünk az Ilonka nénivel, Oláh*

¹⁴ Illyés szerint nemcsak az önálló háztartás és saját tál volt indok a büszkeségre. Ugyanilyen súllyal szerepelt a szégyellnivaló nyomor rejtegetése is: „A summások együtt esznek, közös tálból, a béresek nem: a maguk emberei ők, saját háztartásuk van önékik. Az asszonyok különvonják férjüket, egymástól jó távolságban terítenek meg egy-egy fa tövében vagy a kepék árnyékában. [...] A béresek közül nem egy a hús helyett már a pusztá semmit kanalazta. 'Van, aki még a száját is megtörli utána!'” (ILLYÉS 2005. 102.)

¹⁵ Érdekes értelmezési keret kínál De Certeau taktika fogalma, épp a főzés kapcsán: A taktika lényege, hogy a dolgok rendjét használja fel erőforrásként, azonban oly módon, hogy a más szempontú értelmezéssel módosul az eredeti jelentés. De Certeau több taktikát vizsgál; ilyen például a városi teret újraíró és alakító gyaloglás, ahol a gyalogos morfológiai törvényeknek, útvonalaknak van alávetve, azonban ezeket újraírja azzal, hogy gyaloglás közben játszik a térrel: csapásokat alakít ki, átvág más használatra tervezett tereken, egyes útvonalakat elkerül, másokat preferál. A főzésnél a különböző külső kényszereknek való megfelelés helyett a kreativitás kerül előtérbe, ahol a passzívnak feltételezett fogyasztó nagyon eltérő értékelési rendszereket alkalmazva árukat hasonlít össze, és ezeket különféle diszpozíciókkal, igényekkel és kényszerítő elemekkel (rendelkezésre álló nyersanyagok, anyagi ellátottság, a család ízlése, helyi konyha sajátosságai stb.) kombinálja. (BERGER 2008)

A fenti példában a főzés még nagyobb kreativitást igénylő feladat, hiszen itt a szűkösség a legfőbb korlát, de még így is a változatosság a cél. A taktika itt nem is annyira a hozzávalók kreatív felhasználásán, mint a hozzáállásban és a humorban van. Így tud a fennálló rend egy pillanatra megkérdőjeleződni, kritika vagy neveltség tárgyává válni.

nénivel, meg itt vót a szomszéd leány, annak meg Magdi vót a neve, elmentünk a sok értékes könyv, tudják, ahogy padláson e vót rakva, abbú szedtünk, abbú rakosgattunk, na, ott láttam a Sarolta grófnőnek a fényképit, hát, ha életbe olyan vót, mint akkor ott a képen, akkor gyönyörű kis teremtés vót = fiatalon. Nagyon szép, gyönyörű szép, finom, arca nagyon szép vót. Még arra is emlékszem, ilyen finom, almazöld ruha vót végig kivágva rajta=akkor a régi ruhákból is, (3) ehh! szedtünk össze, hát milyen érdekes egy divat vót, azaz a hosszú szoknya, meg a halcsont, amivel összeszorították magukat, hogy még karcsúbbak legyenek = habár nagyon finom, nagyon drága anyagok vótak, de érdekes módon mégis az a régi divatos ruha vót=na meg nem tudom mi, mint az úri dámák, úgy öltözködtek. (1)”

A történet nem jelent egyértelműen szakítást a pusztá régi uraival, és nem is csak a csábítás műve, azaz nem biztos, hogy Mária eközben azt gondolta, hogy talán egyszer ő is lehet úri dáma. Ez talán az egyetlen igazi kockázatvállalás volt Mária életében, nemcsak a lebukás és a szabályok megszegése forgott kockán, hanem a jó híre, az elfogadottsága is. Hiszen cselédasszony nem vehetett fel úri ruhát, még csak hasonlót sem –, aki ez ellen vétett, az nevetségessé vált a többiek szemében. Kivéve akkor, ha ez már nincs érvényben, ha mindez már nem számít. Ha nincs rend, akkor nem lehet a rend megszegését sem értelmezni. Ha nincs úr, nincs rend, és akkor a lopás sem lopás, csak „szedegetés” és „rakosgatás”? Vagy éppen a szégyen miatt keresi a szavakat? Vagy azért mentek fel, mert mindenki „szedegetett”?

A szedegetés azért is találó kifejezés, mert a pusztában nem igazán számít lopásnak. Míg az úr megkárosítását, a nyílt lopást (azaz voltaképpen a tettenéréssel végződő eseteket) azonnali elbocsátással büntették, kisebb mértékű, visszafogott „szerzések” mintegy be voltak kalkulálva az uradalom gazdasági rendszerébe, hiszen a cselédek „magyarán szólva, lopnak, mint a pinty. [...] Urasági vagy grófi, azaz közös, amelyből mindenki nyalából, mielőtt meggondolatlan parzlással a magáéhoz nyúlna.” (ILLYÉS 2005 32–33.).¹⁶

Mária ebben az esetben is a szép ruhák és a könyvek után nyúl – olyasmi után, aminek birtokában valaki más lehet, többnek látszhat egy cselédnél. Miközben az urak menekülnek a front elől, talán élelmük sincs, a cselédek nem ételt „szednek össze”. Lehet, hogy a folyamatosan benyomuló orosz és német katonák már elvittek minden ehetőt? Lehet, hogy a nélkülözéshez szokott cselédeknek a háború és az élelmiszerhiány nem jelentett újdonságot?

A háborúban Mária számára talán nem is a veszély és a front volt a legfélelmetesebb, hanem a kiszámíthatatlanság és az érthetelenség. „Nagyon bonyodalmas, nagyon rettenetes vót. Fölforgatott világ volt. Egy ember, aki csinálta az egészet, a Hitlerről is hallottak, biztos. Lángba, vérbe, nyomorúságba, abba döntötte majdnem fél Európát. (4) Biztos hallottak, meg hallanak az iskolába, minek is mondják, hola? (1) nem tudom kimondani, pedig annyiszor elmondják, minek nevezik ezt a zsidó gettót, ami vót? (2) hmm.. elgázosították őket. (3) Itt Magyarországon is összeszedték a zsidókat. Sok minden borzalom megtörtént a háború alatt.”

Mária leginkább a megszálló katonák kiszámíthatatlanságát említi, mivel nem lehetett kiszámítani, hogy „éppen ki fut be”, és azok hogyan viszonyulnak a civil lakossághoz. Mintha ez lett volna a legfőbb bonyodalom. Kisilabizálni, kipuhatolni, hogy kivel hogy állnak a pusztaiak ebben „fölforgatott” világban.

¹⁶ A „szerzés” kétoldalú intézményesítségét az alábbi részlet is alátámasztja: „Az uradalmak előljárói számoltak is azzal, hogy ennek-annak lába kél, csak arra ügyeltek, hogy a cselédek a mértéket megtartsák. A vezető szegődményesek egyik fontos feladata éppen az volt, hogy ellenőrizzék az intézményesített lopást.” (MÁTYUS – TAUSZ 1984. 127.)

„Borzasztó volt. Hun az oroszok futottak be (2), hun a németek vótak itt, hun a magyar katonaság. (1) Az az örökös rettegés, a pincébe lakás (4). Ilyen élményeim vannak abbul ..úgyhogy őö.. nem győztünk bujkálni, nem győztünk **rettegni**, nem győztünk **félni**, (2) úgyhogy..idegen katonaság, ki tudja, hogy egyik így, másik úgy vót, vót, amelyik ellenségesen viselkedett, meg azok között is vót olyan, amelyik talán hát.. belátta, hogy mi nem vagyunk oka a háborúnak. Talán másképp viselkedett, de vót olyan, amelyik (3) gyűlölte a magyarokat meg a németeket is. (2) Úgyhogy... borzasztó vót.”

Az elmondásból úgy tűnik, hogy leginkább az oroszoktól kellett félni, azonban, hogy miért, arról nem tudunk meg semmit. A pusztán átvonuló hadsereg fosztogatásától, erőszakoskodásától? Mit jelenthetett az, hogy „ellenségesen viselkedett”? Eközben miért éppen a nők azok, akik keresik a német katonák társaságát, beszélgetnek velük. „Úgyhogy aki tudott beszélni a németekkel, a Rózsika néni is tudott, a Juci tanító néni is tudott ..” – nem tudni mi történt velük, csak a fiatal német katona kifakadása jut eszünkbe. Mindenesetre, mivel a pusztaiak között magas presztízsűnek számító nők beszélnek a németekkel, ezért feltehető, hogy valamilyen előny, nyereség érdekében, önszántukból tették ezt. Elképzelhető, hogy fel sem merült bennük a nemi erőszak veszélye? Csak egy jóképű katona férjről ábrándoztak? Vagy épp ellenkezőleg: üzleteltek, cseréltek a katonákkal? Lehet ennek bármi köze a cselédlányok tanult-örökölt „kiszolgáltatottságához”? Vagy Mária későbbi társtalanságához?¹⁷ A szexualitás és a párkapcsolatok tabusítása, az ezekről való hallgatás esetleg utalhat elmondhatatlan, feldolgozhatatlan élményekre is Mária életében, de azért is kerülheti ezek említését, hogy ne kelljen magánéleti kudarcairól, fájdmáról beszélnie.

Változások a pusztán

A háború mindenképp cezúra Mária élettörténetében: a régi és az új világ háború előttiként és háború utániként jelenik meg az elbeszélésében. A borzalmakból a menekülésekről, az amerikai bombázók zajáról tud beszámolni. Más személyes sérelmekről talán nem képes beszélni, talán „csak” annyi történt vele, hogy „nem győzött félni”. Ezen az események elbeszélések Mária többes számot használ, amiből a közösség meglétére, az összetartásra következtethetünk, ami még a menekülés közepette is valamiképp biztonságot nyújt. De az is lehet, hogy ez a „mi” csak a családot jelentette. Azonban mindenképpen érdekes, hogy nem szólal meg az „én”, nem válik teljesen személyessé a történet. Ez a sajátos, röviden tudósító külső szempont, amiből az eseményekről tudomást szerzünk, fakadhat abból a töredezett emlékekből építkező gyermekkori perspektívából, amiből Mária ezeket átélte, de lehet egyfajta távolított emlékezés nézőpontja is. Ugyanakkor a háborús élmények felidézhetőségénél figyelembe kell venni, hogy „az élmények passzív szerkezete aligha generál történeteket” (ROSENTHAL, 1994: 193), azaz egy tapasztalat időbeli struktúrája befolyásolja azt, hogy miképp lehet azt felidézni vagy egy történet időbeliségébe illeszteni. „A passzív szorongás, a változatlan környezetben eltöltött idő elbeszélhetetlen” (uo.), így Mária történetében is inkább a menekülés, s nem annyira a félelemben töltött bujkálás az, ami elbeszélhető.

A háborús élmények elbeszélésében azt láthatjuk, amint egy megkerülhetetlen történelmi

¹⁷ Az átvonuló hadsereg és a nők problémáját főként POLCZ ALAINE (2005) visszaemlékezése (Asszony a fronton) juttatta eszembe, mivel mind Sárbogárd, mind Csákvár nagyjából ugyanabba a frontvonalba, a Balaton és Székesfehérvár ellenőrzéséért vívott súlyos harcok körzetébe esett.

esemény, egy totális háború megjelenik a pusztán. Ennek történelmi okai, következményei, más, pusztán kívüli eseményei csak távolról szűrődnek be a pusztaiak életébe. A holokausz egy kimondhatatlan, megjegyezhetetlen nevű borzalom marad a pusztán, egy a háború többi borzalma közül a bombázók és a menekülés mellett.

A „fölfordulás” azonban csak egy rövid időre zökkentette ki a világot a menetéből, hogy utána újra helyreálljon a rend, ahol mindenkinek megvan a saját helye, munkája, beosztása. A grófék 1956-ben emigráltak. Mária számára a világ felfordulását, de legalábbis az új világ megszilárdulását jelenthette, az hogy „ő grófjuk” lett nyughatatlan vándorlásra ítélve, ő lett vándormadar, akit „mindenhonnan kipiszkáltak” - talán „a rendszer”, talán épp az egykori cselédei. Maga a gróf is másoknak kiszolgáltatót, nyomorúságos földönfutó lett – talán ez szembesítette Máriát azzal, hogy a régi rend és az érthető világ végleg felbomlott. Összekeveredtek a szerepek, eltűnt a távolság a „gróf úr” és cselédei között, hiszen „az Ilonka néni” levelezett a fiatal gróffal – ez az előző világban elképzelhetetlen lett volna.

Az úri világ rendje és az új világ (szocializmus) rendje között a munkamegosztásban elfoglalt hely, az egy helyben maradás és az életmód viszonylagos változatlansága teremt folytonosságot. Ebbe csak a mezőgazdasági munka egyre növekvő gépesítettsége hoz némi változást és a pusztára lassan lecsorgó modernizáció (egyre növekvő számú komfortos szoba-konyhás lakások, TV).

Az urak azonban az új világban is megmaradtak távolinak és hatalmasnak, csak mások lettek. A változások azonban ekkor is, mint mindig a cselédek feje fölött történtek, és ők a következményeket objektív adottságként fogadták el. Ezek azonban viszonylag súlytalanul lebegnek az elbeszélésben: a rendszerváltás vagy a szocializmus elnevezés elő sem fordul, a rendszerváltást Mária az udvarán „méri le”: a ház előtt alig van fű, mert az árkokat és a portát a fiatalabbak nem gondolják, és a kocsik kihordják a növényzetet. Egyre több autó megy el az ablaka előtt, felverik a port, és ő nem győz ablakot mosni.

Mintha a világ nem változott volna akkorát, hogy ezek miatt valaminek új nevet kellene adni. A földosztás utáni rövid időszak a közösség emlékezetében megért egy új (külön) elnevezést („magán világ”, „maszek világ”, „különállóak”), Mária azonban nem is jelöli külön névvel az időszakot. Igaz, nem is sokat kesereg azon, hogy a kiosztott földeket „vissza kellett adni”, inkább azt fájlalja, hogy „egy a darabig a földet kellett dolgozniuk, hogy megéljenek. De nem éltek meg jóformán belőle.”¹⁸ Mintha a vágyott önállóság a vártnál sokkal több gondot okozott volna, így a korábban is földnélküli, volt uradalmi cselédek többsége mintegy megkönnyebbüléssel fogadta azt a visszarendeződést, amit a TSZ-esítés jelentett.¹⁹

A szocializmus eltörli a patriarchális függést és az úri világ helyett egy új világot ígér, azonban a cselédek makacsul ragaszkodnak a változatlanság etikájához, saját történelmi-társadalmi tapasztalatuk érvényességéhez. Lehet, hogy az új rend a kulcsint érintő szabályokat megszünteti, nem érinti azonban a mélyebb beidegződéseket és az életmódot, életritmust. A „rangsor”, a munkák egymáshoz képesti presztízse, a „nagyház” és a komfortosabb lakások közötti különbség, az úri negyed (úr lakok) megmaradtak – a lényeg tehát változatlan.²⁰ A régi és az új világ

¹⁸ Az idézetet módosítottam N. K.

¹⁹ Ezt erősíti meg Mátyus Aliz és Tausz Katalin szociográfiájának következő részlete is: [a földosztáskor] „Sokukra úgy kellett ráerőszakolni a földet, féltek, mit mond majd az úr, ha visszajön. Felszerelés, igaerő, vetőmag, gazdasági épületek, saját ház híján nem túl biztató jövőbe elébe néztek. Úgy gondolták, jobb volt az uradalomban szolgálni; ott, ha termelt, ha nem, mindenképp kimérték a kormenciót.” (MÁTYUS-TAUSZ 1984. 137.)

²⁰ A változatlanság etikája egyesek szerint maga is taktika (ld. Apor, 2008), mások a népi kultúra egyik fontos összetevőjét látják benne. (Lásd GINZBURG 2011)

közötti különbségek nem ideológiai vagy társadalmi keretben értelmeződnek, hanem szigorúan a mindennapi élet terében, kézzel fogható változásokon. Ezeket Mária a szokások megváltozásán, a templomba járási kedv csökkenésén, az iskolai tábla feletti kereszt leszerelésén, a szigorú öltözködési szabályok eltűnésén méri le. És a munkásnők dohányzásán, hiszen korábban *„kiverték volna a dohányt a cselédasszonyok szájából”*, az új világban viszont a munkásnők *„szívták a cigarettát, mint a török.”*

A pletyka megjelenése és elterjedése is újdonság a pusztán, amitől a régi mosóháziak olyan nagyon igyekeztek elhatárolódní. Mária a pletykát az új betelepülőkhez és az új világhoz köti, holott az, mint hírforrás és legelterjedtebb szórakozási forma, nagyon is fontos szerepet játszott a pusztaiak életében. Azonban itt valószínűleg már a fiatalság és a felbomlás előtti idilli rend képével kerül kontrasztba. A fiatalságé, a mosóház összetartó, békés közösségéé, a rendé, ami Mária számára mégis a régi urakat és úrnőket, a régi, finom divatokat és a leginkább a Monarchiát jelentette. Idilli képekben tudósít a pusztá korábbi állapotáról, a kastélykertről, a tóról és a *„gyönyörű szép”* virágos rétről, ahova nyaranta néha nekik is *„szabad volt”* lemenni.

Mindez talán vágykép egy olyan ifjúságról, ahol változatlanul érvényes a rend, nincs háború és zavar, ahol tovább él a közösség, és ahol talán az élete is másként alakul. Az egyetlen dolog, ami Mária idilljét megzavarhatná, és amit talán végig sem gondol, az az, hogy ebben a világban bár biztonságban lenne, nemigen jutna neki sem az úri divatokból, sem a vágyott tanulásból.

A pletyka és a pletykásság távolításának magyarázata talán abban áll, hogy Mária talán maga is pletyka tárgya volt, vagy mindig is félt attól, hogy pletyka tárgya lehet. *„Mer’ hát, vót olyan, hogy itt is kicserélődtek, aztán ott má’ ment a pletyka. Könnyebb a másikat megszó:ni, mint..de hát ezt, szerintem jobb lett óvna, ha maguk között söpörtek vóna. Én mindig azt mondom, hogy annak jár a szája, okosabb vóna, ha e:hallgatna, meg önmagába mindég. Azt hiszi, hogy én olyan vagyok, akko’ más is olyan. Ez csúnya vót má,’ meg szokatlan is vót.”* Ezért is igyekezett mindent úgy tenni, ahogy „illett”, de közben folyton félt attól, hogy nevetségessé válik. Az interjú alatt azért, mert túl cselédesnek tűnik „a tanult emberek” szemében, hiszen egyszerű élete nem tarthat más érdeklődésére számot. A mosóházi nosztalgia is felveti benne a kérdést, nem nevetik-e ki, ha beszélni kezd a vasárnapi kukoricapattogatásról, a tere-feréről, a sütés-főzésről. A pusztaiak talán meg azért nevétkék ki,²¹ mert észrevették, hogy a lelke mélyén kifelé vágyik, más érdeklí, hogy a sorsával „megelégedetlen”? Ezért nem tudott ellenállni a kísértésnek, és ezért érdekelték annyira a finom ruhák, „az úri divatok”?

Mindez azonban csak a múlt szempontjából érdekes, ebben a speciális helyzetben, amikor egy idegennek (és talán magának) mesélnie kell róla. Amúgy a múlt nem érdekes: visszahozhatatlan és megmásíthatatlan – jelenként is az volt. Úgy kellett elfogadni, ahogyan volt, és amilyen. Meglehet, hogy a szokatlan, váratlan kérdés miatt lett Mária élettörténeti elbeszélése egyfajta hiányleltár mindazokról, amik kimaradtak az életéből: férj, család, gyerek, tanulás, felemelkedés, elismerés. Talán boldogság. A hiányok és a veszteségek, a vágyak és a lehetőségek egy leélt élet mérlegét vonják meg, miközben Mária egyre idegenebb és magányosabb ebben a

²¹ Úgy tűnik, hogy a pusztán a kinevetés és a kipletykálás a közösségi rosszallás legenyhébb kifejezési módja, szankciója. Nemcsak szelep, de szabályozó erővel is bír: „ami nyilvánossága van a cselédek életének egymás közt azon a szolgálkerölcs uralkodik s eszerint folytat ellenőrzést az összeverődő cselédssereg: kinézi, kineveti és elfordul attól, aki más elveket próbálna megvalósítani, mint ami tudott és ismert.” (Erdei, 1971: 153)

világban – jószerevével már csak halott hozzátartozók és ismerősök népesítik be a történetét. *

FELHASZNÁLT IRODALOM

- APOR PÉTER 2008: A mindennapok öröme. In Horváth Sándor (szerk.): *Mindennapok Rákosi és Kádár korában*. Budapest, Nyitott Könyvműhely
- BERGER VIKTOR 2008: A cselekvés művészete In Némédi Dénes – Szabari Vera (szerk.): *Kötő-jelek 2007. Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskolájának Évkönyve*. Budapest, Plantin Kiadó
- ERDEI FERENC 1971: *Parasztok*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GINZBURG, CARLO: *A sajt és a kukacok. Egy XVI. századi molnár vilásképe*. Budapest, Európa Kiadó.
- GYÁNI GÁBOR – KÖVÉR GYÖRGY 2004: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, Osiris.
- HABERMAS, JÜRGEN 2011: *A kommunikatív cselekvés elmélete*. Budapest, Gondolat
- ILLYÉS GYULA 2005: *A puszták népe*. Budapest, Osiris.
- Katolikus Lexikon* Szívgyárda szócikke. <http://lexikon.katolikus.hu/S/Sz%C3%ADvg%C3%A1rda.html>
- KOVÁCS ÉVA – VAJDA JÚLIA 2002: *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek*. Budapest, Múlt és Jövő.
- MÁTYUS ALÍZ–TAUSZ KATALIN 1984: *Maga-ura parasztek és uradalmi cselédek*. Budapest, Magvető.
- POLCZ ALAINE 2005: *Asszony a fronton. Egy fejezet az életemből*. Pécs, Jelenkor Kiadó.
- ROSENTHAL, GABRIELE 1994: Német háborús emlékek. Az elbeszélhetőség és az emlékezés életrajzi és társadalmi funkciói. *Thalassa* 1994. 1-2. sz. Holocaust. 188–202.
- ROSENTHAL, GABRIELE 1993: Reconstruction of life stories. In Josselson, R. – Lieblich, A. (eds.): *The narrative study of lives*. 1. London, Sage. 59–91.
- TAMÁSKA MÁTÉ: *Falvak az uradalmak helyén. A megszünt nagybirtok telepesei községekének építészete 1945 után* (Kézirat, megjelenés előtt)
- TENGELYI LÁSZLÓ 1998: *Élettörténet és sorseseemény*. Budapest, Atlantisz.

„A racionálistól a részvételiig”

Redisztribúció, területi gazdálkodás, területfejlesztési politika átalakulóban Magyarországon

— „From the Rational to the Participatory” – Redistribution, Territorial Management, and Regional Development Policy in Transition in Hungary —

Key words regional development policy, institutions, redistribution

Abstract

In this paper we present an overview of some of the main changes in the Hungarian territorial management system and regional development policy. As far as the time frame is concerned, the study begins with the period before the democratic transition in 1990 and concludes with the system of the development policy influenced and modified by the European Union. The actual role of the settlements and generally of the local level is particularly emphasized in this study; furthermore, a special attention is paid to the current institutional circumstances and the distribution of European Union development funds.

Following the EU accession of Hungary, the operating conditions of the settlements and municipalities have been at least seemingly changed; moreover, the factors responsible for the structure and pattern of the territorial inequalities – connected to the former one – have also been transformed. Some new competencies and local resources which can be utilized to perform more efficiently and successfully in the sphere of development policy have become essential and appreciated due to the increasing rivalry of settlements.

1. Bevezetés

Jelen tanulmányban azzal foglalkozunk, hogy a területgazdálkodási-területfejlesztési rendszer milyen főbb változásokon ment keresztül a rendszerváltás előtti időszak jellemzőitől indulva és az európai uniós fejlesztéspolitika rendszeréig eljutva. Ezen áttekintés során kiemelt hangsúlyt kap a településeknek, a helyi szintnek szánt illetve juttatott szerep bemutatása – különös tekintettel a jelenlegi intézményi környezetnek; az EU-s források allokációjának terén. Magyarország uniós csatlakozásával ugyanis – legalábbis látszólag – jelentősen átalakult a települések élettere, illetve az ezzel szorosan összefüggő (KONRÁD – SZELÉNYI 2000), a területi egyenlőtlenségeket strukturáló tényezők is megváltoztak. Lényegessé váltak illetve felértékelődtek azok az újfajta kompetenciák és lokális erőforrások, melyek révén hatékonyabban és sikeresebben lehet helyt állni ebben az egyre inkább – újra (v.ö. VÁGI 1982) – a települések versengésévé váló fejlesztéspolitikai erőterben.

2. Területgazdálkodás és fejlesztéspolitika – honnan hová?

2.1. Területgazdálkodás a rendszerváltás előtt

Az 1990. előtti területfejlesztési politika korántsem tekinthető egységesnek, jelen áttekin-
tésben azonban pusztán annak legfontosabb általános jellemzőit kiemelve kívánunk vázlatos
képet alkotni. Ez az ún. *szocialista típusú urbanizációs modell* vagy *porosz típusú területi gaz-
dálkodási és igazgatási rendszer* (KONRÁD – SZELÉNYI 2000. 23.) ugyanis sajátos jellegűnek bi-
zonyult (LADÁNYI 2010 [2009a]) – és számos későbbi következménnyel járt –, amennyiben nem
csak azért tért el a korabeli kapitalista országokban jellemző modelltől, mert Kelet-Európában
egyszerre volt alacsonyabb a gazdasági fejlettség, továbbá jelentős megkésettég volt jellemző
a társadalmi fejlettség terén is. Sokkal inkább ez a sajátosság a társadalom és gazdaság műkö-
désében egyaránt különbségeket okozó kapitalista és szocialista termelési mód, a *szocialista
redisztribúciós gazdaság* piacival ellentétes logikája (LADÁNYI–SZELÉNYI 2010 [1997]. 423.), a két
külön rendszert meghatározó strukturális mechanizmusok (LADÁNYI–SZELÉNYI 2010 [1997].
430.) eredményének tekinthető. Eme szocialista térszervezési modell sajátos egyrészt abban,
hogy tulajdonképpen a centralizált, porosz utas modell továbbélése, ahol a telekárak és lakbérek
elszakadtak a piaci (kereslet-kínálat szabályozta) mechanizmustól, a lakhatás költségei jelentős
állami szubvenció alá estek, s ezekhez kapcsolódóan magas volt az állami bérlakások aránya
(melyek nagy része „szocialista lakótelepeken” épült fel), s ezzel párhuzamosan zajlott a régebbi
építésű városrészek és azok lakásállományának leromlása. Sajátos egyenlőtlenségi rendszert – s
további jellegzetességet – jelent, hogy a szubvencionált lakások illetve később hitelek elosztásakor
a kedvezőbb státusúak élveztek előnyt, a „késleltetett urbanizáció” (KONRÁD – SZELÉNYI 2000)
miatt pedig a termelő beruházások dominanciája jellemző az infrastrukturális beruházások
kárára¹; ami jelentős méretű ingázó réteget termelt ki a megnövekedett városi munkahelyek és
arányaiban kevesebb városi lakás miatt. Ennek következtében az alacsonyabb társadalmi státusú
rétegek körében jellemzőbbé vált az ingázás, és a települési és társadalmi hierarchiában elfoglalt
pozíciók között erős a pozitív együttjárás. A városokban élő szegények körében kialakult egy
sajátos gyakorlat, melynek keretében városba költözésüket követően még hosszán megőrizték
falusi kapcsolataikat, s a parasztból lett munkások kettős jövedelmű utóparaszti, előmunkási
státusban maradtak (LADÁNYI 2010 [2009a]. 417.).

Az időszak területgazdálkodási formájának teljesítményéről Vági Gábor empirikus munkái
alapján alkothatunk képet (VÁGI 1982; 1991), melyekből – egyebek mellett – kiderül, hogy a
megyén belüli erőforrás-elvonás és újraelosztás indítéka nem elsősorban gazdasági természetű,
mivel az újraelosztás irányára jellemző, hogy nem attól vesznek el, akinek sok van, és nem a
leginkább rászorulóknak adnak – éppen fordítva. Az újraelosztás tehát „nem gazdasági erőfor-
rások arányos és ésszerű allokációja, hanem hatalmi gesztus. A felsőbb (állami) támogatásokért
folyó harc, verseny megyei megisméltése” (VÁGI 1991. 136.), melyből a megyeközpontok, a városok
és a járásközpontok kerülnek ki győztesen. A megyék szintjén a területfejlesztési elvek-célok
megvalósulását vizsgálva pedig a területgazdálkodási rendszer által fenntartott és állandósított
egyenlőtlenségeket regisztrál: az állami hozzájárulások elosztása nem kiegyenlítő, éppen ellen-
kezőleg; a területi különbségeket felerősítő szerepe van (VÁGI 1982. 65.).

¹ A késleltetett városfejlődés koncepciója értelmében hazánkban az urbanizáció nem gyorsaságával, hanem
éppenséggel viszonylagos lassúságával – alulurbanizáltság – okozott társadalmi feszültségeket (Konrád-
Szelényi 2000: 38-39).

2.2. A rendszerváltást követő átalakulások

A rendszerváltozással párhuzamosan megjelenő *piacgazdasági tényezők* szerepét emeli ki egyrészt a magyarországi *területi fejlődés* áttekintésekor KOVÁCH IMRE és NAGY KALAMÁSZ ILDIKÓ (2006. 161–177.) amikor megállapítják, hogy a piacgazdaság nem csupán a társadalmi csoportok, hanem az ország területi szerkezetét is megváltoztatta. A *települések pozícióját immár nem a redisztributív rendszer hierarchiája*², hanem a jövedelemszerzési lehetőségek, a földrajzi-társadalmi-gazdasági adottságok és az abszorpciós képesség, valamint a vertikális helyett egy horizontális, hálózatszerű együttműködési forma szükségessége alakították ki (KOVÁCH–NAGY KALAMÁSZ 2006. 163.). A változásokkal azonban a területi egyenlőtlenségek mintázottsága is némileg átstrukturálódott: a regionális különbségek tovább nőttek a rendszerváltást követő tizenöt évben, azonban az ország kelet–nyugati megosztottsága csak a nagyrégiók szintjén mutatható ki, a kistérségi szinten megjelenő területi egyenlőtlenségek inkább mozaikszerű képet mutatnak, vagyis mindenütt találhatók dinamikus fejlődő és depressziós térségek-települések (KOVÁCH–NAGY KALAMÁSZ 2006. 164.).

A területi egyenlőtlenségeknek a piaci átalakulás és a támogatáspolitikai rendszerváltást követő átrendeződése, manifesztálódása és elmélyülése (FEKETE 2010. 41) legjellemzőbben a *munkanélküliségben* mutatkozott meg. Ennek megfelelően a hátrányos helyzetű régiók megkülönböztető jegye a magas munkanélküliség lett, mely később már kistérségi szinten is kimutathatóvá vált. Magyarországon a munkanélküliség azért is vált jelentős területi problémává, mivel összekapcsolódott a(z el)vándorlási hajlandósággal – pontosabban az elvándorlás társadalmilag szelektív lehetőségeivel –, melynek következtében elindult a társadalmi-gazdasági problémák által erőteljesebben érintett térségek elnéptelenedése (OBÁDOVICS–KULCSÁR 2008. 205–207.).

Az ezredvégi hazai területi egyenlőtlenségek tekintetében egyrészt megállapítható egy stabil megosztó dimenzió: markáns főváros-vidék dualitás, az alföldi térség tartós relatív elmaradottsága, másrészt pedig, hogy a korábbinál tagoltabb térszerkezet már a kilencvenes évek elején-közepén kialakult. A főváros-vidék viszony alaptrendjére a fejlettségi olló nyílása jellemző, a vidéken belüli arányok pedig a „lefelé nivellálódás” képét, illetve az ismétlődő differenciálódás hullámozását mutatják (NEMES NAGY 2005. 141.). Ezzel összhangban a magyarországi területi folyamatokat hosszabb időszakban (1994–2008) áttekintve az adatok arra utalnak, hogy a térszerkezet nagytérségi szinten megszilárdult, mivel emögött nehezen változó tényezők (földrajzi elhelyezkedés, elérhetőség, hagyományok) állnak, s nő a különbség a fejlettek (központ) és a lemaradók (periféria) között. Azaz a régiók körében a *klub-konvergencia* jelensége érvényesül: Közép-Magyarország kiugró fejlődésével elválik a többiekől, Nyugat- és Közép-Dunántúl képzí a másik – relatíve stabil helyzetben lévő – csoportot, s a többi régió egy leszakadó klubba rendeződik egymáshoz egyre hasonlóbba válva, az egy lakosra jutó GDP tekintetében az országos átlag alatti értékével (LŐCSEI 2010. 32–33). Az egy főre jutó külföldi tőke beruházás regionális szintű mutatói (LŐCSEI 2010. 44) és a foglalkoztatottak megyék szintjén vizsgált aránya (LŐCSEI 2010. 72) alapján végzett számítások ugyancsak konvergencia klubok létezését mutatják.

A *rendszerváltás után* ugyanakkor markáns változás történt a *területgazdálkodás rendszerében* is (LADÁNYI 2010 [2009a]. 417–418): az önkormányzatok önállóságának és jogainak vissza- illetve helyreállítása, a jelentős infrastrukturális fejlesztések pozitív hatással voltak a kilencvenes évek elején³, s adottá váltak azon intézményes keretek, melyek a válságoknak leginkább kitett

² Vagyis a Konrád–Szelényi (2000) által bemutatott és Vági Gábor (1982) által empirikusan kutatott és leírt – leleplezett – rendszer megszűnt.

³ Erre az időre tehető, hogy az 1996-os területfejlesztési törvény nyomán a közigazgatási rendszerben elindult

népesség társadalomba való visszailleszkedésére lehetőséget biztosíthatnak. Azonban ez a (kisé talán túlságosan is) megnövekedett helyi hatalom miatt kiszolgáltatottsághoz (is) vezetett⁴, valamint a kezdeti kedvező folyamatokhoz kedvezőtlen tendenciák kapcsolódtak⁵. A területi folyamatok rendszerváltást követő átalakulását meghatározó tényezőket ugyanis LADÁNYI és SZELÉNYI (2010 [1997]) a társadalmi szerkezet posztkommunista átalakulásának tendenciáiban találja meg. Ennek egyik eleme a *foglalkoztatásnak* a gazdasági szerkezetátalakítás következtében előálló *drasztikus visszaesése*, mely kiemelkedő mértékben érintette a vidéki térségeket, a korábbi nehézipar és bányászat területeit, s legkevésbé a harmadik szektort. Sajátos területi megosztottság is jellemző volt a munkanélküliség ugrásszerű növekedésében: az ország nyugati megyéit, a fővárost és környékét kevésbé, míg az északkeleti és délnyugati területeket intenzívebben érintette. Emellett különösen jelentős volt a roma lakosság körében, aminek következtében ezen rétegek a társadalomból kiszoruló osztállyá váltak – különösen a vidék gettósodó falvaiban (LADÁNYI–SZELÉNYI 2010 [1997]. 437–439.). A másik kiemelt posztkommunista társadalmi szerkezeti tendencia a *középosztály csökkenése* illetve lecsúszása, a „szocialista kispolgárosodás” folyamatának lezáródása a mezőgazdaságban korábban működő *második (háztáji) gazdaság* és a térszerek *megszűnésével*, amik ugyancsak a vidéki életlehetőségek beszűküléséhez vezettek. Mindezekhez kapcsolódik még a társadalom általános polarizálódása, az *egyenlőtlenségek növekedése* a peremhelyzetben élők lecsúszásával és a hierarchia tetején lévők helyzetének további javulásával (LADÁNYI–SZELÉNYI 2010 [1997]. 439–441.).

A kedvezőtlen folyamatok eredményeképpen jelentős térszerkezeti változások indultak meg: összességében – korábbi tendenciák megváltozásaként („posztkommunista demográfiai fordulat” (LADÁNYI–SZELÉNYI 2010 [1997]. 442.)) – csökkent a városi és nőtt a vidéki lakosság aránya. Ennek egyik forrása a „*posztkommunista szuburbanizáció*” – azaz a nyugati urbanizációs modell megjelenése –, melynek keretében Budapesten és az ország további agglomerációs térségeinek nagy részében a kialakuló új felső középosztály elhagyja az agglomerációs központokat, s a környező településekre vándorol, melyek így szuburbokká alakulnak (LADÁNYI–SZELÉNYI 2010 [1997]. 441–443.).

Azonban az agglomerációk népességnövekedése csak relatíve, az agglomerációs központok viszonylatában igaz: összességében éppenséggel *csökkent* ezen területek lakossága, az ezeken kívüli területek javára. Az agglomerációk ilyen tekintetben vett lélekszám-csökkenése részben a természetes fogyásra vezethető vissza, részben azonban annak következménye, hogy a központokat elhagyók az agglomeráción *kívüli*, infrastrukturálisan meglehetősen kedvezőtlen helyzetben lévő falvakba vándoroltak. A megélhetési lehetőségek eme gettósodó aprófalvakban jellemző romlása, a roma lakosság magas aránya következtében élesen rajzolódnak itt ki a települési rendszer feszültségei. Sajátos csapdahelyzetet is teremt ez az állapot, amennyiben a helyben lévő megfelelő lakáskörülmények maradásra ösztönzik azon lakosokat, akik itt munka

decentralizációt követően Magyarországon is kezdtek kialakulni új közvetítő szereplők, akik magas kulturális tőkével rendelkeztek, s a pályázati rendszer, az uniós szabályozás és a források megszerzésének szakértőiként (pl. kistérségi és/vagy vidékfejlesztési menedzserek) később kulcsszereplővé váltak a fejlesztéspolitikában (Kovács–Kristóf 2007: 111). Lásd ennek részletes bemutatását később.

⁴ Amennyiben az önkormányzatok lakosságuk legkevésbé érdekérvényesítési képességgel bíró, ugyanakkor leginkább rászoruló csoportjainak érdekeit háttérbe szorítják, s a róluk való gondoskodás helyett lehetőleg szabadulni igyekeznek tőlük (lásd ehhez részleteiben: Ladányi 2010 [2000]).

⁵ A problémák további elmélyülését a gettósodó térségek önkormányzatai által folytatott szociálpolitikai gyakorlat bemutatásával demonstrálja Virág (2009).

nélkül élnek, s csak városokba költözve – de lakáskörülményeik jelentős romlásával – tudtak volna ezen változtatni (LADÁNYI–SZELÉNYI 2010 [1997]. 443–446.).

A vonatkozó későbbi munkákban (LADÁNYI–SZELÉNYI 2010 [2005]; LADÁNYI–VIRÁG 2010 [2009]) olyan helyzetkép bontakozik ki, melyben már nem csupán városrészek „gettósodásával”, illetve falvak „elcigányosodásával” találkozhatunk, hanem az országban kialakuló „gettósodó térségek” jellemzőek (LADÁNYI–SZELÉNYI 2010 [2005]. 712.; LADÁNYI–VIRÁG 2010 [2009]. 745.), amennyiben az agglomerációkon kívüli települések körében is egyfajta további differenciálódás következik be. A romák által kevésbé/nem lakott falvakra ugyanis csökkenő számú és öregedő népesség jellemző, míg a döntően fiatal, alacsony iskolai végzettségű, jelentős arányban romák lakta települések lélekszáma növekszik. Ez polarizálódási folyamatokkal is párosul, mivel az előregedő települések egy része (nyugat-magyarországi, Balaton környéki területeken) számára nagyobb esély nyílik arra, hogy bekapcsolódjanak a falusi turizmusba és/vagy üdülőfalvakká váljanak, míg a legszegényebb rétegek által lakott (gyakran peremvidékeken lévő) települések zárványokká válásával a *térségek gettósodása* indul el (LADÁNYI–VIRÁG 2010 [2009]. 728–731). Utóbbiakban sajátos módon koncentrálódik tehát egy kirekesztett underclass, ami kelet-európai – negatív – sajátosságként is említésre méltó, hiszen a kirekesztés folyamata csak a nagyvárosokon belül nem, hanem kitágítva; a teljes magyarországi településrendszerben válik értelmezhetővé (LADÁNYI–VIRÁG 2010 [2009]. 728.), s a fentiek fényében itt az underclass-képződés folyamata nem kizárólagosan urbánus, hanem jelentős mértékben falusi jelenség is (LADÁNYI–VIRÁG 2010 [2009]. 732.).

2.3. Újabb fejlemények – az uniós csatlakozás

2.3.1 A (terület)fejlesztés (– regionális) politika elvei az Európai Unióban

A tagállamok fejlettségi szintjének eltérései miatt a térbeli különbségek mérséklése az Európai Unióban nemzeti és szupranacionális szinten egyaránt kiemelt feladattá lépett elő, amit a *regionális/kohéziós politika vagy területfejlesztés intézménye*⁶ lát el. Ennek célja általánosságban „a különböző földrajzi térségek eltérő természeti, gazdasági és társadalmi sajátosságainak, környezetének megváltoztatása” (FORMAN 2000. 11). Országonként és az Európai Unióban a mindenkori regionális politika konkrét céljait és feladatait számos formában és helyen megfogalmazták⁷. Általánosságban a *hosszú távú célok* között található például a munkaalkalmak teremtése, a túlnépesedett városközpontokra nehezedő demográfiai nyomás mérséklése, a nemzeti erőforrások hatékony hasznosítása, a *régiók közötti indokolatlan fejlettségbeli különbségek csökkentése*. De ide sorolható továbbá a regionális kultúrák és identitás megőrzése, valamint a népesség és a környezet egyensúlyának fenntartása is (FORMAN 2000. 13.). A *regionális politika eszköztára* meglehetősen sokrétű, mivel felölel infrastrukturális támogatásokat, pénzügyi támogatásokat és ösztönzőket, korlátozó intézkedéseket, a kormányzati hivatalok decentralizációját, állami beruházások regionális allokációját, regionális fejlesztési ügynökségek létrehozását. Továbbá részei lehetnek eme szakpolitikának beruházási támogatások, kedvezményes hitelek, adómentesség, regionális foglalkoztatási prémiumok, ipari telephelyek előkészítése és építési engedélyek kiadása vagy megtagadása (FORMAN 2000. 30–33.; KENGYEL 2008. 71–83).

⁶ A kohéziós politika és a területfejlesztés közötti különbség az Európai Unió szintjén abban ragadható meg, hogy előbbi alapvetően európai szintű szolidaritást jelent, utóbbi pedig olyan közfeladat, mely – a különféle tevékenységek térbeli koordinálása mellett – alkalmas gazdaságpolitikai és társadalompolitikai szempontok érvényesítésére (Nyikos 2011: 41).

⁷ Ennek áttekintését lásd pl.: Forman 2000: 37–113; Forman 2001: 15–57; Kengyel 2008: 57–101.

Összességében az Európai Unió strukturális és kohéziós politikájának alapja tehát az ún. *kohéziós célkitűzés*; a közösség gazdasági és szociális kohéziójának erősítése (KENGYEL 2001. 149.), amit a már Magyarország szempontjából is részben releváns 2000–2006-os tervezési időszak vonatkozásában közösségi szinten az ún. *Agenda 2000* című dokumentum ugyancsak első számú prioritásként kezel – ennek megfelelően alakított struktúrapolitikával, azaz a strukturális alapok célok szerinti elosztásával (HORVÁTH 2001a. 18–19.). A kohéziós politika *végrehajtása* és ehhez kapcsolódóan a *közigazgatás területi megszervezése* terén a gyakorlatban előtérbe kerül a *decentralizáció* fokozottabb érvényesítése, vagyis a nemzeti és közösségi politikák döntéshozatalában a regionális és helyi hatóságok szerepének, a helyi szintű programozásnak az erősítése, a régiók saját forrásának hasznosítása (HORVÁTH 2001a. 35–37.). A regionális fejlesztési beruházások – regionális vagy helyi önkormányzatok szintjén történő – decentralizálása melletti érvek között találjuk egyrészt, hogy (1) ily módon (könnyebben) jutnak el a források a *célterületek*hez, ami a pusztán szektorális forrásallokációval nehezebb volna, másrészt mert (2) a regionális kapacitások fejlesztése többtényezős feladat, ahol elkülönülő beavatkozások *összhangolására* van szükség. Továbbá mert (3) a regionális és helyi önkormányzatok szintje a *legkedvezőbb terep* a kormányzati szintek közötti, valamint a köz- és magánszféra közötti partnerség kialakításának (DAVEY 2003. 7–8). Vagyis európai szinten a kitűzött célok megvalósításában a *régiók* vannak a középpontban: az egyes tagállamok ezen belső egységei részesülhetnek a strukturális alapokból (SZIGETI 2007. 9–12.)⁸.

A *Barca-jelentés* (2009) nagy hatású megállapításai által hozott *újabb fejlemények* nyomán az uniós kohéziós politika figyelme elsődlegesen az európai tér legfőbb, egymással összeköttetésben lévő gazdasági centrumaira koncentrálódott, melyek támogatása az azokat körülvevő nagyobb területek kiegyensúlyozottabb fejlődését is hozza az agglomerációk fejlesztéséből származó pozitív externáliák későbbi, szélesebb körben való elterjedésével (DABNETT 2011. 4–5.). Az új gazdaságföldrajz elméleti talaján álló megközelítés a *policentrizmus* területi vízióját testesíti meg, mely tehát az Európai Unió új térszervezési modellje, ahol a városi központoknak kiemelt szerepe van az ezek alkotta kooperatív hálózati struktúrából – ellentétben a klasszikus hierarchikus modellekkel – származó szinergiák, komplementaritások és pozitív externáliák felerősítésével⁹. A koncepció multiplikátor hatása ugyanis a hálózati struktúrából fakad, melyben a cselekvők azonos célokat követnek, s így a közösen biztosított erőforrásokból nagyobb hasznuk ('1+1>2' elv) származik (GIL-PEREIRA-TEIXEIRA 2011. 2–3).

Másrészt a területi kohézió mint az európai *szolidaritáson alapuló* kiegyensúlyozottabb fejlődés letéteményese a *belső növekedést* hangsúlyozza az infrastrukturális szolgáltatásokhoz és tudáshoz való egyenlő esélyű hozzáféréssel,¹⁰ a vidék- és városok közti partnerség hangsúlyozásával és a természeti és kulturális örökség védelmével (FALUDI – PEYRONY 2011. 4). Itt a növekedési pólusokon kívüli területek lehetőségeinek növelése a fő cél az *egyes területek sajátos*

⁸ Ennek megfelelően Magyarország esetében is kijelölésre kerültek a különböző céllal támogatásban részesíthető régiók: a konvergencia cél értelmében a Strukturális Alapokból a közép-magyarországi régió kivételével minden NUTS-2-es szintű térség támogatható, míg előbbi a versenyképesség és foglalkoztatás célja szempontjából érintett ugyanebben az alapon. A Kohéziós Alap pedig mindegyik hazai régió számára nyitott a fejlesztések megvalósításához (Szigeti 2007: 13)

⁹ Lásd még a policentrizmusról pl. Somlyódyiné (2006); Vandermotten–Halbert–Roelandts–Cornut (2008).

¹⁰ Azaz hogy minden uniós állampolgár részesüljön a gazdasági növekedésből függetlenül attól, hogy a közösség mely részén lakik, és a helyi körülmények figyelembevételével részt vehessenek a fejlődésben (Kollár–Káposzta–Nagy–Nagy–Vudiné 2011: 2)

erőforrásaira és az ebből származó komparatív előnyökre építve; előtérbe állítva az egyenlő vagy legalábbis méltányos fejlődést, példaként állítva a helyi innovatív miliőben gyökerező kisméretű vagy relatíve elzárt területek fejlődését, s nagy teret engedve a *helyi sajátosságokon alapuló* és azokat figyelembe vevő *fejlesztési gyakorlatnak*¹¹ (DABINETT 2011. 4–5). A lokalitás-alapú fejlesztéspolitikai koncepció szerint tehát a helyileg meghatározott szakpolitikák és területi közjavak figyelembe vétele szükséges annak érdekében, hogy az uniós közpolitikák országok, régiók és lokalitások szintjén jelentkező *nem szándékolt hatásai* elkerülhetők, csökkenthetők legyenek. Nem más ez, mint a tér felértékelődése abban a tekintetben, hogy – a szerzők itt Bourdieu tőkeelméletét alkalmazzák – a cselekvő térbeli elhelyezkedése meghatározza a különféle tőketípusok optimális felhasználásának lehetőségét. Ennek nyomán a tér olyan erőforrás vagy tőke, mely megszabja a szociális viszonyokhoz, szolgáltatásokhoz, gazdasági esélyekhez való hozzáférésünket¹², s ezért kiemelt figyelmet érdemel a fejlesztéspolitika hatékonysága¹³ és az abból származó javakhoz való egyenlő hozzájutás szempontjából. Ily módon eredményezve a tevékenységek és személyek kiegyensúlyozott területi eloszlását, a régiók közötti interdependencia előmozdítását és a szakpolitikák „össz-koherenciáját” (FALUDI–PEYRONY 2011. 8–9).

A lokalitás-alapú fejlesztési gyakorlathoz kapcsolódóan érdemes kiemelni egy további lényeges elemet: a társadalmi tőkének illetve a *harmadik szektornak* (BIRCH–WHITTAM 2008. 439–441) vagy *civil szektornak* (KELEMEN 2005. 4–5) a regionális politika céljainak megvalósításában betöltött szerepét. Ezt jól tükrözi PUTNAM (2006. 208.) azon elképzelése, mely szerint a megfelelő társadalmi-tőke készlettel rendelkező közösségek élvezik a *magasabb gazdasági növekedés*, az alacsonyabb szintű bűnözés, a kiterjedt szocializáció, jobb lelki/egészségi állapot vagy a jobb iskolai teljesítmény előnyeit. Ezért az 1990-es évektől a tudományos érdeklődés mellett az alkalmazott, *közpolitikai figyelem* is erősödött ezen erőforrás iránt (ORBÁN–SZÁNTÓ 2006. 150.), és a különféle fejlesztési intézmények (pl. Világbank, Európai Bizottság) egyre jelentősebb mértékben kezdtek építeni a gazdasági növekedést illetve a fenntartható társadalmi fejlődés célzó tevékenységük során a társadalmi tőkére (ORBÁN–SZÁNTÓ 2006. 139.; FÜZÉR–GERŐ–SIK–ZONGOR 2006. 336., 343.). A *regionális fejlődés* kutatása terén különösen jellemző az érdeklődés, mely egyrészt kifejezetten a társadalmi tőke kifejlesztésének lehetőségeit vizsgálja. Egyfajta sajátos egymásra hatás látszik ugyanis működni: a társadalmi tőke fejleszthető a harmadik szektor által, ami – cserébe – előremozdítja és megszilárdítja a fenntartható regionális fejlődést (BIRCH–WHITTAM 2008. 438.). (Másképpen) ugyanis a civil szervezetek a helyi és regionális szintű területfejlesztési programok *implementációjában* és az ezzel kapcsolatos *döntésekben* az EU-s fejlesztéspolitika átalakulásával (KOVÁCH 2000. 185.; KOVÁCH 2010. 26., 184.), a kooperáció és partnerség elveinek előtérbe helyeződésével (HORVÁTH 2003. 147–151.; BERKY–KULLMANN 2011. 9–10.) egyre jelentősebb gazdasági, társadalmi, politikai szerepbe kerülnek.

¹¹ Más megfogalmazásban Európa területi sokszínűségét fejlesztési tényezővé változtatják (Gil–Pereira–Teixeira 2011: 5).

¹² A térbeli tőke ('spatial capital') és a területi tőke ('territorial capital') fogalmak egyaránt erre reflektálnak. Lásd ahogy Faludi–Peyrony (2011: 8) kifejti.

¹³ A területi tőke fogalmának és annak a szakpolitika hatékonyságának összefüggéséhez lásd rendre : Camagni–Fratesi (2011: 8; 12-14).

2.3.2 A területfejlesztési politika átalakulása Magyarországon az európai uniós csatlakozás után – közigazgatás és intézményi környezet

Az európai uniós integráció keretében lezajló széleskörű *intézményi átalakulás* hatásaival¹⁴ foglalkozik egy, a vidékszociológiában (CSITE–KOVÁCH 2002; KOVÁCH–KUČEROVÁ 2006, KOVÁCH 2008, 2010) elterjedt új megközelítés, melynek értelmében a (kelet-közép-)európai (terület)fejlesztési intézményrendszer kiépülése során, s Magyarországon is – részben már a rendszerváltás utáni időszakban – lezajlott a közpénzek újraelosztásának projektjesítése¹⁵, vagyis a *projekt* mint az intervenció elsődleges eszköze „*felváltotta a piaci rendszerű és a közvetlen szétosztás technikáival megoldott forrásfelosztás módszereit*” (KOVÁCH 2007. 214.). Ezen *részvételi redisztribúciós rendszer* (KOVÁCH 2000. 185., 2007. 214., 2010. 26., 184.) keretében¹⁶ felértékelődött a tudástőke, mely mozzanatnak a társadalmi struktúrára gyakorolt hatásaként átrendeződnek az elitcsoportok hatalmi viszonyai, és megjelenik egy új réteg (*'project class'*). A projekt osztály (KOVÁCH 2007. 214.) tagjai a fejlesztési források feletti rendelkezés (azok lehívása) lehetőségének bizonyos értelemben vett monopolizálása (WEBER 1994. 10–13) révén tesznek szert hatalomra, s válnak ennek következtében a fejlesztési politika működésének és működtetésének kulcsszereplőivé (VOSZKA 2006. 29.). A folyamat mögött a (regionális-, vidék)fejlesztési gyakorlat projekt-alapúvá válása (KOVÁCH–KRISTÓF 2007. 106.), projektjesítése áll, amennyiben az átalakulás során *közvetítő szereplők* (KOVÁCH 2007. 218.), illetve azok által betöltött új hatalmi pozíciók és hálózatok alakulnak ki. Aktivitásuk kiterjed – egyebek mellett (javak, ötletek, tudás) – az állami és privát fejlesztési források elosztására, melynek alapját a közigazgatás és üzleti struktúrák sokszereplőssé

¹⁴ A legfőbb változás tehát, hogy 2004-et követően Magyarországon a támogatások két körre bomlottak; az uniós támogatások bekerültek a hazai támogatások mellé, azonban – mindent összevetve – az uniós támogatásokkal kiegészülő új rendszer nem éles fordulatot, inkább az arányok eltolódását jelenti (Voszka 2006: 29).

¹⁵ Jóllehet a Magyarországon a területfejlesztés finanszírozási rendszerében a projektjesedés már meglehetősen korán megjelent, amennyiben 1968. után a megyei tanácsok a támogatások megszerzésének feltételeit nyilvánosan meghirdették (Fekete 2008: 245–246).

¹⁶ A részvételi redisztribúció rendszer újdonsága, sajátossága igazán jól talán úgy érzékeltethető, ha figyelembe vesszük, hogy az eredeti fogalmat bevezető Polányi Károly (1976) mit értett a (tradicionális) redisztribúció alatt, de még inkább úgy, ha a Szelényi Iván (1990) által megalkotott ún. racionális redisztribúcióhoz viszonyítunk. Utóbbi az államszocialista társadalmak jellegzetes kisajátítási intézménye, az elnevezéssel ellentétben azonban alapja nem a szaktudás, sokkal inkább az, hogy az államszocialista redisztributornak monopóliuma van mind a célok közötti racionális választásra, mind pedig a technikai tudás terén (Szelényi 1990: 22-25). Alapvető különbség, hogy a nyugati társadalmakban működő redisztributív mechanizmusok csak akkor lépnek működésbe (a magántulajdon védelme érdekében), ha a piac nem működik, míg az államszocializmusban a tervezők csak akkor vezetnek be piaci mechanizmusokat, ha a redisztribúció nem működik, vagyis az állam redisztributív hatalmának védelmében (Szelényi 1990: 185). Ebből következő érdekes ellentmondás az ún. „redisztributív igazságtalanság” Szelényi-Manchin (1990: 215-220), azaz hogy a szocializmusban azon mechanizmusból keletkeznek egyenlőtlenségek, mely mechanizmus a kapitalizmusban egyenlősítő funkciót tölt be (Szelényi 1990: 192).

Voszka Éva (2006) az európai uniós támogatások rendszerét ugyancsak a redisztribúció fogalma alapján értelmezi. Ebben a tekintetben az uniós támogatások megkülönböztető jegye, hogy ez államok közötti újraelosztást jelent, ahol a közvetlen kedvezményezettek a tagországok, azonban ezen források egy részét – adott államon belül – ugyanúgy közvetlenül vállalkozások kapják, másik része pedig állami vagy önkormányzati megrendeléseken keresztül – piacteremtés révén – ugyancsak a redisztribúció részévé válik (Voszka 2006: 8).

válása¹⁷ és a fejlesztéspolitika alulról építkező, decentralizált jellege adja (KOVÁCH–KRISTÓF 2007. 107.). A fejlesztési források lehívásához szükséges tudás és képességek felértékelődésének tehát egyik fő mozgatója az üzleti adminisztráció és közigazgatás átalakulása, abban a projektek mint intervenciók előtérbe kerülése, és ehhez kapcsolódóan tágabban a globalizáció, az információs- és tudástársadalom kiépülése (KOVÁCH 2007. 216.).

Az uniós kohéziós és strukturális politika *területi metszetben* tehát a kormányzási-közigazgatási rendszerek¹⁸ *regionalizálását* indította el, mely a regionális szintet erősítette¹⁹ az érdekkiegyenlítő szemléletmóddal, a partnerséggel és a helyi kezdeményező képességgel.

Itt merül fel a *civil szervezetek* mint közvetítő szereplők jelentősége, mivel a civil szektornak közvetlenül és közvetetten is szerep jut(hat) a területfejlesztés gyakorlatában²⁰. Lényegében ennek egyik legmarkánsabb megjelenési formájának tekinthető, hogy 1996-tól a területfejlesztési törvény lehetőséget biztosít a helyi önkormányzatok számára *társulások* létrehozására – ami tulajdonképpen már önmagában is az önkéntes/civil szerveződés egy formája. Az ennek keretében működő Kistérségi Fejlesztési Tanácsok munkájába továbbá minden olyan kistérségi szinten működő *társadalmi szervezet* bekapcsolódhat, mely legalább a lefedett települések vagy lakosság fele tekintetében jelen van. Ezen túlmenően azonban 2004. óta kormányrendelet szabályozza annak hivatalos formáját, hogy a civil szervezetek a helyi és térségi döntéshozatalba és a stratégia-alakításba bekapcsolódva kifejhessék érdekérvényesítési szándékaikat. Ennek színtere a civil fórumok, melyek személyeket juttathatnak be a vonatkozó fejlesztési tanácsokba (NAGY 2005. 15–16.; KOVÁCH–MEGYESI–NAGY 2005. 78–79.). A valós helyzet azonban alacsony fokú részvételre utal (KOVÁCH 2005a: 17) és sokkal inkább úgy jellemezhető, hogy „*a civil aktivitás a területfejlesztésben még csak éppen elkezdődött*” (KOVÁCH 2005b. 136.). A civilek területfejlesztésbeli aktivitása egyrészt olyan (1) *erőforrásként* jelenik meg, mely magába foglal *pályázati tapasztalatokat*, lehetővé teszi olyan szakpolitikai *feladatok ellátását*, melyek állami, önkormányzati feladatként nem teljesíthetők. Utóbbiakkal való együttműködésükben *alternatív források* felkutatására és lehívására, továbbá a *lakosság mobilizálására* és bevonására képesek a civil szervezetek. Az *uniós fejlesztési források* megszerzéséhez szükséges a civilek bevonása az alulról szerveződés értelmében. Mindezekon túl maguk is *érdekeltek* a területfejlesztésben való

¹⁷ Ennek oka, hogy a projektelési folyamata olyan új kormányzati technikák megjelenésével is összefügg, melyek keretében a kormányok korábban vállalt közfeladataikat partnerek nélkül nem tudják ellátni (Kovách 2007: 214).

¹⁸ A sikeres és hatékony regionális politika lényeges feltétele ugyanis annak irányítása és a közigazgatási rendszer összhangja – lásd ehhez: Pálné (2003: 51–58).

¹⁹ Általánosságban a középszintek felértékelődésének európai tendenciái mögött az alábbi tényezőket szokás megemlíteni: 1. etnikai-kulturális regionalizmus (például Belgium, Spanyolország), 2. új társadalomirányítási funkciók hatása: az urbanizáció újabb szakaszaiban – amikor már nem elsősorban az erősen iparosodó központokba áramló népesség infrastrukturális ellátása a legfőbb kihívás, hanem éppenséggel az onnan a szuburbiai kba kiáramló lakosság ellátása és a kitelepülő gazdasági tevékenységek szervezése – a területi közigazgatás alapszerkezetének megváltoztatását jelenti a regionalizmus és decentralizáció. Ennek keretében a korábban központi költségvetés egyre nagyobb része jut az országos szint alatti szintekre. 3. regionális érdekek képviselője, ami egyrészt aktuál-politikai színezetet kapott, amennyiben a mindenkori ellenzéki pártok jellemzően a decentralizáció mellett kardoskodtak a központi hatalom gyengítése érdekében, másrészt a regionális érdekek artikulálása mögött regionálisan szerveződő üzleti érdekcsoportok állnak gazdasági-politikai koalíciót alkotva. 4. az európai integráció regionális politikájának kiteljesedése: a közösségi szinten összehangolt regionális politika (Horváth 2001b: 28–36).

²⁰ A civil szervezeteknek az uniós forrásabszorpció terén betöltött szerepének kvantitatív elemzéséhez Magyarország vonatkozásában lásd Balogh 2010a és 2010b.

részvételben, mert ez pénzügyi forrásokat és a helyi társadalomban legitimációs alapot jelenthet számukra (KOVÁCH 2005b. 136–137). *Politikai szempontból* (2) ugyancsak lényeges a civil szféra aktivitása a területfejlesztésben, amennyiben adott régióban jelentősebb és stabilabb befolyásra tehet szert azon politikai oldal, mely a választásonként változó politikai kapcsolatokkal elmentében *állandó civilekkel* épít ki kapcsolatokat. A civil szereplők *rugalmassága* hatékonyan egészítheti ki s így gyorsíthatja a regionális fejlesztés adminisztratív részét, valamint a civilek szerepe felértékelődik az *uniós források lehívása* terén, mivel abban a központi kormányzat inkább tervező és szervező feladatokat lát el, és a programok végrehajtásában a civilekre épít illetve rájuk hagyja (KOVÁCH 2005b. 137.).

Ehhez társul a középszintű *decentralizáció* – helyi hatalmi viszonyok megváltoztatásával (KOVÁCH 2007. 217.) – és társadalmiasítás ('governance'), valamint a közjavak decentralizáltabb elosztása (pénzügyi föderalizmus). A folyamatnak alapvetően két formája különíthető el: a (1) *modernizációs (top down) regionalizmus* esetében a nemzetállam kezdeményezi a decentralizációt, a (2) *politikai (bottom up) regionalizmus* pedig regionális politikai elit kezdeményezése a nemzetállam centralizáló tevékenységével szemben. Amennyiben az utóbbi valóban a régiós érdekek²¹ következetes érvényesítését jelenti a partnerség és a helyi adottságok alapján, akkor ún. növekedési, *fejlesztési koalíciók* kialakulása figyelhető meg ebben a köztes szintben (PÁLNÉ 2009. 39–46.). Nálunk, és általánosságban Közép-Kelet-Európában (PÁLNÉ 2000) azonban a regionalizáció folyamata – nem kis részben politikai tényezők miatt, amennyiben belpolitikai-szaktmapolitikai döntések meghatározta központosító törekvéseket szolgált (PÁLNÉ 2000. 137–138.) – másként zajlott le, így az uniós és hazai regionális politika irányítási modelljei markáns különbségeket mutatnak (PÁLNÉ 2003. 42.).²² Vonatkozó kutatások (PÁLNÉ 2009) ugyanis arra mutatnak rá, hogy a magyar kormányzati rendszer helyi-területi szintje nem képes megfelelni a fejlesztő állam funkcióiból fakadó kihívásoknak (PÁLNÉ 2009. 38.). A magyarországi régiók nem mutatnak belső kohéziót (PÁLNÉ 2009. 49.), s a strukturális alapok nem járulnak hozzá sem a területi különbségek csökkenéséhez, sem pedig az ország hatalmi decentralizációjához (PÁLNÉ 2009. 49.). Ennek egyik oka, hogy az ügynökség típusú szervezetek szerepe jelentős a közösségi források feletti rendelkezés és a döntési hatalom terén (PÁLNÉ 2009. 50.), s a kistérség és a régió lényegében alkotmányos megerősítés nélkül vált a megye konkurenciájává az önkormányzati közszolgáltatások, az államigazgatás és a fejlesztéspolitika területén (PÁLNÉ 2009. 51.). A központosított fejlesztéspolitika (NFÜ) egyrészt csökkentette a régiók szerepét (PÁLNÉ 2009. 52.), ugyanakkor működnek informális klientista hálózatok a helyi és regionális gazdaság- és területfejlesztésben, ezek azonban nem a tagok közötti kölcsönös – partnerségi alapú – együtt-

²¹ A régió területpolitikai funkciója elsődlegesen ugyanis az, hogy feltárja és egyeztesse az általános regionális érdeket, valamint képviselje és érvényt szerezzen annak a települési, kistérségi, megyei, ágazati és makrogazdasági érdekek mellett (Hrubi 2000: 145). A regionális érdekviszonyokról lásd még pl.: Pálné (2001: 89–95); Bódi (2001: 55–60).

²² Az alapvető különbségek az alábbiak:

EURÓPAI	MAGYARORSZÁGI
regionalizált	térben felaprózott
decentralizált	centralizált
átfogó, komplex	ágazati
horizontális partnerség	vertikális partnerség
erős civil és gazdasági beágyazottság	közhatalmi fölény
nyitott	zárt, klikkes
hálózatos	hierarchizált

működésre épülnek és nem feltétlenül a közös érdekek érvényesítését; tudatos, hosszú távú stratégia követését célozzák²³ (PÁLNÉ 2009. 53.). Ez abban is tetten érhető, hogy a regionális fejlesztési tanácsok alkotta (kormányzati, ágazati-szektorális, lokális) érdekcsoportok koalíciós mechanizmusai nem mutatnak szabályszerűségeket (PÁLNÉ 2009. 38–54.). Magyarországon tehát a régiók eleve nehezen definiálható közös érdekeiből (befolyásos polgármesterek, megyei közgyűlés-elnökök, pártpolitikusok, országgyűlési képviselők) alakulnak ki fejlesztési koalíciók, a régió belül működő kapcsolatok kisebb szintekben (megyék) intenzívebbek, így a régió nem egy összetartozó földrajzi egység. Mindezek fényében a magyar regionalizáció top-down jellegű, melyet az a közös érdek tart össze, hogy a központ által allokált közösségi források csak így szerezhetők meg. Mivel a régióknak nincsenek saját erőforrásai, amiket régiós célokra tudna fordítani, nem jellemző a közös identitás és az együttműködés hivatalos intézményrendszere csak alkalmi szövetségeket termel ki, nem a kölcsönösségen alapuló fejlesztési koalíció ez (PÁLNÉ 2009. 55.).

Magyarország a régiók rendszere LADÁNYI és SZELÉNYI (2010 [2005]) szerint sem adódik szükségszerűen, mivel egyrészt az ország méretei nem indokolják (az egész ország akkora, mint egy nyugat-európai régió), másrészt pedig mert a regionalizmusnak nincs hagyománya²⁴. Ezek fényében az EU-konformitás jegyében – Magyarországon megyék összekapcsolásával – kialakított régiókat *álrégióknak* tekintik – annál is inkább, mivel itt a megyei hatalom is megmaradt – a szerzők szerint a helyi potentátok miatt (LADÁNYI – SZELÉNYI 2010 [2005]. 719.). Más kutatók is kiemelik a régiószervezés átpolitizáltságát: a magyarországi régiók kialakítását megelőző hat évnyi vita ugyanis végül *nem* demográfiai, gazdasági vagy földrajzi szempontok alapján dőlt el, hanem politikai alkuk és kompromisszumok eredményeként vontak össze megyékből régiókat. A szegényebb megyék központi régióba való tartozása, illetve a régióközpontok megállapításának kérdésköre²⁵ továbbra is fennállt azonban, mely viták eredményeképpen az uniós javaslattal ellentétesen nem a kooperációt és regionális befektetéseket figyelembe vevő rendszer alakult ki, hanem politikai és szegénységi, elmaradottsági szempontokat érvényesítő régiós struktúra született (JÓKAY–KRISTÓF–SZEPESI 2003. 50.).

Mindezt az uniós csatlakozás keretében történt „*területfejlesztés reformot*” (LADÁNYI 2010 [2009a]. 418.) a kritikusok egy 2004-ben véghezvitt *újrastrukturális intézkedés*ként értelmezik (LADÁNYI – SZELÉNYI 2010 [2005])²⁶. Jóllehet az ekkor elfogadott települési önkormányzatok többcélú

EURÓPAI átlátható	MAGYARORSZÁGI bürokratikus
professzionális, kreatív végrehajtás	függő helyzetű, követő menedzsmen
hatékonyságra törekvő szemlélet	méltányosságra, egyenlősdi
normatív, kiszámítható	átpolitizált, paternalista
„nyugati”, működő	„bizánci”, kvázi”

A területfejlesztés irányításának két modellje ❖ Forrás: Pálné (2003: 42)

²³ Úgy, ahogyan az az ideáltipikus fejlesztési koalíciók esetében jellemző (Pálné 2009: 53).

²⁴ Jóllehet a régiók magyarországi történetéhez hozzátartozik, hogy azok elsőként nem az uniós csatlakozás kapcsán jelentek meg: 1972-ben hat tervezési-gazdasági régiót hoztak létre az országban fejlesztési céllal, a rendszerváltás után pedig 1994-ig köztársasági megbízotti régiók léteztek, s csak ezt követően jött az 1996-os területfejlesztésről és területrendezéséről szóló törvény (Horváth 2003: 255–260).

²⁵ Az adminisztratív tényezőknél a hazai uniós források abszorpciójában betöltött szerepének kvantitatív elemzéséhez lásd Balogh (2012).

²⁶ A jellemzően önkéntességen alapuló kistérség és a jellemzően központilag kijelölt körzet közötti különbségeket, valamint a kettő dichotómiájának a magyarországi térszerveződésben játszott szerepének áttekintését lásd Bódi (2001: 156-173).

kistérségi társulásáról szóló törvény célja a modernizáció volt – ennek keretében rendeleti úton kistérségeket alakítottak ki²⁷, melyekben több területen is önkéntes társulások kialakulását várták, a folyamatot pénzügyi támogatásokkal, pályázatokkal is ösztönözve, továbbá olyan szabályozási rendszert működtetve, ahol a nem társuló önkormányzatok jelentős költségvetési támogatásoktól esnek el –, a szerzők a településhálózat ezen modernizáló reformját mégis a körzetesítési rendszer restaurációjaként értelmezik, mivel az ily módon kialakuló kistérségek határai a korábbi járásokkal mutattak hasonlóságot, az önkéntesen mikro körzetekbe társuló települések által alakított közösségek határai pedig a fenti körzetesítések nyomán létrejött közös tanácsi körzetekkel szinte megegyeztek (LADÁNYI–SZELÉNYI 2010 [2005]. 715–717.). Az új rendszer – amellet, hogy meglehetősen bonyolult és költséges, ahol a drága szervezeteket a leggyengébb érdekérvényesítési képességgel rendelkező kistársulások kárára működtetett megtakarításokkal igyekeznek fenntartani (LADÁNYI–SZELÉNYI 2010 [2005]. 717–719.) – komoly társadalmi következményekkel járt: a forráshiányos települések alacsonyabb költségvetési támogatása mellett a leghátrányosabb helyzetben élő népességet tömörítő kisközségek csoportjai, gettói estek el a fejlesztési forrásoktól a társulásokba kényszerítettséggel, a körzetesítés miatt (LADÁNYI–SZELÉNYI 2010 [2005]. 718–719.).

A fentiekben még sejtésként megfogalmazódó gondolatot a gyakorlat később (LADÁNYI 2010 [2009b]. 786.) beigazolnia látszott, amennyiben az ország a számára az uniós csatlakozás és a megnyíló források kínálta lehetőségekkel nem tudott élni: a reformok és támogatások ellenére növekvő társadalmi és gazdasági feszültség, antiszociális szociálpolitika, tovább szegregálódó oktatási rendszer és egyre inkább egyenlőtlen települési viszonyok jellemzőek. *A leghátrányosabb helyzetű térségek és csoportok lényegében ugyanis nem részesültek a fejlesztési forrásokból*, mivel azok jellemzően a túlzottan sokszintű és bonyolult (központi, régiós, megyei, kistérségi) lebonyolító rendszer, valamint a politikai nagyközlékek finanszírozására fordítottak, illetve

A körzetesítés az 1970-es évek elején egy alapvetően kedvező trend megtörését jelentő eseményekre adott válaszként tekinthető: míg az 1951-ben életbe lépő tanácsvörvény értelmében minden településen önálló tanács alakult, az ezután következő erőltetett iparosítás, a térszerítés, majd utóbbiak összevonása a lakosságnak a kistársulásokból való eláramlását hozta. Ez a demográfiai folyamat a korabeli területfejlesztőket olyan irányvonal kidolgozására és alkalmazására sarkallta, mely lehetővé teszi, hogy fejlesztési források ne juthassanak az elnéptelenedő falvakba. A megoldást a koncentrált decentralizáció jelentette, melynek keretében a kistársulások tanácsai, illetve intézményi összevonásra kerültek nagyobb települések tanácsaival (így utóbbiak fejlesztési központokká avaszták) – megtörtént tehát a körzetesítés. Azonban a megoldási törekvés mégsem bizonyult valódi megoldásnak, mivel a látott demográfia nem „futott le” végig: az érintett településekről a kedvezőbb helyzetben és lehetőségekkel rendelkező lakosság elvándorlása nem vezetett elnéptelenedéshez, sokkal inkább kicserélődött: helyükre a leghátrányosabb helyzetű rétegek áramlottak ezen falvakba, aminek következtében az 1980-as évek végére cigány és nem cigány kistársulások gettók alakultak ki (LADÁNYI–SZELÉNYI 2010 [2005]: 712–713). Éppen ezért az államszocialista fejlődés egyik sajátossága – a nyugat-európai helyzettel ellentétben nem a nagyvárosok szegénynegyedei, slumjai, hanem –, hogy a legszegényebb rétegek gettósodó aprófalvakban koncentráálódtak, ami az izoláltság következtében csapdahelyzetet eredményezett (Ladányi–Szelényi 2010 [2005]: 714).

²⁷ Kistérségi szövetségek, társulások és a statisztikai kistérségek közötti problematikus viszony másutt is megjelent már az ezredforduló környékén, amikor kutatók arra mutattak rá, hogy bár a területfejlesztési törvény közvetett eszközökkel sikeresen ösztönözte összefogásra a helyi önkormányzatokat azzal, hogy kistérségi társulásba tömörülve beleszólhattak megyei szinten az elosztási döntésekbe (Bódi 2001: 155), mindazonáltal a települési önkormányzatoknak a KSH-körzetekhez történő „terelése” (Pálné 2001: 221) nem fedte le a mindennapi kapcsolatrendszeret, továbbá támogatásra való jogosultságuk; azaz kedvezményezettségük is a KSH-féle besorolás függvénye (Pálné 2001: 221).

elenyésző mértékben sor került kedvezőbb helyzetben lévő településeken végrehajtott presztízsbetűhűzásokra (LADÁNYI 2010 [2009b], 786.). Összességében azonban a kistérségi struktúra a már kialakult és megmerevedett kistalusi gettók rendszerét nem tudta megszüntetni (LADÁNYI – SZELÉNYI 2010 [2005], 715.).

A kiépülő – sok esetben ingyenes forrásokat kínáló – pályázati rendszer összességében tehát a potenciális kedvezményezetteket ebben az esetben is arra ösztönzi, hogy a támogatásokból nagyobb részt szerezzenek meg akár a projektkoncepciók előkészítéséhez – a pályázatok beadásához – kapcsolódó jelentős időbeli és anyagi költségek, s a bizonytalan nyeresi esélyek ellenére is. Hiszen aki nem lép be ebbe a versenybe – a fejlesztési forrásokért vívott versengésbe –, az nagy valószínűséggel hátrányt szenved²⁸, mivel versenytársait uniós vagy állami támogatás segíti (VOSZKA 2006. 26.). Mindezek alapján legalábbis kérdéses tehát, hogy ez a rendszer képes-e biztosítani a forrásallokáció pártatlanságát és gazdasági hatékonyságát, s ehhez kapcsolódóan – a redistribúciós hatás révén – a gazdaság egészének versenyképességét (VOSZKA 2006. 29.).

3. Zárszó

A fenti oldalakon röviden áttekintettük a települések közötti egyenlőtlenségek kialakulásáért felelős tényezők (KONRÁD–SZELÉNYI 2000) átalakulását a rendszerváltás előtti időszakról kezdve az uniós csatlakozással bezárólag. Következtetéseink arra utalnak, hogy bár jelentős, elsősorban azonban inkább formai változások történtek a területi különbségek mérséklését célzó szakpolitika terén, a jelenlegi rendszernek ugyanúgy része a különféle szintű szereplők egymással vívott versengése – némileg talán csak eme versenyben való sikerességét meghatározó tényezők köre alakulhatott át. *

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BALOGH PÉTER 2009a: Kontraproduktivitás a fejlesztéspolitikában? A kiemelt projektek empirikus vizsgálata. *Szociológiai Szemle* 2009. 2. sz. 79–102.
- BALOGH PÉTER 2009b: Céllentétes hatások a fejlesztéspolitikában? A Dél-Alföldi Régió területfejlesztési forrásainak vizsgálata. In Jancsák Csaba – Nagy Gábor Dániel – Szűcs Norbert (szerk.): *Céhem vándorkönyvei. Tanulmányok a 60 éves Pászka Imre tiszteletére*. Szeged, Belvedere Meridionale. 9–27.
- BALOGH PÉTER 2010a: Multiplikátor civilek? Kísérlet a nonprofit szféra fejlesztéspolitikában betöltött szerepének empirikus feltárására. *Civil Szemle* 2010. 1. sz. 57–75.
- BALOGH PÉTER 2010b: Civilek, fejlesztéspolitika és területi konfliktusok. Kísérlet a nonprofit szféra fejlesztéspolitikában betöltött szerepének empirikus feltárására. In Jancsák Csaba – Nagy Gábor Dániel – Pászka Imre (szerk.): *Állandó párbeszédben. A szegedi műhely tisztelgése Utasi Ágnesnek*. Szeged, Belvedere Meridionale – DARTKE. 14–37.
- BALOGH PÉTER 2012: Adminisztratív különbségből területi egyenlőtlenség – újfent? EU-s területfejlesztési források a kistérségi hierarchiában. *Belvedere Meridionale. Történelem és társadalomtudományok*. 2012. 1. sz. 36–57.

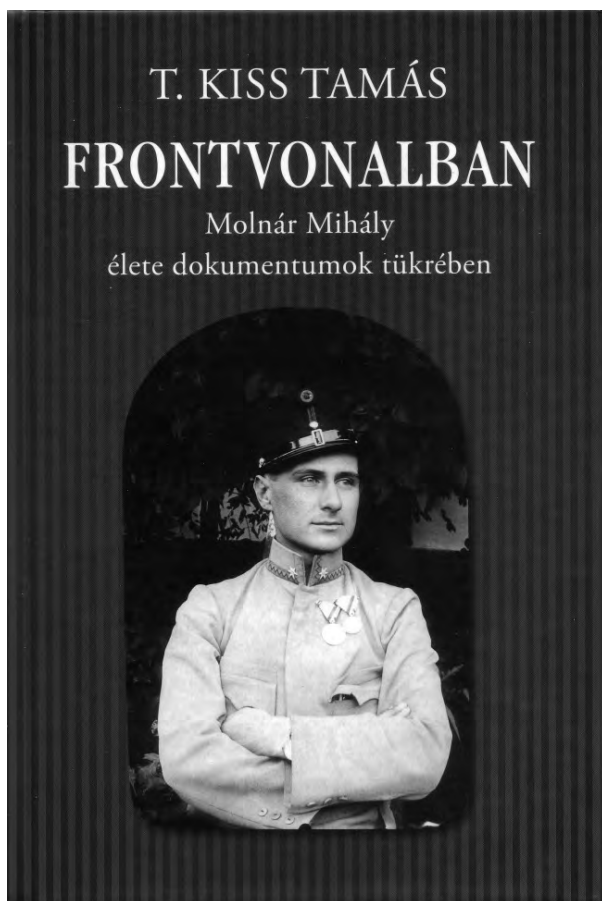
²⁸ Az uniós fejlesztési források felhasználása mintázatainak, céllentétes hatásainak kvantitatív elemzéséhez lásd Balogh 2009a és 2009b.

- BARCA, FABRIZIO 2009: *An Agenda for a Reformed Cohesion Policy*. A place-based approach to meeting European Union challenges and expectations. Independent Report. http://www.europarl.europa.eu/meetdocs/2009_2014/documents/regi/dv/barca_report_/barca_report_en.pdf Hozzáférés: 2012. július 5.
- BERKY TAMÁS – KULLMANN ÁDÁM 2011: Institutional Aspects of the Deveoplment of Peripheral Micro-regions. *What Future for Cohesion Policy? An Academic and Policy Debate. Regional Studies Association Conference 2011. (papers)* <http://www.regional-studies-assoc.ac.uk/events/2011/mar-slovenia-papers.asp> Hozzáférés: 2012. április 3.
- BIRCH, KEAN – WHITTAM, GEOFF 2008: The Third Sector and the Regional Development of Social Capital. *Regional Studies* 2008. vol. 42 no. 3. 437–450.
- BÓDI FERENC (2001): *A települési önkormányzatok érdekérvényesítése a területpolitikában*. Doktori (PhD) értekezés. Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola. <http://phd.lib.uni-corvinus.hu/73/> (Hozzáférés: 2012. május 23.)
- CAMAGNI, ROBERTO – FRATESI, UGO 2011: The Territorial Cohesion Objective within European Cohesion Policies from a Territorial Capital Perspective. *What Future for Cohesion Policy? An Academic and Policy Debate. Regional Studies Association Conference 2011. (papers and presentations)* <http://www.regional-studies-assoc.ac.uk/events/2011/mar-slovenia-papers.asp> Hozzáférés: 2012. április 3.
- CSITE ANDRÁS – KOVÁCH IMRE 2002: Vidéki történet. In Kovách Imre (szerk.): *Hatalom és társadalmi változás*. A posztszocializmus vége. Szociológiai tanulmányok. Budapest, Napvilág Kiadó. 219–308.
- DABINETT, GORDON 2011: Promoting Territorial Cohesion and Understanding of Spatial Justice. *What Future for Cohesion Policy? An Academic and Policy Debate. Regional Studies Association Conference 2011. (papers)* <http://www.regional-studies-assoc.ac.uk/events/2011/mar-slovenia-papers.asp> Hozzáférés: 2012. április 3.
- DAVEY, KENNETH 2003: Decentralization and Regional Development: The Rationale. In Davey, Kenneth (ed.): *Investing in Regional Development: Policies and Practices in EU Candidate Countries*. Budapest, Local Government and Public Service Reform Initiative. Opes Society Institute. 3–12.
- FALUDI, ANDREAS – PEYRONY, JEAN 2011: Cohesion Policy Contributing to Territorial Cohesion – Scenarios. *What Future for Cohesion Policy? An Academic and Policy Debate. Regional Studies Association Conference 2011. (papers)* <http://www.regional-studies-assoc.ac.uk/events/2011/mar-slovenia-papers.asp> Hozzáférés: 2012. április 3.
- FEKETE ATTILA 2008b: Kedvezményezett települések Magyarországon 1949–2004. In Bódi Ferenc (szerk.): *Helyi szociális ellátórendszer*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete. 239–256. Forrás: <http://www.mtapti.hu/innotars/losskonyv.html>
- FEKETE ATTILA 2010: Alulnézetből. Vélemények a lokális fejlesztésről. *A falu* 2010. 3. sz. 35–46.
- FORMAN BALÁZS 2000: *Regionális politika az Európai Unióban*. Budapest, VÁTI
- FORMAN BALÁZS 2001: *Az Európai Unió strukturális és előcsatlakozási alapjai*. Budapest, Európai Bizottság Magyarországi Delegációja
- FÜZÉR KATALIN – GERŐ MÁRTON – SIK ENDRE – ZONGOR GÁBOR 2006: Társadalmi tőke és fejlesztés. In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2006*. Budapest, TÁRKI. 335–350.
- GIL, DANIEL – PEREIRA, MARGARIDA – TEIXEIRA, JOSÉ ALFONSO 2011: The Multi-Scale Approach of Territorial Cohesion: an Analysis from the European Periphery. *What Future for Cohesion Policy? An Academic and Policy Debate. Regional Studies Association Conference 2011. (papers)* <http://www.regional-studies-assoc.ac.uk/events/2011/mar-slovenia-papers.asp> Hozzáférés: 2012. április 3.
- HORVÁTH GYULA 2001a: Az Európai Unió strukturális és kohéziós politikája. In Horváth Gyula (szerk.): *Az Európai Unió strukturális és kohéziós politikájának szabályozása*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 13–39.
- HORVÁTH GYULA 2001b: *Decentralizáció és regionalizmus Európában*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaság-tudományi Kara. Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola. Habilitációs Előadások 3.

- HORVÁTH GYULA 2003: *Regionális támogatások az Európai Unióban*. Budapest, Osiris Kiadó.
- HRUBI LÁSZLÓ 2000: A régiók szerepének felértékelődése a magyar területi struktúrában. In Horváth Gyula (szerk.): *A régiók szerepe a bővülő Európai Unióban*. Pécs, Magyar Tudományos Akadémia Regionális Kutatások Központja. 139–148.
- JÓKAY KÁROLY – KRISTÓF ZOLTÁN – SZEPESI GÁBOR 2003: Capital Investment Funding in Hungary. In Davey, Kenneth (szerk.): *Investing in Regional Development: Policies and Practices in EU Candidate Countries*. Budapest: Local Government and Public Service Reform Initiative. Opep Society Institute. 45–62.
- KELEMEN ESZTER 2005: A civil szektor Magyarországon. In Kovách Imre (szerk.): *A civil szervezetek és a területfejlesztési politika*. Budapest: MTA PTI, Műhelytanulmányok, Digitális Archívum. 4–8. <http://www.mtapti.hu/pdf/mtcivil.pdf> Hozzáférés: 2012. március 22.
- KENGYEL ÁKOS 2001: A fejlettségi különbségek mérséklődése az Európai Unióban. In Horváth Gyula (szerk.): *Az Európai Unió strukturális és kohéziós politikájának szabályozása*. Pécs, MTA Regionális Kutatások Központja. 148–156.
- KENGYEL ÁKOS 2008: *Kohézió és finanszírozás. Az Európai Unió regionális politikája és költségvetése*. Budapest, Akadémiai Kiadó
- KOLLÁR, KITTI – KÁPOSZTA, JÓZSEF – NAGY, ADRIENN – NAGY, HENRIETTA – VUDINÉ PROHÁSZKA, VIKTÓRIA 2011: Do the Structural and Cohesion Funds represent real means of development in the least-developed territories of Hungary? *What Future for Cohesion Policy? An Academic and Policy Debate. Regional Studies Association Conference 2011. (papers)* <http://www.regional-studies-assoc.ac.uk/events/2011/mar-slovenia-papers.asp> Hozzáférés: 2012. április 3.
- KONRÁD GYÖRGY – SZELÉNYI IVÁN 2000: *Urbanizáció és területi gazdálkodás*. Szeged, JGYF Kiadó.
- KOVÁCH, IMRE 2000: LEADER, a New Social Order, and the Central- and East-European Countries. *Sociologia Ruralis* 2000. no. 2. 181–189.
- KOVÁCH IMRE 2005a: Kistérségek összehasonlítása – adatok a kistérségekről. In Kovách Imre (szerk.): *A civil szervezetek és a területfejlesztési politika*. Budapest: MTA PTI, Műhelytanulmányok, Digitális Archívum. 17–36. <http://www.mtapti.hu/pdf/mtcivil.pdf> Hozzáférés: 2012. március 22.
- KOVÁCH IMRE 2005b: A civil szervezetek részvétele a magyar területfejlesztésben. In Kovách Imre (szerk.): *A civil szervezetek és a területfejlesztési politika*. Budapest: MTA PTI, Műhelytanulmányok, Digitális Archívum. 136–138. <http://www.mtapti.hu/pdf/mtcivil.pdf> Hozzáférés: 2012. március 22.
- KOVÁCH IMRE 2007: A fejlesztéspolitika projektessitése és a projekt osztály. Hozzászólás a projektessités következményei vitához. *Szociológiai Szemle* 2007. 3-4. sz. 214–222.
- KOVÁCH IMRE 2008: Önkormányzati hatalom, projektessités és az új kormányzás. In Bódi F. (szerk.): *A területfejlesztés útjai az Európai Unióban*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete. 113–128.
- KOVÁCH IMRE 2010: *A jelenkori magyar vidéki társadalom szerkezeti és hatalmi változásai*. MTA doktori értekezés. Budapest: MTA PTI. http://real-d.mtak.hu/296/4/kovachimre_5_Mu.pdf Hozzáférés: 2012. január 27.
- KOVÁCH IMRE – KRISTÓF LUCA 2007: Közvetítő szereplők a vidéki javak és szolgáltatások piacán. In Kovách Imre (szerk.): *Vidékiek és városiak. A tudás- és imázshasználat hatásai a vidéki Magyarországon*. Budapest, L'Harmattan – MTA PTI. 105–119.
- KOVÁCH IMRE – KUČEROVÁ EVA 2006: The project class in Central Europe. The Czech and Hungarian Cases. *Sociologia Ruralis* 2006. no. 1. 3–21.
- KOVÁCH IMRE – MEGYESI BOLDIZSÁR – NAGY LUCA 2005: Értékelés és összehasonlítás. In Kovách Imre (szerk.): *A civil szervezetek és a területfejlesztési politika*. Budapest, MTA PTI, Műhelytanulmányok, Digitális Archívum. 78–83. <http://www.mtapti.hu/pdf/mtcivil.pdf> Hozzáférés: 2012. március 22.
- KOVÁCH IMRE – NAGY KALAMÁSZ ILDIKÓ 2006: Társadalmi és területi egyenlőtlenségek. In Kovách Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek. Hatalom, érdek, individualizáció és egyenlőtlenség a mai Magyarországon*. Szociológiai tanulmányok. Budapest, Napvilág Kiadó. 161–177.

- LADÁNYI JÁNOS 2010 [2000]: Az üldözésről gondoskodó önkormányzatok. In Ladányi János: *Egyenlőtlenségek, redisztribúció, szociálpolitika*. Válogatott tanulmányok 1975–2010. Budapest, Új Mandátum Kiadó. 451–460.
- LADÁNYI JÁNOS 2010 [2009a]: Létezett-e a szocialista típusú urbanizációs modell? In Ladányi János: *Egyenlőtlenségek, redisztribúció, szociálpolitika*. Válogatott tanulmányok 1975–2010. Budapest, Új Mandátum Kiadó. 410–420.
- LADÁNYI JÁNOS 2010 [2009b]: Kompország az Európai Unióban. In Ladányi János: *Egyenlőtlenségek, redisztribúció, szociálpolitika*. Válogatott tanulmányok 1975–2010. Budapest, Új Mandátum Kiadó. 779–789.
- LADÁNYI JÁNOS – SZELÉNYI IVÁN 2010 [1997]: Szuburbanizáció és gettósodás. In Ladányi János: *Egyenlőtlenségek, redisztribúció, szociálpolitika*. Válogatott tanulmányok 1975–2010. Budapest, Új Mandátum Kiadó. 423–450.
- LADÁNYI JÁNOS – SZELÉNYI IVÁN 2010 [2005]: Az újrakörzetesítés társadalmi ára. In Ladányi János: *Egyenlőtlenségek, redisztribúció, szociálpolitika*. Válogatott tanulmányok 1975–2010. Budapest, Új Mandátum Kiadó. 712–721.
- LADÁNYI JÁNOS – VIRÁG TÜNDE 2010 [2009]: A szociális és etnikai alapú lakóhelyi szegregáció változó formái Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában. In Ladányi János: *Egyenlőtlenségek, redisztribúció, szociálpolitika*. Válogatott tanulmányok 1975–2010. Budapest, Új Mandátum Kiadó. 712–722–748.
- LŐCSEI HAJNALKA 2010: *Területi növekedési pályák Magyarországon, 1990–2008. Doktori értekezés*. Budapest, ELTE. http://teo.elte.hu/minosites/ertekezes2010/locsei_h.pdf Hozzáférés: 2010. augusztus 7.
- NAGY ILDIKÓ 2005: A területfejlesztésben működő civil szervezetek jogi és működési keretei. In Kovách Imre (szerk.): *A civil szervezetek és a területfejlesztési politika*. Budapest, MTA PTI, Műhelytanulmányok, Digitális Archívum. 9–16. <http://www.mtapti.hu/pdf/mtcivil.pdf> Hozzáférés: 2012. március 22.
- NEMES NAGY JÓZSEF (2005): Fordulatra várva – a regionális egyenlőtlenségek hullámai. In Dövényi Zoltán – Schweizer Ferenc (szerk.): *A földrajz dimenziói*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia Földrajzi Kutatóintézet. 141–158.
- OBÁDOVICS CSILLA – KULCSÁR KÁLMÁN 2008: Tartós munkanélküliség vidéki térségekben. In Bódi Ferenc (szerk.): *Helyi szociális ellátórendszer*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete. 205–220. <http://www.mtapti.hu/innotars/losskonyv.html>
- ORBÁN ANNAMÁRIA – SZÁNTÓ ZOLTÁN 2006: A társadalmi tőke koncepciója. In Szántó Zoltán: *Analitikus szemléletmódok a modern társadalomtudományban. Tanulmányok a gazdaszociológia és a politikai gazdaságtan néhány kortárs elméleti irányzatáról*. Budapest, Helikon Kiadó. 137–155.
- PÁLNÉ KOVÁCS ILONA 2001: *Regionális politika és közigazgatás*. Budapest – Pécs, Dialóg Campus Kiadó.
- PÁLNÉ KOVÁCS ILONA 2003: *A területfejlesztés irányítása*. Pécs, Pécsi Tudományegyetem Közgazdaságtudományi Kara. Regionális Politika és Gazdaságtan Doktori Iskola. Hablitációs Előadások 5.
- PÁLNÉ KOVÁCS ILONA 2009: Régiók és fejlesztési koalíciók. *Politikatudományi Szemle* 2009. 4. sz. 37–60.
- POLÁNYI KÁROLY 1976: *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Tanulmányok. Budapest, Gondolat Kiadó.
- SOMLYÓDYNÉ PFEIL EDIT 2006: Nemzetállami várospolitikák és az Európai Unió policentrizmus koncepciója. *Tér és Társadalom* 2006. 4. sz. 31–47.
- SZELÉNYI I. 1990: Társadalmi egyenlőtlenségek az államszocialista redisztributív gazdaságokban. In Szelényi I.: *Új osztály, állam, politika*. Budapest, Európa Könyvkiadó. 165–202.
- SZELÉNYI I. – MANCHIN R. 1990: Szociálpolitika az államszocializmusban. In Szelényi I.: *Új osztály, állam, politika*. Budapest, Európa Könyvkiadó. 203–257.
- SZIGETI ERNŐ 2007: *Az állam területi és helyi szervei, működésük térbeli keretei*. IV. Budapest. http://www.kszk.gov.hu/data/cms19144/16_resztan_szigeti_kataszter_070625d.pdf
- VÁGI GÁBOR 1982: *Versengés a fejlesztési forrásokért. Területi elosztás – társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- VÁGI GÁBOR 1991: „Mit ér” egy község? „Mit ér” egy megye? A tanácsi fejlesztések intézményi szerkezetéről. In Vági G. – Radnóti Sándor (szerk.): *Magunk, uraim. Válogatott írások településekről, tanácsokról, önkormányzatokról*. Budapest, Gondolat Kiadó. 125–146.
- VANDERMOTTEN, CHRISTIAN – HALBERT, LUDOVIC – ROELANDTS, MARCEL – CORNUT, PIERRE: 2008: European Planning and the Polycentric Consensus: Wishful Thinking? *Regional Studies* 42. 2008. no. 8. 1205–1217.
- VIRÁG TÜNDE 2009: Szegények a kistelepülések fogságában – a szociálpolitika mindennapi gyakorlata egy hátrányos helyzetű térség településein. *Esély* 2009. 4. sz. 38–54. http://www.esely.org/kiadvanyok/2009_4/02virag.pdf Hozzáférés: 2012. május 29.
- VOSZKA ÉVA 2006: Uniós támogatások – a redistribúció új szakasza? *Külgazdaság* 2006. 6. sz. 8–30.
- WEBER, MAX 1994: A közösségek gazdasági kapcsolatai (gazdaság és társadalom) általában. In Lengyel György-Szántó Zoltán (szerk.): *A gazdasági élet szociológiája*. Budapest, Aula Kiadó. 7–15.

MEGJELENT!
A KÖTETEK MEGVÁSÁROLHATÓK A KIADÓTÓL!

Ki tervez külföldre menni?

Anyagi és kapcsolati tényezők szerepe a migrációs tervek létrejöttében

— *Who plans to go abroad? — The role of material and relationship factors regarding the emergence of migration plans* —

Keywords economic capital, migration expectations, migration intention, migration plan, migration potential, personal relations, social capital

Abstract

In our study, we investigate whether the existence or absence of migration plans can be explained — and if yes, to what extent — by economic or relationship related factors. We also make an inquiry to find out which one of the mentioned sets of factors has a stronger effect. In the first part, we present the virtues and limitations of the use of migration potential, and then we describe the methodology of our research. Subsequently, we calculate the migration potential of the given population, and detect some factors that can be related to the existence of migration plans. Particular emphasis is laid on the possible effects of the current economic and social capital on the intention of going abroad. In our analysis, we also examine whether migration expectations — concerning economic and personal domains — may affect migration plans. According to our results, both economic and social capital show a significant correlation with migration intentions, and expectations prove to be an important factor. It can be also concluded that the existence of migration plans can be better explained with social capital than with economic capital.

1. Bevezetés

Jelen írásban a szegediek migrációs terveit állítjuk a vizsgálódás homlokterébe, elsősorban arra keresve a választ, hogy milyen mértékű szerepet játszhatnak az anyagi tőke és a társadalmi tőke bizonyos dimenziói a migrációs tervek megszületésében. Míg a legtöbb migrációs kutatás azt vizsgálja, hogy az emberek miért döntenek a távozás mellett, mi olyan tényezők feltárását is elvégezzük, amelyek – bizonyos korlátok között – arra is magyarázatot tudnak adni, hogy miért maradnak az egyének országuk határain belül. A szakirodalom alapján vélelmezhető, hogy a migrációs szándék hiányával, illetve meglétével legszorosabb kapcsolatot mutató tényezők közé tartoznak a migrációval kapcsolatos várakozások (DE JONG 2000; O'CONNELL 1997; SCHOORL et al. 2000). A kivándorlási szándék kialakulására – és a migrációs döntésre – tehát jelentős hatással lehet az egyén vélekedése arról, hogy mit nyerne és mit veszítene a migrációval. A mérlegelés során ugyanis alapvetően három tényezőcsoport játszik szerepet. Az első a jelenlegi élethelyzet megítélése, a második az ezzel kapcsolatos várakozások, a harmadik pedig a kivándorlást követő-

en várt élethelyzet, azaz, hogy az egyének milyen várakozásokkal tekintenek a migrációt követő életükre. Az *élethelyzet* kifejezés alatt komplex tényezőstruktúrát értünk, amelynek egyaránt része az anyagi helyzet, a társas kapcsolatok és a társadalmi megbecsültség. A várakozás mint mobilitást elősegítő tényező mindig ezen élethelyzet, a saját közeg percepcióin alapul, amelyet az egyén összevet a desztináció vélt előnyeivel (KAUL–MENDOZA 2004). Mivel mind a migrációs szándék, mind a migrációról szóló döntés a várható előnyök és hátrányok – a tudatosság eltérő szintjein történő – mérlegelése alapján jön létre, ezért a migrációhoz, illetve annak élethelyzetre gyakorolt hatásához kötődő – alapvetően szubjektív – várakozások vizsgálata, valamint ezek és a migrációs szándék közti összefüggések feltárása nagymértékben segítheti a migrációs döntések motivációinak megértését (DE JONG 2000; GÖDRI – KISS 2009). Éppen ezért vizsgálatunkban a jelenlegi élethelyzet mellett azt is figyelembe vesszük, hogy az egyének élete – véleményük szerint – hogyan változna egy külföldre költözés esetén.

1.1 A migrációs potenciálról

A külföldre való vándorlást tervezők arányát a migrációs potenciál¹ értéke adja meg. Ez az indikátor megmutatja, hogy egy adott populáción belül milyen arányban vannak jelen a hazájukat – hosszabb-rövidebb időre vagy akár végleg – elhagyni tervezők.² A migrációs potenciál tehát nem egy konkrét, biztosan megvalósítandó eseményről ad számot, hanem annak a tervezéséről. A mutató értelmezése során figyelembe kell venni azt, hogy a tervek egyrészt csupán bizonyos mértékben valósulnak meg, másrészt pedig módosulhatnak (BERNÁT 2005; FASSMANN – HINTERMANN 1997; SIK 2003). A migrációs tervek vizsgálatával foglalkozó kutatók (többek között BERENCSI 1995, CSATA – KISS 2003; GÖDRI – KISS 2009; SCHOORL et al. 2000) felhívják a figyelmet, hogy a migrációs potenciál ismeretében a vizsgált népesség jövőbeni migrációs mozgásáról pontos megállapítások, becslések nem tehetők – lévén a szándék és a tényleges migráció közötti kapcsolat sok tekintetben esetlegesnek tekinthető.³ Mindazonáltal plauzibilisnak tűnő feltételezés, hogy azon egyének között, akik migrációs szándékkal rendelkeznek, illetve kivándorlási terveket szövögetnek, az átlagosnál nagyobb lesz a későbbi tényleges elvándorlás mértéke.⁴ Így a migrációs potenciál alkalmazása indokoltnak tekinthető, ugyanakkor a puha társadalomtudományi mérőeszközökhöz kell sorolnunk. A migrációs tervek vizsgálatát külföldre

¹ A fogalom korábban *emigrációs potenciál* néven is szerepelt a szakirodalomban (lásd SIK 1993; SORBÁN 1999).

² A szakirodalom nem tekinthető egységesnek abban a tekintetben, hogy a migrációs potenciál mutató értelmezhető-e egyénekre. Bár a fogalom alapvetően egy adott populációra értelmezhető mutatóként szerepel, egyes kutatók egyének migrációs potenciáljáról is szót ejtenek. Jól mutatja az egyértelműség hiányát a következő két – ugyanazon szerzőtől származó – idézet: „migrációs potenciálnak nevezzük azt a szándékot, hogy valaki külföldön vállaljon munkát vagy kivándoroljon” SIK (2003), illetve „[a migrációs potenciál tekintetében] egy egyszerű aránymutatóról van szó, amely azt fejezi ki, hogy az adott népesség hány százaléka tervez migrálni – jelentsen a migráció akár rövid távú munkavállalást, akár emigrációt.” (SIK – SIMONOVITS 2002. 207).

³ HÁRS és munkatársai (2006) megjegyzik, hogy – bár a migrációs potenciál megbízhatóságát érintő kritikák ezzel jellemzően nem foglalkoznak – az is elképzelhető, hogy bizonyos személyek letagadják a migrációs szándékukat annak ellenére, hogy tervezgetik a kivándorlást.

⁴ Ezen feltételezés – longitudinális vizsgálatok híján – nehezen igazolható, és így „arra sincs biztosíték, hogy a magasabb migrációs potenciállal jellemezhető csoport tagjai ténylegesen nagyobb arányban mozdulnak el” (GÖDRI–KISS 2009. 189). Megfelelő empirikus adatok hiányában tehát csak sejthető, de teljes biztonsággal nem állítható, hogy a kivándorlási szándékkal rendelkező személyek szignifikánsan nagyobb eséllyel válnak migránssá (BERENCSI 1995).

nösen indokolja, hogy a kivándorláson gondolkodók aránya a társadalom, illetve egyes csoportok közérzetének mutatószámaként is felfogható, továbbá a kivándorlási szándékok és tervek ismeretében a vizsgált személyek attitűdjéről, cselekvési stratégiájáról is információt kapunk (BERENCSI 1995; GÖDRI–KISS 2009).

2. A kutatás módszertana

A felvetett kérdéseket a Szegedi Tudományegyetem Szociológia Tanszéke által végzett „Szeged Studies 2013” elnevezésű kérdőíves kutatás adataira építve fogom megvizsgálni. Az adatfelvétel Szeged felnőtt lakosságát reprezentáló 1029 fős mintán történt 2013 tavaszán. A Magyarországon a migrációs szándékok feltérképezését célul kitűző kutatások alapvetően ugyanazon módszertan mentén kerültek megvalósításra. A leggyakrabban használt, 1993 óta alkalmazott kérdéssor – igen és nem válaszlehetőségeket megadva – azt vizsgálja, hogy az egyén tervez-e rövid távra (pár hétre, hónapra), illetve hosszú távra (néhány évre) külföldön munkát vállalni, továbbá véglegesen külföldre költözni.⁵ Ezen megközelítés némiképpen leszűkítő jellegű, hiszen a munkavállalás hangsúlyozása az egyéb célú tervekkel rendelkező migránsok egész csoportjait zárja ki – bár a szakirodalomban gyakran ezen, a munkaerő-piaci mobilitásra történő fókuszálás jelenik meg a migrációs potenciál standard megközelítéseként (GIBSON et al. 2012). Többek között a külföldi *tanulmányokat tervező*, továbbá a kellemesebb életvitel érdekében – tehát nem a jobb munkalehetőségek miatt – elköltöző *életstílus-migránsok* sem jelennek meg ezen csoportosításban (O'REILLY – BENSON 2009). Éppen ezért a kérdőívben mindhárom időtáv tekintetében – a munkavállalási tervek mellett – azt is vizsgáltuk, hogy a munkavállalástól eltérő célból tervez-e az egyén külföldre menni.

3. A szegediek külföldre vonatkozó tervei

A szegediek 17,9 százaléka tervezi a rövid távú⁶ külföldi munkavállalást, ami jelentősen meghaladja a TÁRKI által 2013 januárjában mért⁷ 13⁸ százalékos országos átlagot. A néhány évre szóló külföldi munkavállalás tekintetében szintúgy számottevő különbség mutatkozik: a szegediek 16,9 százalékának vannak ilyen tervei, míg hazánk lakossága csupán 11 százalékának. A végleges külföldre költözés tekintetében már a szegediek tűnnek kevésbé mobilisnak, ugyanis mindössze 4,6 százaléuk rendelkezik ilyen tervekkel, ami alatta marad az országos 6 százaléknak. Mindazonáltal – míg a munkavállalási tervek felmérésére a TÁRKI által alkalmazott kérdéseket használtuk – a kivándorlási terveket illetően a Szeged Studies kérdésfeltevése („És tervezi-e, hogy végleg külföldre költözik?”) eltért a véglegességet kevésbé hangsúlyozó, a külföldön élési szándéokra rákérdező TÁRKI-s megfogalmazástól.

⁵ SIK és SIMONOVITS (2002) a külföldön élés kategóriáját a kivándorlással azonosítják, az ilyen megfeleltetés azonban nem tekinthető egyértelműnek.

⁶ Jelen írásban a bizonyos időtávú külföldi tervek alatt nem azt értjük, hogy mennyi idő múlva kívánják az egyének azokat megvalósítani, hanem, hogy mennyi időt szándékoznak külföldön tölteni.

⁷ Forrás: http://www.tarki.hu/hu/news/2013/kitekint/20130220_migraciott_tervezok.html. Hozzáférve: 2013. szeptember 14.

⁸ Tizedesjegy pontosságú adat nem áll a szerző rendelkezésére.

Tervek jellege	MIGRÁCIÓS TERVEKKEL RENDELKEZŐK ARÁNYA (%)	
	Szeged	Magyarország
Néhány hétre vagy hónapra szóló tervek		
Külföldi munkavállalás	17,9	13
Egyéb célú külföldön tartózkodás	33,4 ⁹	-
Összesen ¹⁰	40,1	-
Néhány évre szóló tervek		
Külföldi munkavállalás	16,9	11
Egyéb célú külföldön tartózkodás	8,3	-
Összesen ¹¹	18,8	-
Kivándorlási tervek		
Végleges külföldre költözés ¹²	4,6	6

1. TÁBLÁZAT ❖ A minta megoszlása a migrációs tervek mentén (N = 1020)

A TÁRKI által használt halmozott migrációs potenciált vizsgálva (amely azok arányát mutatja meg, akik a rövid távú külföldi munkavégzés, a néhány éves külhoni munkavállalás, illetve a kivándorlás közül legalább egyiket tervezik) megállapíthatjuk, hogy a szegedi 21,2 százalékos adat szintén meghaladja az országos 16 százalékos arányt.

A továbbiakban kizárólag a néhány éves időtávú tervek meglétének vizsgálatára helyezzük a hangsúlyt.¹³ Az általunk alkalmazott migrációs potenciál¹⁴ mutató ennek megfelelően azok arányát mutatja, akik néhány évig tartó külföldi munkavállalást és/vagy legalább egy évig tartó egyéb külföldi tartózkodást terveznek, tehát a vonatkozó kérdések¹⁵ legalább egyikére igennel válaszoltak. Emlékeztetőül: a szegedi populáció (középtávú) migrációs potenciálja – mint az az 1. táblázatból is kiolvasható – 18,8 százalék.

3.1 A tervek bekövetkeztenek valószínűsége – a megkérdezettek szerint

A tervek komolyságát jól mutathatja, hogy az egyén saját véleménye alapján milyen valószínűséggel fog külföldre menni – kutatásunkban ennek vizsgálatára is sort kerítettünk. MANSKI (1990) alapján a migrációs szándék felfogható úgy, mint az egyén által a migráció bekövetke-

⁹ Tartalmazza a legalább néhány hetes üdülési célú terveket is.

¹⁰ Az átfedéseket figyelembe véve.

¹¹ Lásd előző lánbjegyzet.

¹² Ennek vizsgálatára a két kérdőív eltérő kérdést alkalmazott.

¹³ Ennek oka, hogy 1) a rövidtávú nem munkacélú tervek a legalább néhány hetes üdülési célú terveket is magukba foglalhatják, továbbá, hogy 2) a kivándorlási tervekkel rendelkezők mindegyike egyúttal középtávú tervekkel is bír.

¹⁴ A migrációs potenciál mérésére többféle lehetőség kínálkozik. Eltérő eredményeket kaphatunk – többek között – attól függően, hogy milyen időtávot vizsgálunk, hogy szándékokra vagy tervekre kérdezzünk rá, továbbá, hogy a megkérdezettnek arról kell-e beszámolnia, hogy gondolkozott-e már a kivándorláson, tervezi-e azt, illetve, hogy tett-e már konkrét lépéseket a migráció megvalósítása érdekében (Berenesi 1995, Sik 2003, Wallace 1998).

¹⁵ Tervezi-e, hogy egy pár évre külföldre menjen dolgozni? és Tervezi-e, hogy egyéb célból egy vagy több évre külföldre menjen?

zésére vonatkozóan megadott valószínűség. Ennek megfelelően a tervek, szándékok mérését, a cselekvés bekövetkeztének előrejelzését biztosító egyik legjobb módszer, ha a kutatás alanyainak arról kell beszámolniuk, hogy hány százalék valószínűséggel fognak kivándorolni. A javaslat megalapozottságát alátámasztják már olyan korai vizsgálatok is, mint JUSTER (1966) fogyasztói termékek vásárlásával kapcsolatos kutatásai, amelyek alapján a vásárlási szándék meglétének vagy hiányának vizsgálatánál megbízhatóbb előrejelzést biztosít a szubjektív vásárlási valószínűség, mint a szándékok feltárására használt hagyományos eszközök alkalmazása, továbbá számos újabb tudományos eredmény rámutat a módszer alkalmazásában rejlő előnyökre (DELANDE-MANSKI 2010; MANSKI 2004).

Kutatásunkban első körben a legalább egy éves külföldi tervekkel rendelkezők körét szűkítettük le azokra, akik leginkább komoly tervekkel rendelkeznek: 71,1 százalékuk mondott igent arra a kérdésre, hogy tervezi-e, hogy már két-három éven belül külföldre megy. Az igennel válaszolóktól megkérdeztük, hány százalék esélyt látnak arra, hogy tervüket megvalósítják. „Nem tudja” választ senki sem adott, tehát minden kérdezettnek sikerült a kérdést értelmezni, továbbá a válaszként megadott százalékok szinte kivétel nélkül – 134-ből 130 esetben – plauzibilis értékek voltak. Átlagosan 65,2 százalék esélyt adtak a válaszadók tervük megvalósítására, a medián érték 60 százalék volt. Így elmondható, hogy azok, akik két-három éven belül tervezik a külföldre költözést, jellemzően kicsivel több, mint 50 százalék esélyt adnak a tervük megvalósítására. A módusz 50 százalék volt – a megkérdezettek harmada (34,8 százalék) említette ezt az arányt.

MEGJELÖLT ESÉLY-SZÁZALÉK KATEGÓRIÁK	GYAKORISÁG (%)
10–20	4,5
21–40	6,0
41–60	41,0
61–80	22,4
81–100	26,1

2. TÁBLÁZAT ❖ A középtávú migrációs tervek megvalósításának vélt esélyei (N=134)

4. A migrációs tervek meglétével összefüggésben álló tényezők feltárása

A továbbiakban arra keressük a választ, hogy a legalább egy éves időtávra szóló migrációs tervekkel rendelkező személyek aránya hogyan alakul bizonyos csoportok esetében. Az alapvető szociodemográfiai változók (nem, életkor és a végzettség) szerinti vizsgálatot követően azt elemezzük, hogy a gazdasági és társadalmi tőkével való ellátottság, illetve az ezekkel kapcsolatos várakozások tekintetében eltérő jellemzőkkel bíró személyekből álló csoportok között a migrációs potenciál mértékében is kimutatható-e különbség. Végezetül megvizsgáljuk, hogy az anyagi és kapcsolati tőke szerepe bizonyul-e hangsúlyosabbnak.

4.1 A szociodemográfiai jellemzők és a migrációs tervek kapcsolata

A kor előrehaladtával a migrációs potenciál egyértelmű csökkenést mutat. A 26 év alatti fiatal felnőttek esetében eléri a hatvan százalékot, míg a következő életkori csoportban (26–35 évesek) már jelentősen kisebb mértékű, de még így is több mint 25 százalék a külföldi tervekkel rendelkezők aránya. 36 év és 55 év között már csak hozzávetőlegesen minden hatodik személynek vannak külföldre vonatkozó tervei, az 56 és 65 év közöttieknél pedig minden huszadik egyének. A 65 év felettiek közül – az adott kategória nem jelentéktelen elemszáma ellenére – senki sem

számolt be arról, hogy az ország elhagyását fontolgatja. A nem tekintetében megállapítható, hogy a férfiak 22,4 százaléka rendelkezik külföldi tervekkel, míg a nőknek csupán 16,3 százaléka – a két nem életkori megoszlása ugyanakkor eltér a mintában, ami részben magyarázatul szolgálhat a különbségre.

ÉLETKORI KATEGÓRIÁK	MIGRÁCIÓS POTENCIÁL (%)		
	Teljes minta	Férfiak	Nők
18-25 év	60,2 [n=123]	58,6 [n=58]	61,5 [n=65]
26-35 év	25,9 [n=166]	30,4 [n=92]	20,3 [n=74]
36-45 év	17,9 [n=218]	21,4 [n=84]	15,7 [n=134]
46-55 év	15,6 [n=160]	14,8 [n=54]	16,0 [n=106]
56-65 év	5,0 [n=221]	9,0 [n=89]	2,3 [n=132]
65 év fölött	0,0 [n=131]	0,0 [n=52]	0,0 [n=79]

3. TÁBLÁZAT ❖ A migrációs potenciál mértéke az egyes életkori kategóriákban (N=1019)

Az iskolázottsági kategóriákat tekintve azt láthatjuk, hogy az érettségivel nem rendelkezők és a diplomások nagyjából hasonló migrációs potenciállal jellemezhetőek (15,5 százalék, illetve 16,0 százalék), míg a két iskolázottsági szint között állók ennél jelentősen magasabbal (24,7 százalék). Utóbbi kategória azonban tartalmazza az egyetemisták jelentős hányadát is. A diplomával még nem rendelkező érettségizettek körében a fő tevékenységként a tanulást megjelölők nélkül csupán 18,9 százalék a migrációs potenciál – míg a tanulóknál eléri a 65,9 százalékot. A vizsgált változókat egy regressziós modellbe bevonva egyértelműen az életkor hatása mutatkozik döntőnek (4. táblázat).

HÁTTÉRVÁLTOZÓK ÉS KATEGÓRIÁK	ESETSZÁM	KÖZÉPTÁVÚ MIGRÁCIÓS TERV	
		Exp(B)	Sig.
<i>Nem (ref.: férfi)</i>	425	-	-
Nő	581	,730	,092
<i>Korcsoport (ref.: 18-25 év)</i>	122	-	-
26-35 év	165	,275	,000
36-45 év	214	,188	,000
46-55 év	158	,155	,000
56-65 év	216	,048	,000
65 év felett	131	,000	,995
<i>Gazdasági aktivitás (ref.: állásban van, alkalmazott)</i>	511	-	-
Alkalmi munkából, megbízásokból él	(24) ¹⁶	(4,087)	,008
Saját vállalkozásában dolgozik	65	,664	,340
Munkanélküli	(50)	(1,747)	,122
Tanuló	75	1,428	,324

¹⁶ Jelen dokumentumban a kisszámú – ötvenet nem meghaladó – eset felhasználásával kapott értékeket zárójeles formulával jelezzük.

Egyéb	281	,747	,403
<i>Iskolai végzettség (ref: nem érettségizett)</i>	249	-	-
Érettségizett	352	1,368	,219
Diplomás	405	1,292	,334
<i>R négyzet (Cox és Snell)</i>		0,193	
<i>R négyzet (Nagelkerke)</i>		0,309	

4. TÁBLÁZAT ❖ A migrációs szándékot magyarázó háttérváltozók (a logisztikus regressziós modellek esélyhányadosai)

4.2 A gazdasági tőke és a migrációs tervek kapcsolata

A kutatók egyetértenek abban, hogy a migrációt motiváló egyik fő tényező az anyagi helyzet javulása. A várakozásokat vizsgálva TARTAKOVSKY és SCHWARTZ (2001) a *materializmusnak* mint migrációt előmozdító egyik fő várakozási faktornak a szerepét emeli ki, de MAHONEN és kutatótársai (2012) is hangsúlyozzák a gazdasági tényezőket. A migrációt az anyagi tőke perspektívájából szemlélő kutatók úgy vélik, hogy az anyagi javak jelentik a migráció fő mozgatórugóját. A potenciális önkéntes migráns akkor hajlandó elhagyni hazáját, ha az általa tulajdonolt készségeket és képességeket magasabb áron képes értékesíteni, beleértve az érték kapható pénzügyi ellenszolgáltatást és a jövőt illető kecsesetebb lehetőségeket (VAN DALEN et al. 2005). A migrációval kapcsolatos várakozások tehát a szakirodalom alapján legtöbbször azokra az anyagi jellegű javakra koncentrálódnak – és egyes esetekben korlátozódnak –, amelyeket az egyén számára az otthoni környezete nem tud biztosítani, vagy amelyekhez a szülőföldjén különböző okokból kifolyólag nincs hozzáférése (PAPADEMETRIOUS–DIMARZIO 1986). A migrációs szándékokkal kapcsolatos magyar kutatásokban is hangsúlyosan jelenik meg a potenciális kivándorló anyagi tőke szempontjából történő vizsgálata, feltételezve, hogy Magyarországon a népesség számára széles körben elérhető javak korlátozottak, s anyagi jólétük – akár külföldön történő – megteremtése szignifikáns tényezőként szerepel az egyének döntési folyamataiban. A nyugat-európai országok munkaerőpiacainak vonzása éppen ezért kulcsszerepet kapott az elmúlt két évtized hazai migrációs potenciál vizsgálataiban (HÁRS et al. 2004; LÁSZLÓ et al. 2003). A várakozásokat tekintve – az *Életünk Fordulópontjai – Erdély* című kutatás eredményei alapján – a migrációt tervezők leginkább az anyagi helyzetük javulására számítanak. Fontos megjegyezni azonban, hogy a maradni szándékozók háromnegyede is úgy vélte, hogy egy esetleges kivándorlás pozitív hatással lenne ezen tényezőre (GÖDRI–KISS 2009). A határon túli magyarok más csoportjaira is érvényes megállapításnak tekinthető, hogy a jobb megélhetés iránti igény a legfőbb motiváció számukra (CSATA–DOBOS 2001; GÖDRI–KISS 2009).

Következő lépésként az alapján képzünk csoportokat, hogy a megkérdezett hogyan vélekedett saját jövedelmi helyzetéről. Az eltérő kategóriákat választó egyénekből álló csoportokat összehasonlítva láthatóvá válik, hogy alapvetően az anyagi gondokkal küzdők terveznek leginkább külföldi tartózkodást. Az anyagi helyzettel való elégedettség hasonló összefüggést tár fel. Ez alapján megállapítható, hogy minél elégedetlenebb valaki, annál nagyobb az esély arra, hogy migrációs tervekkel rendelkezik. Kutatásunkban nemcsak az anyagi viszonyok szubjektív megítélésére szorítkoztunk, hanem arra is rákérdeztünk, hogy az adatfelvételt megelőző 12 hónapban milyen mértékű nélkülözésnek voltak kitéve a kutatás alanyai. Azok, akiknél előfordult, hogy nem jutott elegendő pénz ennyivalóra, illetve lakhatási költségekre, kimutathatóan nagyobb migrációs potenciállal bírnak, mint azok, akik ilyen problémákkal nem szembesültek.

	MIGRÁCIÓS POTENCIÁL (%)	ESETSZÁM
A háztartás jövedelmi helyzetének megítélése		
Nélkülözések között élnek	(21,9)	(32)
Hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak	22,0	132
Éppen hogy kijönnek a havi jövedelmükből	17,7	367
Beosztással jól kijönnek	18,8	436
Gondok nélkül élnek	(15,0)	(40)
Anyagi helyzettel való elégedettség		
Leginkább elégedetlen	26,7	150
Elégedetlen	18,9	291
Nem elégedett, de nem is elégedetlen	18,2	296
Elégedett	15,7	210
Nagyon elégedett	13,8	65
Anyagi nehézségek megtapasztalása		
Előfordult, hogy nem jutott elegendő pénz enni valóra	22,6	133
Nem fordult elő, hogy nem jutott elegendő pénz enni valóra	18,3	878
Előfordult, hogy nem jutott elég pénz lakbérre, fűtésre, a számlákra	24,5	208
Nem fordult elő, hogy nem jutott elég pénz lakbérre, fűtésre, a számlákra	17,3	802

5. TÁBLÁZAT ❖ Migrációs potenciál az anyagi tőke dimenziója mentén képzett csoportokban

A jövedelmi helyzet romlásával, továbbá jelentős bizonytalansággal jár, ha egy családban valamely személy munkanélkülivé válik. A mintában a kérdezettek igen nagy aránya, 28,7 százalék számolt be arról, hogy ezt megtapasztalták a kérdezést megelőző 12 hónapos időszak alatt. Ők 24,8 százalékos migrációs potenciállal jellemezhetőek, míg akiknél nem fordult elő munkanélküliség, ott 16,4 százalék bír külföldi tervekkel.

Érdekes és némileg ellentmondásosnak tűnő módon azonban azok, akik arról számoltak be, hogy a háztartás jövedelméből valamennyit félre tudnak tenni, nagyobb migrációs potenciállal (22,1 százalék) rendelkeznek, mint azok, akik nem (17,4 százalék). Az alábbi keresztábra segítségével kívánjuk feloldani ezen paradoxnak tűnő helyzetet.

		MIGRÁCIÓS POTENCIÁL (%)	
		Tudnak félretenni	
		Nem	Igen
Nem jutott elég pénz lakbérre, fűtésre, a számlákra	Nem fordult elő	14,3 [n=441]	21,4 [n=336]
	Előfordult	24,2 [n=194]	(33,3) [n=12]

6. TÁBLÁZAT ❖ Az elmúlt 12 hónapban lakhatási költségekből fakadó nehézségek megtapasztalása és megtakarítási képesség alapján képzett csoportok migrációs potenciálja

A tábla segítségével jól látható, hogy bár a lakhatási költségeket rendben fizetni tudók migrációs potenciálja valóban kisebb, mint azoké, akiknek ez nehézséget okoz, előbbi kategórián belül viszont jelentősen többen rendelkeznek külföldi tervekkel azok, akik képesek takarékoskodni, illetve valamire gyűjteni. Tehát nem csupán a leginkább szegények körében, hanem a megtakarítani tudók esetében is magasabb a migrációs potenciál, mint azok körében, akik nem

küzdenek anyagi nehézségekkel, de megtakarítani sem tudnak – vélhetően e két csoport tagjai jelentősen eltérő motivációkkal bírnak.

A jövedelmi helyzet változását vizsgálva azt láthatjuk, hogy nem mutatható ki lineáris összefüggés a között, hogy ki hogyan ítéli meg a háztartásának anyagi helyzetét, illetve, hogy mekkora valószínűséggel rendelkezik külföldi tervekkel. Mindazonáltal az megállapítható, hogy a gazdasági helyzetüket javulni érző személyek csoportjában jelentősen nagyobb a migrációs potenciál, mint a minta többi csoportjában. Ugyanezen összefüggés az ország gazdasági fejlettségének megítélésében már nem áll fenn, az adatok inkább azt mutatják, hogy nagyobb azok migrációs potenciálja, akik szerint az ország gazdasági helyzete romlott az elmúlt évben, mint azoké, akik szerint nem változott – a javulást érzékelők hasonló mutatója pedig még ez utóbbi kategóriába tartozóknál is kisebb. Tehát minél rosszabbul ítéli meg valaki az ország gazdasági helyzetének változását, annál inkább valószínű, hogy migrációs tervekkel rendelkezik.

	MIGRÁCIÓS POTENCIÁL (%)	ESETSZÁM
A KÉRDEZETT ANYAGI HELYZETÉNEK ÉRZÉKELT VÁLTOZÁSA		
Sokkal rosszabb lett	19,9	191
Kicsit rosszabb lett	15,6	353
Változatlan maradt	18,0	366
Kicsit jobb lett	33,7	92
Sokkal jobb lett	(25,0)	(8)
AZ ORSZÁG GAZDASÁGI HELYZETÉNEK VÉLT VÁLTOZÁSA		
Sokkal rosszabb lett	20,0	386
Kicsit rosszabb lett	21,3	286
Változatlan maradt	18,0	167
Kicsit jobb lett	10,3	116
Sokkal jobb lett	(25,0)	(4)

7. TÁBLÁZAT ❖ *A gazdasági helyzet vélt változása alapján képzett csoportok migrációs potenciálja*

A fenti két kategóriarendszert célszerűnek láttuk összevonva is vizsgálni. Arra kerestük a választ, hogy az egyén a saját háztartása gazdasági helyzetének változását hogyan ítéli meg az ország gazdasági helyzetének változásához képest. Ennek érdekében a két jelzett változó különbségéből új változót képeztünk, amelynek értéke azt mutatja meg, hogy ötfokú skálán (1 – sokkal rosszabb lett, 2 – kicsit rosszabb lett, 3 – változatlan maradt, 4 – kicsit jobb lett, 5 – sokkal jobb lett) milyen távolság van a háztartás és az ország gazdasági helyzetének megítélése között. A negatív előjel azt jelzi, hogy az egyén szerint az ország gazdasági helyzete kedvezőbben változik, mint az övé. Az adatok alapján azok, akik saját helyzetük változását legalább relatíve jónak

	MIGRÁCIÓS POTENCIÁL (%)	ESETSZÁM
-3	(0,0)	(10)
-2	(5,3)	(38)
-1	13,3	135
0	19,7	351
1	19,9	291
2	25,9	112
3	(31,3)	(16)
4	(0,0)	(1)

8. TÁBLÁZAT ❖

A háztartás anyagi helyzetének változása és az ország gazdasági helyzete vélt változása közt érzékelt különbség alapján képzett csoportok migrációs potenciálja

tartják, nagyobb eséllyel rendelkeznek migrációs tervekkel, mint azok, akik úgy vélik, gazdasági helyzetük az országhoz képest kevésbé javult vagy nagyobb mértékben romlott.

Míg korábban bemutattuk, hogy az anyagi helyzetükkel leginkább elégedetlenek körében a legnagyobb a migrációs potenciál, az iménti bekezdésekben arra is rávilágítottunk, hogy az anyagi helyzetüket javulni érzők terveznek nagyobb mértékben külföldre menni.

4.2.1 Az anyagi várakozások hatása

Mint azt fentebb jeleztük, a külföldre költözés motivációi tekintetében az anyagi jellegű okok tekinthetők elsődlegesnek. Megvizsgálva, hogy egy (esetleges) külföldi költözés hogyan hatna a megkérdezett anyagi helyzetére, jól kimutathatóvá vált, hogy minél nagyobb mértékű javulást feltételez az egyén, annál nagyobb eséllyel rendelkezik migrációs tervekkel. Mindazonáltal még a külföldi pénzkereseti lehetőségeket leginkább optimistán látók között is kevesebb, mint 40 százalék a külföldre kacsingatók aránya, ami azt mutatja, hogy a migrációs tervek megléte, illetve hiánya csak korlátozottan magyarázható anyagi tényezőkkel.

	MIGRÁCIÓS POTENCIÁL (%)	ESETSZÁM
Sokkal rosszabb lenne	(0,0)	(8)
Roszsabb lenne	(0,0)	(25)
Sem jobb, sem rosszabb nem lenne	2,0	100
Jobb lenne	17,0	442
Sokkal jobb lenne	37,9	293

9. TÁBLÁZAT ❖ A külföldre költözéssel kapcsolatos anyagi jellegű várakozások alapján képzett csoportok migrációs potenciálja

4.2.6 Az anyagi jellegű változók szerepének együttes vizsgálata

Az anyagi dimenzió és a migrációs tervek megléte közti összefüggések feltárására bináris logisztikus regressziót alkalmazunk, amelyben függő változóként – magától értetődően – a középtávú külföldi tervek meglétét vizsgáló dichotóm változó szerepel. A nemet és kort kontrollváltozóként szerepeltetjük, figyelembe véve hogy a csupán ezeket tartalmazó modell magyarázóereje is igen nagy.¹⁷

Az eredmények alapján láthatjuk, hogy a gazdasági tőkével való ellátottság, illetve az anyagi jellegű migrációs várakozások változóit tartalmazó modell magyarázóereje jelentősen meghaladja a kizárólag az életkort és nemet figyelembe vevő modellét. Mindez azt jelenti, hogy a migrációs tervek meglétét kimutathatóan befolyásolják az említett tényezők. Az anyagi dimenzió migrációs tervekre gyakorolt hatását tekintve leginkább (1) az esetleges migrációt követő anyagi helyzetre vonatkozó várakozások számítanak, de szignifikáns hatással bír, (2) a megkérdezett anyagi helyzetével való elégedettsége, illetve az is, hogy (3) vált-e munkanélkülivé családtag a közelmúltban.

10. TÁBLÁZAT ❖ A migrációs szándékot magyarázó gazdasági jellegű háttérváltozók (a logisztikus regressziós modellek esélyhányadosai) – lásd a következő oldalon

¹⁷ Cox és Snell R négyzet: 0,181, Nagelkerke R négyzet: 0,291.

HÁTTÉRVÁLTOZÓK ÉS KATEGÓRIÁK	ESETSZÁM	KÖZÉPTÁVÚ MIGRÁCIÓS TERV	
		Exp(B)	Sig.
<i>Nem (ref.: férfi)</i>	386	-	-
Nő	533	,695	,105
<i>Korcsoport (ref.: 18-25 év)</i>	110	-	-
26-35 év	148	,143	,000
36-45 év	204	,118	,000
46-55 év	143	,121	,000
56-65 év	198	,034	,000
65 év felett	116	,000	,996
<i>Elégedettség anyagi helyzettel (ref.: leginkább elégedetlen)</i>	140	-	-
Elégedetlen	270	,560	,077
Nem elégedett, de nem is elégedetlen	266	,470	,034
Elégedett	187	,333	,009
Nagyon elégedett	56	,422	,164
<i>Tudnak-e félretenni? (ref.: nem)</i>	598		
Igen	321	1,562	,112
<i>Munkanélküliség megtapasztalása a családban (ref.: nem)</i>	652	-	-
Igen	267	1,629	,038
<i>Nem jutott pénz ennivalóra vagy rezsire (ref.: mindkettőre jutott)</i>	699	-	-
Egyik előfordult	125	,958	,895
Mindkettő előfordult	95	1,165	,701
<i>Anyagi helyzet értékelése (ref.: hónapról hónapra anyagi gondjaik vannak)</i>	122	-	-
Nélkülözések között élnek	(31)	(,822)	,733
Éppen hogy kijönnek a havi jövedelmükből	336	1,309	,454
Beosztással jól kijönnek	392	1,366	,475
Gondok nélkül élnek	(38)	(,540)	,409
<i>Háztartás anyagi helyzetének változása (ref.: sokkal rosszabb lett)</i>	376	-	-
Kicsit rosszabb lett	274	,683	,244
Változatlan maradt	158	1,000	1,000
Kicsit jobb lett	107	1,856	,176
Sokkal jobb lett	(4)	(,820)	,880
<i>Magyarország gazdasági helyzetének változása (ref.: sokkal rosszabb lett)</i>	182	-	-
Kicsit rosszabb lett	323	1,437	,180
Változatlan maradt	325	,939	,849
Kicsit jobb lett	83	,529	,155
Sokkal jobb lett	(6)	(5,159)	,305
<i>Anyagi várakozások (ref.: sem jobb, sem rosszabb nem lenne)</i>	91	-	-
Sokkal rosszabb lenne	(8)	(,000)	,999
Roszbabb lenne	(23)	(,000)	,998
Jobb lenne	404	7,159	,014
Sokkal jobb lenne	270	17,267	,000
<i>R négyzet (Cox és Snell)</i>		0,263	
<i>R négyzet (Nagelkerke)</i>		0,407	

4.3 A társadalmi tőke és a migrációs tervek kapcsolata

Általános feltételezésnek mondható, hogy amennyiben egy potenciális migráns már rendelkezik külföldön élő és/vagy dolgozó családtaggal, baráttal, ismerőssel – tehát kivándorlás esetén nem csak saját erőforrásaira és képességeire kell hagyatkoznia – nagyobb az esélye a migrációs szándék megfogadásának, illetve a vándorlásnak (SCHOORL et al. 2000). CSATA és DOBOS (2001) a Balázs Ferenc Intézet felmérései alapján arra a megállapításra jutottak, hogy az ezredforduló előtt az erdélyi háztartások több mint harmadának már volt külföldön élő családtagja, és ezen – ún. „elmozdult családokban” élő – személyek körében jelentősen magasabb volt mind a migrációs potenciál, mind a vándorlás mértéke. SORBÁN (1999) rávilágít, hogy ez az állítás kiterjeszthető a Kárpátalján és a Vajdaságban élő személyekre is. GÖDRI (2010) ezen kutatások eredményeit megerősítve – a *Bevándorlók 2002* vizsgálat adatai alapján – egyértelműen kimutatta a kapcsolati tőke kimagasló jelentőségét a Magyarországra irányuló migrációban, továbbá rávilágított a hazánkba érkező bevándorlók kapcsolatainak jellege és a Magyarországon történő munkavállalás közti komplex összefüggésekre. VAN DALEN és munkatársai (2005) ugyanakkor arra hívják fel a figyelmet, hogy a külföldi ismerősök, rokonok megléte és a nagyobb migrációs potenciál közti kapcsolat nem minden esetben mutatható ki, vagy csak igen kis mértékű. Véleményük szerint ennek fő oka, hogy a hálózatok a konkrét migrációs döntések meghozatalára jelentősebb hatást gyakorolnak, mint a szándékok megfogadására. Ennek – a nem megfelelő mérési módszerek mellett – két fő okát azonosították. Az egyik, hogy minél közelebb áll valaki a kivándorláshoz, annál fontosabbá válik számára, hogy milyen konkrét segítségeket kaphat céljai megvalósításához, tehát a hálózati hatás elsősorban a döntés meghozatalakor játszik szerepet. Másrészt azt is elképzelhetőnek vélik, hogy bizonyos térségekben létezik a migrációnak egyfajta kultúrája, amely alapján minden személy – amennyiben lehetséges lenne rá – az elköltözést választaná, és ehhez képest a korábban kivándorolt családtagoknak nincs additív hatása.

A szülőföldön meglevő kapcsolatok a szakirodalom alapján mind a maradás, mind a távozás felé terelhetik az egyént. A mélyebb társadalmi beágyazódottság egyrészt a kivándorlás ellen hat, hiszen több vesztenivalója van az egyennek, másrészt az erős háttér akár biztonságot is jelenthet, hiszen egy esetleges kudarc esetén nagyobb az esélye annak, hogy az egyén szülőhazájába visszatérve boldoguljon (BERNÁT 2005). EPSTEIN és GANG (2004) a kapcsolatok tekintetében arra hívja fel a figyelmet, hogy az egyének baráti köre és családja nagymértékben befolyásolják a migrációs szándékokat. Ez összhangban áll a hálózatok elméletével, amely a kapcsolathálóok szerepét helyezi előtérbe hangsúlyozva, hogy hosszútávon a migrációban részt vevők társadalmi hálózataiból felépülő szerkezet tartja működésben az országok közötti vándorlást. A migráció során hálózatok helyeződnek át egyik országból a másikba, amelyeket a rokonsági, ismeretségi és a munkában szerzett tapasztalatok által összekapcsolt személyek csoportjai alkotnak. A célországban meglevő kapcsolatokon keresztül a migrációt fontolgatók egyrészt számos információhoz jutnak, másrészt pedig az áttelepülés után e kapcsolati hálózathoz fordulhatnak segítségért az újonnan érkezettek. A potenciális bevándorlók azt a célállomást választják, ahol rendelkeznek ismerősökkel, hiszen rajtuk keresztül jelentősen csökkennek a vándorlás költségei (FELEKY –VINCZE 2010; GÖDRI 2010; MASSEY et al. 1993; TILLY 2001).

Azon túlmenően, hogy a potenciális migráns rendelkezik-e már korábban külföldre költöző ismerőssel vagy rokonnal, az is jelentős szerepet kap, hogy miként gondolkoznak az egyén környezetében levő személyek, illetve – ezzel összefüggésben – milyen migrációs tervekkel rendelkeznek. Ennél fogva a külföldre költözés elfogadottsága is befolyásolja a migrációs szándékot. Jól mutatják ezt az *Életünk fordulópontjai – Erdély* kutatás eredményei is, amelynek alapján a

migrációt tervezők mintegy fele vélte úgy, hogy barátai szerint ki kellene vándorolnia, míg az ilyen szándékkal nem rendelkezőknek csak 15 százaléka számolt be erről (GÖDRI – KISS 2009).

4.3.1 Itthoni kapcsolatok

A családi állapot vizsgálata egyfelől azt mutatja, hogy a még nem házasok migrációs potenciálja lényegesen magasabb a többiekhez viszonyítva (itt egyértelműen az életkori hatás mutatkozik meg), ugyanakkor közöttük is jelentősnek mondható különbség van aszerint, hogy élettárssal (29,6 százalék) avagy élettárs nélkül (43,9 százalék) élnek-e. Ez egyértelműen mutatja a kapcsolatok „itthontartó” erejét.

	MIGRÁCIÓS POTENCIÁL (%)	ESETSZÁM
Nőtlen, hajadon, nincs élettársa	43,9	205
Nőtlen, hajadon, élettárssal él	29,6	108
Elvált, nincs élettársa	10,8	102
Házas, házastárssal él	10,2	491
Házas, élettárssal él	(20,0)	(10)
Házas, de külön élnek, nincs élettársa	(9,1)	(11)

11. TÁBLÁZAT ❖
A családi állapot
alapján képzett
csoportok migrációs
potenciálja

A személy környezetében élők külföldre költözési szándékai is jelentős hatással vannak az egyénre. A megkérdezettek 34,8 százalékának vannak külföldi tervekkel rendelkező családtagjai, 51,4 százalékának ilyen barátai, 54,4 százalékának pedig egyéb ilyen ismerősei, és minél többen terveznek az egyén környezetében migrációt, annál nagyobb az esély arra, hogy az egyénnek magának is ilyen tervei legyenek. Leginkább a barátok hatása mutatkozik erősnek: azok migrációs potenciálja, akiknek baráti köreiből senki sem tervez külföldre mindössze 4,2 százalék, az egy-két ilyen baráttal rendelkezőké 22,7 százalék, míg a több ilyenrel is bírók több mint kettőtöredék (42,9 százalék) tervez külföldre menni.

		MIGRÁCIÓS POTENCIÁL (%)	ESETSZÁM
Külföldi tervekkel rendelkező családtagok száma	Nincs ilyen	14,4	651
	Egy-két ilyen van	25,1	279
	Több ilyen is van	36,6	71
Külföldi tervekkel rendelkező barátok száma	Nincs ilyen	4,2	478
	Egy-két ilyen van	22,7	256
	Több ilyen is van	42,9	252
Külföldi tervekkel rendelkező egyéb ismerősök száma	Nincs ilyen	9,5	443
	Egy-két ilyen van	15,0	233
	Több ilyen is van	35,2	298

12. TÁBLÁZAT ❖ A külföldi tervekkel rendelkező személyes kapcsolatok száma alapján képzett csoportok migrációs potenciálja

4.3.2 A külföldi kapcsolatok szerepe

Kutatásunkban vizsgáltuk, hogy az egyénnek vannak-e külföldön élő ismerősei. Külön figyeltük a szülő, testvér, gyermek, egyéb rokon, barát, ismerős és tartós élettárs (beleértve a házastársat és azt a személyt is, akit a megkérdezett a párjának tart) dimenzióját.

	MIGRÁCIÓS POTENCIÁL (%)		ESETSZÁM	KÜLFÖLDI KAPCSOLATTAL RENDELKEZŐK ARÁNYA (%) ÉS SZÁMA
	nincs ilyen személy	van ilyen személy		
Párkapcsolati személy	18,2	(50,0)	1019	2,0 [20]
Szülő	18,6	(29,2)	1019	2,4 [24]
Gyermek	19,4	11,5	1017	8,6 [84]
Testvér	17,1	34,3	1019	10,0 [102]
Más rokon	14,1	24,7	1018	43,7 [445]
Barát	8,1	30,0	1019	49,1 [500]
Ismerős	4,5	25,9	1019	67,1 [684]

13. táblázat ❖ A külföldi kapcsolatok alapján képzett csoportok migrációs potenciálja

Összességében elmondható, hogy a megkérdezettek 81,8 százaléka ismer olyan személyt, aki külföldön él – körükben 21,9 százalék a külföldi tervekkel bírók aránya. Azon szűk ötöd esetében, akiknek nincs külföldön élő kapcsolatszemélyük, mindössze 3,8 százalék a migrációs potenciál mértéke.

4.3.3 A kapcsolatokhoz kötődő várakozások hatása

Az összes megkérdezett 53,3 százaléka véli úgy, hogy baráti kapcsolatai rosszabbak lennének egy (esetleges) külföldre költözés esetén, míg mindössze 9,3 százalék számít javulásra. Az egyéb személyes kapcsolatok tekintetében ezen arányok 50,1 százalék, valamint 9,3 százalék, amely szintén azt mutatja, hogy a magyarországi kapcsolatok jelentős visszatartó erőt jelenthetnek. Érdekes módon ugyanakkor a megkérdezettek közel háromnegyede (73,1 százalék) vélte úgy, hogy ha külföldre költözne, a környezet, illetve a barátok véleménye róla nem változna, 9,2 százalék várna rosszabb megítélést, míg 17,8 százalék pozitívabbat. Tehát alapvetően nem a környezet véleménye tekinthető a maradás melletti fontos tényezőnek, hanem maga a kapcsolatok romlásától való félelem. A kötések fontosságát mutatja, hogy – mint az egy másik kérdésre adott válaszból kiderül – a legalább egy éves külföldi tervekkel rendelkezők kevesebb, mint harmada (31,4 százalék) tervez egyedül külföldre költözni.

FELTÉTELEZETT HATÁS	BARÁTI KAPCSOLATOK VÁLTOZÁSA (%) N=878	EGYÉB SZEMÉLYES KAPCSOLATOK VÁLTOZÁSA (%) N=871	KÖRNYEZET, BARÁTOK VÉLEMÉNYE A MEGKÉRDEZETTRŐL (%) N=809
Sokkal rosszabb lenne	9,2	8,7	2,0
Roszsabb lenne	44,1	41,4	7,2
Sem jobb, sem rosszabb nem lenne	37,4	40,5	73,1
Jobb lenne	7,5	7,2	14,8
Sokkal jobb lenne	1,8	2,1	3,0
Összesen	100,0	100,0	100,0

14. TÁBLÁZAT ❖ Az esetleges külföldre költözés kapcsolatokra gyakorolt vélt hatása szerinti megoszlás

Az itthoni kapcsolatok erős visszatartó hatását mutatja az a könnyen kimutatható és különösebb meglepetést nem jelentő összefüggés, amely szerint minél inkább gondolja valaki úgy, hogy személyes kapcsolatai a külföldre költözés hatására romlani fognak, annál kevésbé tervezgeti a költözést.

KÜLFÖLDRE KÖLTÖZÉS VÉLT HATÁSA	MIGRÁCIÓS POTENCIÁL (%)	
	Baráti kapcsolatokra gyakorolt hatás	Egyéb személyes kapcsolatokra gyakorolt hatás
Sokkal rosszabb lenne	8,6 [n=81]	9,2 [n=76]
Roszzabb lenne	16,2 [n=383]	16,2 [n=359]
Sem jobb, sem rosszabb nem lenne	25,5 [n=325]	24,1 [n=348]
Jobb lenne	30,8 [n=65]	32,3 [n=62]
Sokkal jobb lenne	(68,8) [n=16]	(66,7) [n=18]

15. TÁBLÁZAT ❖ Az esetleges külföldre költözés kapcsolatokra gyakorolt vélt hatása alapján képzett csoportok migrációs potenciálja

4.3.5 A kapcsolati jellegű változók szerepének együttes vizsgálata

A regresszió elemzés során a korábban leírtaknak megfelelően jártunk el. A kapott modell az életkoron és nemen túl a fentebb bemutatott, társas kapcsolatok dimenziójában értelmezhető változókat tartalmazza. Látható, hogy a kapcsolati tőkével való ellátottság, illetve a kapcsolati jellegű migrációs várankozások változóit tartalmazó modell magyarázóereje számottevően nagyobb, mint a kizárólag az életkort és nemet figyelembe vevő modellé. Hatását tekintve három tényezőnek van leginkább kiemelkedő szerepe, 1) a külföldön élő kapcsolatszemély, valamint 2) a külföldi költözést tervező ismerősök a külföld felé terelik az egyént, ugyanakkor 3) a – migrációt nem tervező – itthoni családtagok, barátok, ismerősök erős visszatartó erőt jelentenek: a személyes kapcsolatok romlásától való félelem jelentősen csökkenti a migrációs tervek meglétének esélyét.

HÁTTÉRVÁLTOZÓK ÉS KATEGÓRIÁK	ESETSZÁM	KÖZÉPTÁVÚ MIGRÁCIÓS TERV	
		Exp(B)	Sig.
Nem (ref.: férfi)	345		
Nő	454	,744	,181
Korcsoport (ref.: 18-25 év)	114		
26-35 év	143	,235	,000
36-45 év	186	,138	,000
46-55 év	123	,154	,000
56-65 év	154	,033	,000
65 év felett	79	,000	,996
Családi állapot (ref.: egyedül él)	305		
Van élettársa vagy házastársa	494	1,083	,748
Külföldi tervekkel rendelkező ismerősök (ref.: nincs ilyen)	212		
Legalább egy-két személy tervezi	587	4,149	,001
Külföldön élő ismerősök (ref.: nincs ilyen)	212		
Él külföldön ismerőse	587	6,984	,001
Kapcsolatok alakulásához fűződő várankozások (ref.: sem jobb, sem rosszabb nem lenne)	244		
Sokkal rosszabb lenne	74	,221	,007
Roszzabb lenne	393	,577	,026
Jobb lenne	72	1,751	,146
Sokkal jobb lenne	(16)	(3,466)	,074

HÁTTÉRVÁLTOZÓK ÉS KATEGÓRIÁK	ESETSZÁM	KÖZÉPTÁVÚ MIGRÁCIÓS TERV	
		Exp(B)	Sig.
Sokkal rosszabb lenne	(13)	(,000)	,999
Roszzabb lenne	52	,614	,386
Jobb lenne	106	1,092	,763
Sokkal jobb lenne	(20)	(5,576)	,003
R négyzet (Cox és Snell)		0,269	
R négyzet (Nagelkerke)		0,415	

16. TÁBLÁZAT ❖ A migrációs szándékot magyarázó kapcsolati jellegű háttérváltozók (a logisztikus regressziós modellek esélyhányadosai)

5. Konklúzió

A fentiekben bizonyítást nyert, hogy mind a gazdasági, mind a társadalmi tőke szerepet játszik a migrációs tervek meglétében. A pszeudo R négyzeteket összehasonlítva láthatóvá válik, hogy bár a szakirodalom alapján – mint az fentebb bemutatásra került – a migrációs döntés fő oka alapvetően anyagi jellegű, a migrációs tervek meglétét – illetve hiányát – hasonló mértékben magyarázzák a társadalmi tőke vizsgált vetületei, mint az anyagi tőkéei.

LOGISZTIKUS REGRESSZIÓS MODELLEK	R négyzet (Cox és Snell)	R négyzet (Nagelkerke)
Alapmodell (életkori kategória és nem)	0,181	0,291
Gazdasági tőkével való ellátottság és anyagi jellegű várakozások	0,263	0,407
Kapcsolati tőkével való ellátottság és kapcsolati jellegű várakozások	0,269	0,415

17. TÁBLÁZAT ❖ Az alkalmazott logisztikus regressziós modellek pszeudo R négyzet értékei (az életkori kategóriát és a nemet mindegyik modell tartalmazza)

Fontos tanulság, hogy a várakozások szerepe mindkét tőketípus esetében kiemelkedő. Az esetleges külföldre költözés vélt hatásai közül így nem csupán az anyagi helyzetben bekövetkező, hanem a személyes kapcsolatok viszonylatában értelmezhető változások is befolyásolják a külföldi tervek meglétét. A gazdasági tőke tekintetében a várakozáson kívül az anyagi helyzet szubjektív értékelése is – magától értetődően – összefüggést mutat azzal, hogy az egyén bír-e külföldi tervekkel. Azok, akik közelről szembesültek a munkahely elvesztésével járó nehézségekkel, jelentősen nagyobb eséllyel rendelkeznek külföldi tervekkel, mint akik ilyen tapasztalással nem rendelkeznek. A társadalmi tőke tekintetében kimutatható, hogy annak három vetülete mutat leginkább összefüggést a migrációs tervek meglétével. Elsősorban a külföldön élő rokonok, barátok, illetve ismerősök, valamint a külföldi tervekkel rendelkező barátok és családtagok megléte valószínűsíti a külföldi terveket, míg a hazai kapcsolatok „féléte” hat leginkább ezek ellen. Az eredmények alapján jelentős mértékben magyarázható kapcsolati és anyagi jellegű tényezők hatásával az, hogy az egyén rendelkezik-e migrációs tervekkel. *

6. HIVATKOZOTT IRODALOM

- BERENCSI, ZSUZSA 1995: Elvándorlási szándékok Magyarországon. *Szociológiai Szemle* 1995. 5. sz. 99–106.
- BERNÁT, ANIKÓ 2005: A kapcsolathálózat jelentősége a migrációban – etnikai metszetben. In Némédi D. – Somlai P. – Szabari V. – Szikra D. (szerk.): *Kötő-jelek*. Az ELTE Szociológia Doktori Iskola Évkönyve. Budapest, ELTE Társadalomtudományi Kar Doktori Iskolája.
- CSATA, ZSOMBOR – DOBOS, FERENC 2001: Migrációs folyamatok a határon túli magyarok körében. In: Ferenc D. (szerk.): *Az autonóm lét kihívásai kisebbségben*. Budapest, Osiris Kiadó.
- CSATA, ZSOMBOR – KISS, TAMÁS 2003: Migrációs potenciál Erdélyben. *Erdélyi Társadalom* 2003. 1. sz. 7–38.
- DE JONG, G. F. 2000: Expectations, gender and norms in migration decision-making. *Population Studies* 2000. vol.54. no. 3. 307–319.
- DELAVANDE, ADELINÉ – MANSKI, CHARLES F. 2010: Probabilistic Polling And Voting. In The 2008 Presidential Election. *Public Opinion Quarterly* 2010. vol. 74. no. 3. 433–459.
- EPSTEIN, GIL S. – GANG, IRA N. 2004: *The influence of others on migration plans*. Institute for the Study of Labour.
- FASSMANN, HEINZ – HINTERMANN, CHRISTIANE 1997: Migrationspotential Ostmitteleuropa. Struktur und Motivation potentieller Migranten aus Polen, der Slowakei, Tschechien und Ungarn. Wien (Austria) Institut für Stadt- und Regionalforschung.
- FELEKY, GÁBOR ATTILA – VINCZE, ANIKÓ 2010: A sikeres integráció feltételeinek feltárása - kutatási jelentés. Szeged, Dél-Alföldi Regionális Társadalomtudományi Egyesület.
- GIBSON, ANNA – CBOTARI, VITOR – NURSE, LYUDMILA – ÖRKÉNY, ANTAL – SAMOILOVA, EVGENIA – SIK, ENDRE – SURÁNYI, RACHEL – SZÉKELYI, MÁRIA – TCHISTIAKOVA, NATALIA – WAECHTER, NATALIA 2012: Interplay of European, National and Regional Identities. Nations between States along the New Eastern Borders of the European Union. In HEINRICH H.-G. és CHVOROSTOV A. (eds.): *Series of project research reports. Summarizing and generalizing reports*.
- GÖDRI, IRÉN – KISS, TAMÁS 2009: Migrációs hajlandóság, tervek és attitűdök az erdélyi magyarok körében. In SPÉDER Z. (szerk.): *Párhuzamok*. Anyaországi és erdélyi magyarok a századfordulón. 2. kiadás. Budapest. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet
- GÖDRI, IRÉN 2010: *Migráció a kapcsolatok hálójában*. A kapcsolati tőke és a kapcsolatháló jelenléte és szerepe az ezredvégi magyarországi bevándorlásban. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutatóintézet.
- HÁRS, ÁGNES – SIMONOVITS, BORI – SIK, ENDRE 2004: Munkaerőpiac és migráció: fenyegetés vagy lehetőség? In Kolosi T. – Tóth István G. – Vukovich G. (szerk.): *Társadalmi riport 2004*. Budapest, TÁRKI.
- HÁRS, ÁGNES – ÖRKÉNY, ANTAL – SIK, ENDRE 2006: *A román-bolgár EU csatlakozás Magyar munkaerőpiacra gyakorolt várható hatásai*.
- JUSTER, F. THOMAS 1966: Consumer Buying Intentions and Purchase Probability. An Experiment in Survey Design. *Journal of the American Statistical Association* 1966. vol. 61. no. 315. 658–696.
- KAUL, I. – MENDOZA, R. U. 2004: Advancing the concept of public goods. In KAUL I. – CONCEICAO P., K. L. G. – MENDOZA R. U. (eds.): *Providing Global Public Goods? Managing Globalization*. Oxford, Oxford University Press.
- LÁSZLÓ, MÁRIKA – SIK, ENDRE – SIMONOVITS, BORI 2003: Migrációs potenciál Magyarországon, 1993–2002 között. In Örkény A. (szerk.): *Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs várakozások*. Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet Nemzetközi Migráció és Menekültügyi Kutatások Központja.
- MAHONEN, T. A., LEINONEN, E. ÉS JASINSKAJA-LAHTI, I. 2012: *Met expectations and the wellbeing of diaspora immigrants*. A longitudinal study. *Int J Psychol*.
- MANSKI, CHARLES F 1990: The Use of Intentions Data to Predict Behavior. A Best-Case Analysis. *Journal of the American Statistical Association* 1990. vol. 85. no. 412 934–940.
- MANSKI, CHARLES F. 2004: Measuring Expectations. *Econometrica* 2004. no. 72. 1329–1376.

- MASSEY, DOUGLAS S. – ARANGO, JOAQUIN, HUGO – GRAEME, KOUAOUCI, ALI – PELLEGRINO, ADELA – TAYLOR, J. EDWARD 1993: Theories of International Migration. A Review and Appraisal. *Population and Development Review* 1993. no. 19. 431–466.
- O'CONNELL, PAUL G. J. 1997: Migration under uncertainty: 'Try your luck' or 'wait and see.' *Journal of Regional Science* 1997. no. 37. 331.
- O'REILLY, KAREN – BENSON, MICHAELA 2009: Lifestyle Migration. Escaping to the Good Life? In Benson M. – O'Reilly K. (eds.): *Lifestyle Migration. Expectations, Aspirations and Experiences*. Farnham, (UK) Ashgate.
- PAPADEMETRIOUS, D. – DIMARZIO, N. 1986: *Undocumented aliens in the New York metropolitan area*. New York, Center for Migration Studies of New York, Inc.
- SCHOORL, JEANNETTE – HEERING, LIESBETH – ESVELDT, INGRID – GROENEWOLD, GEORGE – VAN DER ERF ROB – BOSCH, ALINDA – DE VALK, HELGA – DE BRUIJN, BART 2000: Push and pull factors of international migration — a comparative report. Luxembourg, Eurostat.
- SIK, ENDRE 1993: Románia emigrációs potenciálja. In SIK E. (szerk.): *Útkeresők*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete Nemzetközi Migráció Kutatócsoport Évkönyve.
- SIK, ENDRE – SIMONOVITS, BORI 2002: Migrációs potenciál Magyarországon, 1993–2001. In Kolosi T. – Tóth István G. – Vukovich G. (szerk.): *Társadalmi riport 2002*. Budapest, TÁRKI.
- SIK, ENDRE 2003: A migrációs potenciál kutatásának alapfogalmai. In ÖRKÉNY A. (szerk.) *Menni vagy maradni? Kedvezménytörvény és migrációs várakozások*. Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet Nemzetközi Migrációs Kutatócsoport.
- SORBÁN, ANGÉLA 1999: Emigrációs potenciál a határon túl élő magyar közösségek körében (1997). Elvándorlók, az elvándorlás gondolatával foglalkozók és szülőföldjükön maradók. *Magyar Kisebbség* 1999. 5. sz. 329–354.
- TARTAKOVSKY, EUGENE – SCHWARTZ, SHALOM 2001: Motivation for emigration, values, wellbeing, and identification among young Russian Jews. *International Journal of Psychology* 2001. issue 2. 88–99.
- TILLY, CHARLES 2001: Áthelyeződött hálózatok. In Endre S. (szerk.): *A migráció szociológiája*. Budapest, Szociális és Családügyi Minisztérium.
- VAN DALEN, HENDRIK P. – GROENEWOLD, GEORGE – SCHOORL, JEANNETTE J. 2005: Out of Africa: What drives the pressure to emigrate? *Journal of Population Economics* 2005. issue 4. 741–778.
- WALLACE, CLAIRE 1998: *Migration potential in Central and Eastern Europe*. Geneva, Technical Cooperation Centre for Europe and Central Asia.

Életkörülmények és vallásosság a roma népesség körében

— *Living Conditions and Religiosity of the Roma Population* —

Keywords Roma population, integration, religion, religiosity, participation in religious rituals

Abstract

The aim of the present article is to look beyond the life conditions of the Roma population. Our research was to determine whether the presence and the extent of religiosity could influence, and consequently facilitate the social integration of the Roma. The study also intends to analyse whether the frequency of the participation in religious rituals produces significant differences regarding the level of education, economic activity and employment of the Roma included in the sample.

1. A kutatási terület kijelölése, aktualitása

Több európai országhoz hasonlóan Magyarországon is kérdésként merül fel, hogyan lehetne a roma népességet nagyobb hatékonysággal integrálni a társadalomba, illetve mely tényezők játszhatnak nagyobb szerepet a betagozódás előremozdításában. Kutatások zajlottak, zajlanak és bizonyára zajlani is fognak a romák körében, melyek többnyire érintik az integráció területét is. E kutatási téma körül kialakult ellentétes társadalomtudományi megközelítésmódok azonban mai napig vita alapját képezik.¹ Tanulmányomban a lehetséges integrációs csatornák közül csak egy ágenssel, a vallás szerepével foglalkozok, és azt kutatom van-e és, ha igen, milyen funkcióval bír a romák többségi társadalomba történő betagozódása szempontjából.

Kutatásomban egyrészt arra keresem a választ, hogy van-e különbség a magukat vallásosnak tartók és annak nem tekinthető romák csoportjába tartozók között többek között az életkörülmények, az iskolai végzettség, a foglalkoztatottság és egyes mentalitásbeli jellemzők alapján. Található-e szignifikáns összefüggés a vallásosság – valamint annak mértéke – és a korábban említett foglalkoztatottsági és életmódbeli jellemzők között? Van-e a vallásnak integratív szerepe?

¹ Lásd: A tudományos közegben zajló „Ki a cigány” problematika (Havas, G. – Kemény, I. – Kertesi G. 1998, Kertesi, G. 1998, Ladányi, J. 2009, Ladányi, J. – Szelényi, I. 1998, Ladányi, J. – Szelényi, I. 2000a, Ladányi, J. – Szelényi, I. 2000b.)

1.1 A felhasznált adatbázisokról

Az adatelemzéskor egyrészt a kutatást érintő, a Központi Statisztikai Hivatal által már meglévő 2011. évi népszámlálási adatok jelentik az elemzés egyik kiemelt információbázisát, amely során a roma népesség lélekszámával, vallással kapcsolatos adatai kerülnek beemelésre a dolgozatba.²

Továbbá, egy reprezentatív országos romakutatás eredményeit felhasználva fogalmazok meg észrevételeket a románok tekintett népesség gazdasági, szociális jellegű és egyéb életvitelbeli jellemzőivel kapcsolatban. A tanulmányban részletesebben kerül áttekintésre a 2010-2011-ben, a Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet megbízásából (továbbiakban: NCSSZI) a TÁMOP 5.4.1. kiemelt program keretei között zajló felmérés, amely két komponens mentén vette szemügyre a romák helyzetének alakulását jelen társadalmunkban. Az „A” komponens esetében a tervezett 2000 elemszám helyett – az alapinformációk hiánya miatt – 1965 érvényes esetről beszélhetünk, a „B” kutatásnál pedig 2005 helyett 1919 lett a végleges mintanagyság.³

1.2 Hipotézisek

Az elemzés során két hipotézis helytállóságát tesztelem. Egyrészt azt feltételezem, hogy a romák közötti demográfiai, iskolázottsági, foglalkoztatottsági helyzettel összefüggő eltéréseket a valláság mértéke befolyásolja. Másrészt, a vallásosság mértéke és az említett mutatók alakulása közötti összefüggést veszem számba. Úgy vélem, hogy a vallásos szertartásokon való részvétel és az említett vizsgálati szegmensek között kapcsolat található. Többek között azt várom, hogy minél vallásosabbnak tartja magát a kérdezett, annál magasabb iskolai végzettség, és „kedvezőbbnek tekinthető” életkörülmények jellemzik.

2. A kutatási téma szakirodalmi megalapozása

2.1 A vallás fogalmának értelmezési keretei

A vallás meghatározására, vizsgálata során alkalmazott szempontok kijelölésére több észrevétel született. Tomka Miklós a Kulturális Kisenciklopédiában azt hangsúlyozza, hogy a vallási jelenségek hétköznapi és tudományos lehatárolása ellenére, mégis több vallásdefiníció létezik mind a köznyelvben, mind a tudomány területén. „Az átfogó és egységes definíció megfogalma-

² Fontos azonban megjegyezni, hogy a roma népesség hazánkban megfigyelhető létszáma – a későbbiek során elemzett reprezentatív felmérések mellett – a 2001. évi népszámlás adatai jelenthetik a kiindulópontot. Ezen utóbbiként említett információforrások kapcsán véleményem szerint nem szabad figyelmen kívül hagyni azt, hogy – a nemzeti, és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvény – értelmében az adott kisebbség szuverén joga valamely kisebbséghez való tartozásának szabad, anonim vállalása. Mindezek tükrében a nemzetiségekre vonatkozó szabályozások függvényében nem tehetünk általános érvényű megállapítást a romák számára, országon belüli arányára nézve.

Bővebben a nemzeti, és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvényről: <http://www.nemzetisegek.hu/dokumentumok/kisebbssegitorveny/kisebbsstorvmagyar2006.pdf> (2013.09.01.)

³ A két komponens közötti eltérés abban található, miként történt a mintaválasztás, illetve milyen szempontok szerint tekintették az érintetteket románok. Míg a felmérés „A” szegmense a roma származású, egyes településbeli vezetők, kulcsinformátorok válasza, illetve ezzel kapcsolatos mindennapi tapasztalataira, tudására épült, a „B” komponens esetében a nem roma településbeli vezetőség nyilatkozott a településen élő romák általuk vélt lélekszámáról, arányáról. Bővebben a kutatás módszertanáról: <http://modernizacio.hu/old/index.php?page=dokumentum&piller=5> (2013.09.01.)

zását a vallás és a vallási jelenségek rendkívüli formagazdasága is nehezíti, illetve az a magától értetődő igény, hogy a meghatározás minden korra, minden társadalomra, minden kultúrára és minden vallási hagyományra alkalmazható legyen” (KENYERES 1986. 737).

Ha a vallás definícióját a szociológusok szemszögéből vizsgáljuk, akkor a vallás, mint a közös hit és rituálék kulturális rendszere jelenik meg. Émile Durkheim vallásdefiníciója a szent dolgokkal összefüggésbe hozható hitekkel és gyakorlatokkal foglalkozik, melyek egységes rendszert alkotnak. Különbséget tesz profán – jelen értelmezésben szokásos, mindennapi – és szent dolgok – nem hétköznapiak, „földöntúliak” – között. Továbbá – miként Durkheim is hangsúlyozza –, minden vallás esetében megfigyelhető a ceremoniális jelleggel bíró tevékenységek jelentősége, amely a csoportszolidaritás megerősítéséhez és fenntartásához járul hozzá (DURKHEIM 2002).

A vallás vizsgálata során Karl Marx megállapításaira is röviden utalást kell tennünk, aki annak ellenére, hogy nem vizsgálta szisztematikus jelleggel e területet, mégis széles körű határozási pontként szerepel a tudományos közegben. Marx több esetben utalt és részletesen foglalkozott Ludwig Feuerbach vallásossággal kapcsolatos felfogásával, többek között Feuerbach azon tézisét elfogadva, miszerint a vallás elidegenedés, amely a felsőbb erők, istenek megkonstruálásában gyökerezik, maga is önelidegenedésként tekintett a vallásra (Marx 1969). Továbbá, a vallás hagyományos formában történő szerepének csökkenését és végül megszűnését vizionálta, melyet a vallás által közvetített értékek és normák földi életbe való megjelenésével magyarázott. Mindezen megállapításai mellett ismert a vallás „*a népek ópiuma*” kijelentése, mely az evilági élet viszontagságait, egyenlőtlenségeit, valamint a túlvilágon megvalósuló boldogságot jelképezi. (Marx 1977)

2.2. A vallás társadalomban betöltött szerepének megítélése

Émile Durkheim, Max Weber és Karl Marx alapján

A vallásszociológusok körében a vallás több funkciója, megfogalmazása ismeretes. Amellett, hogy elősegítik a világban való tájékozódást, közös értékeket és értelmezési keretet jelentenek a társadalom tagjai számára, hozzájárulnak – egyes megközelítések szerint – a társadalmi integráció megvalósításához is. A továbbiakban a vallás társadalomban betöltött szerepét – többek között – ÉMILE DURKHEIM (2002), MAX WEBER (1982) és KARL MARX (1977) munkásságán keresztül is érzékeltetem.

A vallás integratív szerepével kapcsolatban – mely kiemelt jelentőséggel bír a tanulmány további egysége szempontjából – Durkheim elmélete jelenti a támpontot, amely a rituálék társadalmakban megfigyelhető szerves részének szükségességét hangsúlyozza. Durkheim állítása szerint a rituáléknak köszönhetően internalizálódnak a társadalom tagjai számára az integrációhoz, szolidaritáshoz kötődő nélkülözhetetlen értékek, normák (ANDORKA 2006). „*A vallási élet elemi formái*” című könyvében – a legelemibb vallás, a totemizmus bemutatásán keresztül – a totem úgy jelenik meg, amely a csoportot és a közösség összetartása szempontjából legfontosabb értékeket szimbolizálja (DURKHEIM 2002).

WEBER (1982) vallási jelenségekkel kapcsolatos vizsgálódásainak súlyponti tényezője a vallás és a társadalmi folyamatok közötti összefüggések feltárása volt. Többek között olyan megállapításokra jutott, miszerint a vallás jelentős befolyással bír az adott társadalomban megvalósult gazdasági szerkezet jellegére, valamint vannak olyan vallások – a keleti vallásokat e csoportba sorolta –, amelyek hozzájárultak a kapitalista fejlődés kibontakozásához.

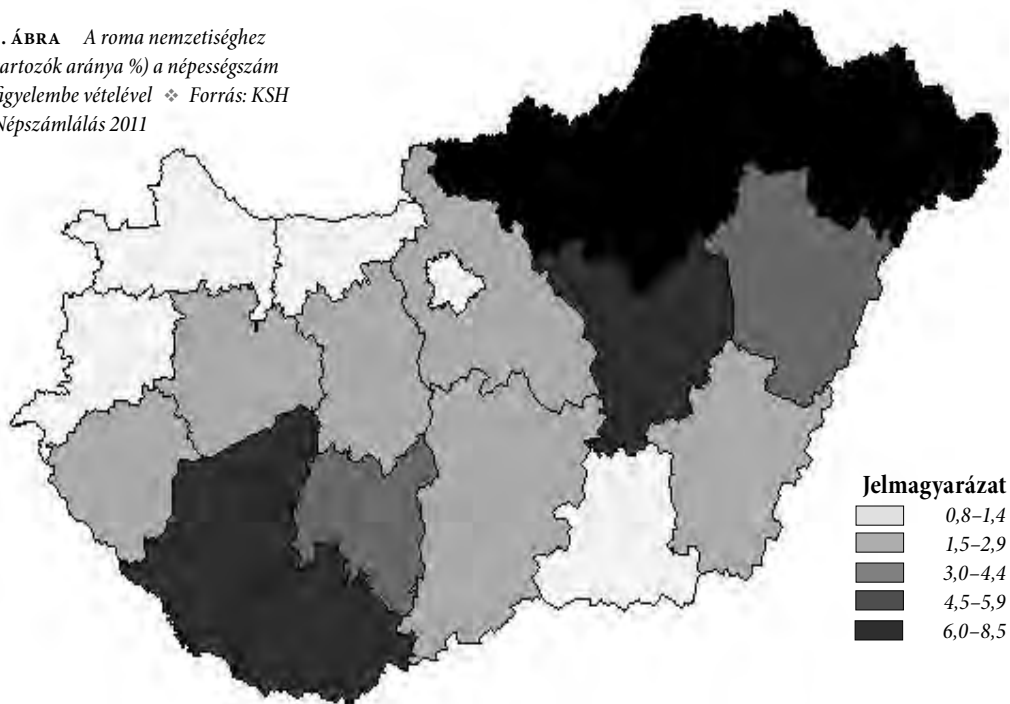
MARX (1977) megfogalmazásában a társadalmat az alap – a termelési viszonyok – és a felépítmény közötti egymásra hatása jellemzi. A gazdaság és a vallás összefüggéseit taglalva – az

által felállított értelmezés keretében – arra a megállapításra jutott, hogy a gazdasági alap jelentős hatást gyakorol a felépítményre, melyek közé tartozik véleménye szerint a vallás is. Azonban nem tekintett el a felépítmény, közöttük a vallás befolyásoló szerepétől sem.

3. Vallásosság a romák körében

A roma népesség valláshoz fűződő viszonyát érdemes az említett reprezentatív országos cigánykutató mellett a 2011. évi népszámlálás rendelkezésre álló eredményei⁴ alapján is górcső alá venni. Ugyanis 2011-ben 315,6 ezren vallották magukat cigány nemzetiséghez tartozónak, több mint másfélszer annyian, mint tíz évvel azelőtt. A régiók közül a romák 30 százaléka Észak-Magyarországon, 26 százaléka Észak-Alföldön él, a megyéket is figyelembe véve leginkább Borsod-Abaúj-Zemplén (19%) és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye (14%) tekinthető a cigányok által leg­sűrűbben lakott térségnek.

1. ÁBRA A roma nemzetiséghez tartozók aránya (%) a népességszám figyelembe vételével ❖ Forrás: KSH Népszámlálás 2011

A romák körében megfigyelt vallásosság alakulására a népszámlálás, valamint az említett országos romakutató alapján is kitérhetünk. Míg a népszámlálási kérdőíven az egyházhoz, felekezethez tartozás érzete szerepelt, addig a cigánykutató az egyházhoz, felekezethez való tartozást és a vallási szertartásokon való részvételt is vizsgálta. E két tényező azonban – miként a romák körében zajló felmérés jelzi – jelentős eltéréseket mutat. A 2. ábra alapján látható, hogy míg a kérdezettek több mint 50 százaléka tartja magát valamely egyházzal, illetve gyülekezettel

⁴ <http://www.ksh.hu/nepszamlalas/?langcode=hu> Hozzáférés: 2013.09.01.

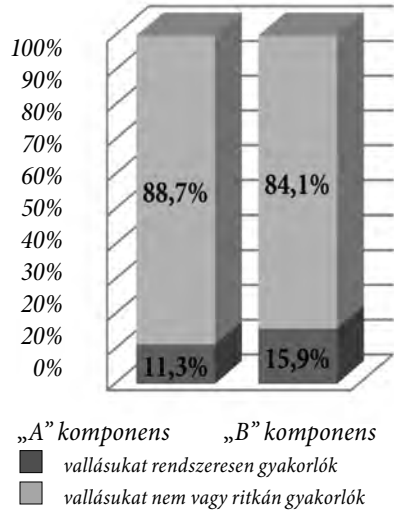
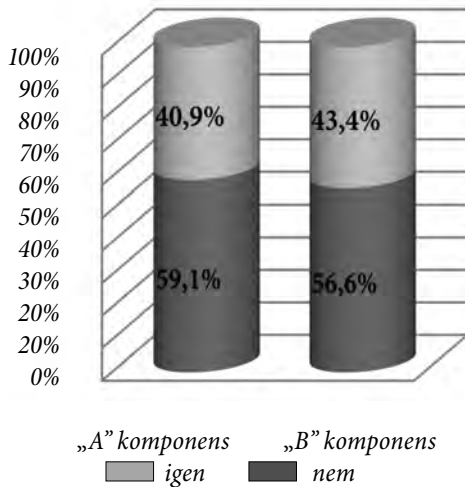
jának, addig túlnyomó többségük nem, vagy ritkábban, mint havonta vesz részt vallási, egyházi eseményeken.

Tartozik-e Ön valamelyik egyházhoz, gyülekezethez?

„A” komponens: N = 1947; „B” komponens: N = 1901

„A” komponens: N = 1932

„B” komponens: N = 1835

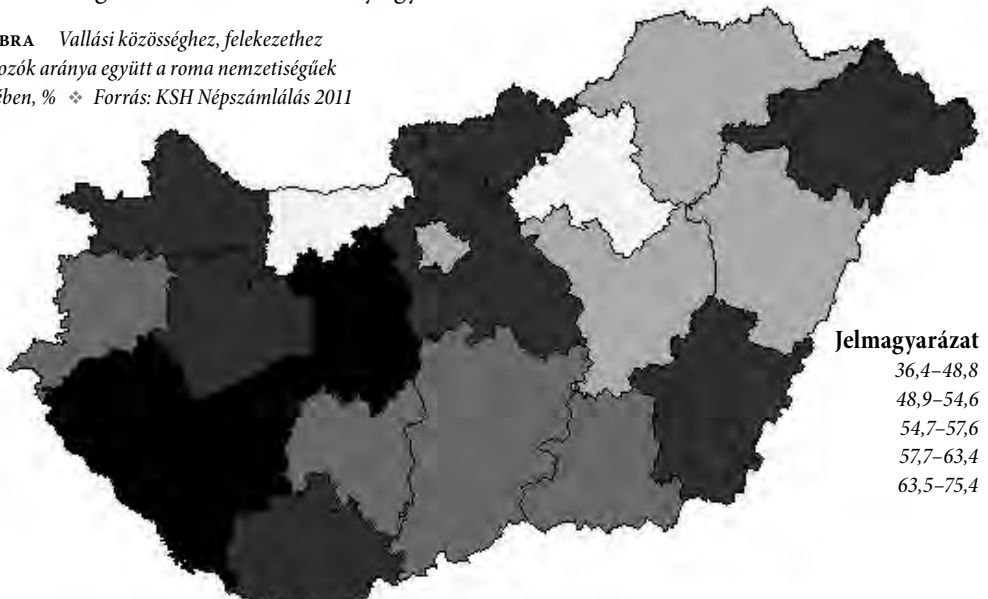

2. ÁBRA Az egyházhoz való tartozás és a vallási, egyházi szertartásokon való részvétel gyakorisága, %
 ❖ Forrás: Romakutatás NCSSZI 2010–2011)

3.1. A vallásosság tendenciái megyénkénti bontásban

A 2011-es népszámlálás eredményei alapján – miként a 3. ábra mutatja – a roma nemzetiséghez tartozók körében leginkább Somogy, Zala és Fejér megyében kimagasló a vallási közösséghez, felekezethez tartozó romák aránya. Legkevésbé pedig Komárom-Esztergom és Heves megyében sorolták magukat az ott élők valamely egyházhoz, felekezethez.

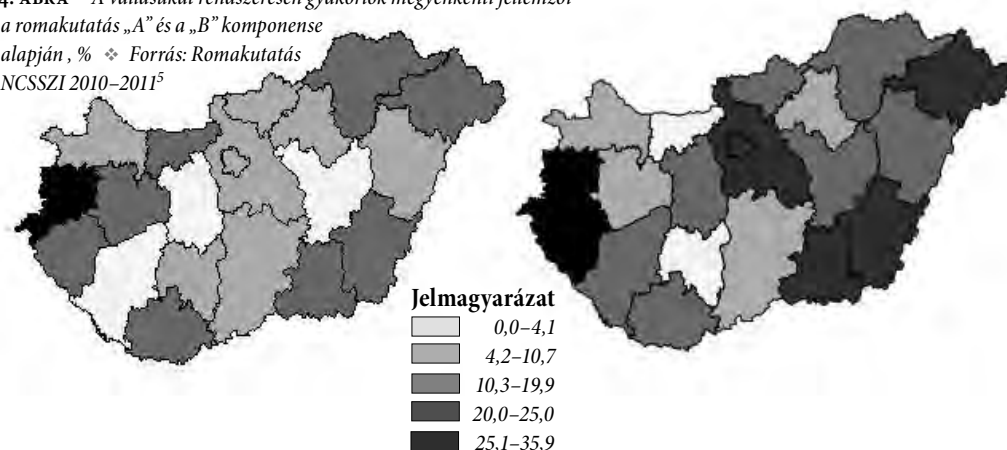
3. ÁBRA Vallási közösséghez, felekezethez tartozók aránya együtt a roma nemzetiségűek körében, % ❖ Forrás: KSH Népszámlálás 2011

Jelmagyarázat
 36,4–48,8
 48,9–54,6
 54,7–57,6
 57,7–63,4
 63,5–75,4

A 4. diagram az országos romakutatás eredményei alapján mutatja a vallásukat rendszeresen, vagy legfeljebb ritkábban, mint havonta gyakorlók megyénkénti sajátosságait, melyek között (az alábbiak miatt „A” komponens: Pearson-féle KHI-négyzet = 58,378; szignifikancia érték < 0,001; „B” komponens: Pearson-féle KHI-négyzet = 59,549; szignifikancia érték < 0,001) szignifikáns összefüggés áll fenn.

4. ÁBRA A vallásukat rendszeresen gyakorlók megyénkénti jellemzői a romakutatás „A” és a „B” komponense alapján, % ❖ Forrás: Romakutatás NCSSZI 2010–2011⁵

A közölt térképek alapján szembeűnő, hogy a kutatás mindkét komponense értelmében a Vas megyében élő roma kérdezettek tekinthetők leginkább vallásosnak. Említést kell tenni továbbá arról, hogy a 90 százalékot is meghaladja a vallásukat nem, vagy ritkán gyakorlók aránya az „A” szegmens esetében hat megyében – Fejér, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Pest, Somogy és Budapest –, a „B” összetevőt nézve pedig négy megye választói körében – Győr-Moson-Sopron, Komárom-Esztergom, Tolna, Veszprém – találunk ilyen magas értékeket.

4. A vallás integratív funkciójának vizsgálata

A tanulmány további részében a vallás integratív szerepét vizsgálom a vallási szertartásokon való részvétel rendszeressége alapján. A vallásosságban megmutatkozó hasonló tendencia miatt, valamint azért, mert a tanulmány elsődlegesen nem a két kutatási szegmens eltérő mintavételi eljárásából származó esetleges eltérésekre fókuszál, a két felmérés adatai együttesen kerülnek elemzésre.

A vallásosság integratív szerepének elemzésére létrehozott kétértékű dichotóm változó arra hivatott, hogy az e szempontból történő differenciálás jobban tükrözze a vallásos életmód jelentőségét. Azon kérdezetteket tekintettük a vallásukat rendszeresen gyakorlóknak – miként

⁵ Komárom-Esztergom megyében – a felmérés „B” összetevője esetében – összesen csupán 3 esetszámot figyelembe véve nyílik lehetőségünk a vallási szertartásokon való részvétel gyakoriságának, és ezáltal a kialakított csoportokba történő besorolás megyénként megfigyelhető jellegzetességeire következtetés levonni. Az elenyésző elemszám miatt jelen esetben ezen megyére vonatkozóan csak az „A” komponens adatait vizsgálom meg. A 4. ábrán a felmérés „A” komponensének jellemzőit a bal oldali térkép, a „B” szegmensét pedig a jobb oldali ábrázolja.

a módszertani megjegyzések egységben felvázolásra került – akik, legalább havonta járnak vallási szertartásokra, míg a vallásukat ritkán vagy egyáltalán nem gyakorlók ezen közösségi eseményeken a havi rendszerességnél ritkábban vagy soha nem vesznek részt. Tehát a cél nem a vallásos eseményeken való részvétel vagy annak hiánya alapján történő lehatárolása, a hangsúly ezen szertartásokon való részvétel gyakoriságán van.

Előzetesen azt várom, hogy ennek értelmében a vallásosként jellemezhető romák körében magasabb lesz az iskolai végzettség, a kérdezettek nagyobb aránya fog az érettségizettekhez, valamint a diplomásokhoz tartozni, és kevésbé számít jellemzőnek náluk, hogy az általános iskola nyolc osztályát sem fejezték volna be. A foglalkoztatottságnak is jelentősebb hangsúlyt tulajdonítok a vallásos romáknál, mint a nem vallásosak esetében, azt feltételezve, hogy jelentősebb részarányt tesznek ki közöttük a munkával rendelkezők.

4.1 Oktatás, képzettség

Szignifikáns összefüggést találhatunk az iskolai végzettség és a vallásosság között (Pearson-féle χ^2 -négyzet = 30,460; szignifikancia érték < 0,001). Tehát kijelenthetjük, hogy a vallásgyakorlás rendszerességében megmutatkozó egyenlőtlenségek befolyással bírnak a képzettség alakulására.

		kevesebb mint nyolc osztály	nyolc osztály	szakmunkásképző, szakiskola	érettsé- gizett	diplomás	összesen
Vallásukat nem vagy ritkán gyakorlók	Esetszám	567	1717	800	99	20	3203
	%	17,7%	53,6%	25,0%	3,1%	0,6%	100,0%
	Adjusztált reziduális	0,4	2,3	-0,5	-3,9	-3,6	
Vallásukat rendszeresen gyakorlók	Esetszám	85	241	130	33	11	500
	%	17,0%	48,2%	26,0%	6,6%	2,2%	100,0%
	Adjusztált reziduális	-0,4	-2,3	0,5	3,9	3,6	
Összesen	Esetszám	652	1958	930	132	31	3703
	%	17,6%	52,9%	25,1%	3,6%	0,8%	100,0%

1. TÁBLÁZAT Az iskolázottság a vallásukat rendszeresen vallásgyakorlók és a vallási szertartásokra nem vagy ritkán ellátogatók között ❖ Forrás: Romakutatás NCSSZI 2010–2011

Az 1. táblázat adatait szemügyre véve megállapítható, hogy a vallásukat nem vagy ritkán gyakorlók túlnyomó többsége legfeljebb 8 osztállyal rendelkezik. Ettől az aránytól némileg eltérve (48,2%) a vallási eseményeken rendszeresen résztvevők leginkább az általános iskola nyolc osztályát fejezte be. Szembetűnő a felsőfokú tanulmányokat folytatók elenyésző száma is. Mindezek ellenére látható, hogy míg az egyáltalán nem, vagy kevésbé vallásosnak számító körében a diplomások alul vannak reprezentálva, addig a vallásosoknál éppen fordítva, a felülreprezentáltságukat emelhetjük ki. Az érettségizetteket vizsgálva a diplomásokhoz hasonló tendenciára lehetünk figyelmesek, ugyanis alacsonyabb arányban fordulnak elő a vallásosnak nem vagy csak részben tekintetők körében, kiemelkedően magas arányban képviseltetik azonban magukat a vallásosok között.

4.2. Gazdasági aktivitás

Az iskolai végzettséghez hasonlóan a gazdasági aktivitás alapján is jelentős különbségre lehetünk figyelmesek (az alábbiak miatt Pearson-féle Khí-négyzet = 25,545; szignifikancia érték < 0,001) annak függvényében, hogy a kérdezett vallásosnak tekinthető-e vagy sem.

A 2. táblázat a vallásosnak és nem vallásosnak számító kérdezettek gazdasági aktivitás területén érvényesülő tendenciáit mutatja. E szempont szerint talán a legfontosabbnak a dolgozók és a munkanélküliek arányának összevetése tűnik. Látható, hogy míg a munkával rendelkezők között nem találni jelentős különbséget a vallásosak és nem vallásosak között, addig a munkanélküliek aránya a vallásukat nem vagy ritkán gyakorlók körében számít kiemelkedőbbnek.

		dolgozik pénz- kereső	GYES-en, GYED-en van	nyugdíjas	munkanélküli	háztartásbeli	egyéb inaktív	tanuló	ápolási díjat kap	Össz.
Vallásukat nem vagy ritkán gyakorlók	Esetszám	751	417	421	1105	173	206	89	8	3170
	%	23,7%	13,2%	13,3%	34,9%	5,5%	6,5%	2,8%	0,3%	100,0%
	Adjusztált reziduális	0,3	1,5	-4,3	1,9	-0,7	0,6	0,5	-2,0	
Vallásukat rendszeresen gyakorlók	Esetszám	114	53	102	151	31	29	12	4	496
	%	23,0%	10,7%	20,6%	30,4%	6,2%	5,8%	2,4%	0,8%	100,0 %
	Adjusztált reziduális	-0,3	-1,5	4,3	-1,9	0,7	-0,6	-0,5	2,0	
Összesen	Esetszám	865	470	523	1256	204	235	101	12	3666
	%	23,6%	12,8%	14,3%	34,3%	5,6%	6,4%	2,8%	0,3%	100,0%

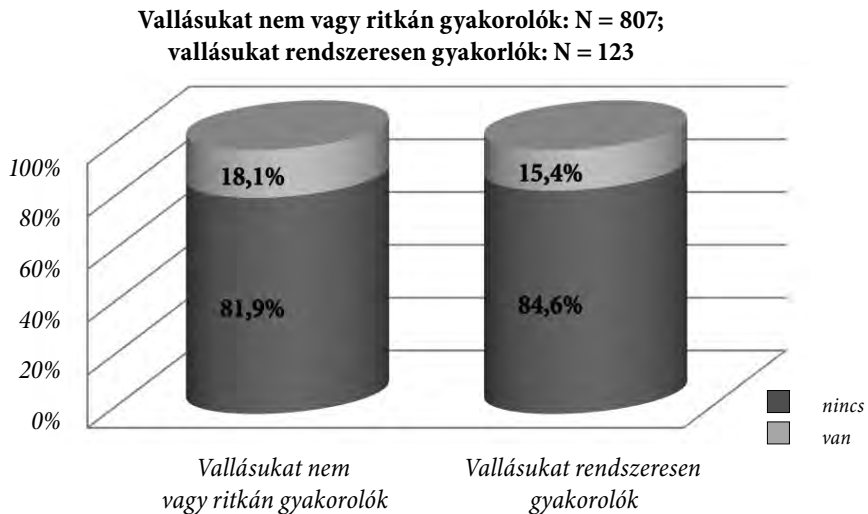
2. TÁBLÁZAT A gazdasági aktivitás a vallásukat rendszeresen vallásgyakorlók és a vallási szertartásokra nem vagy ritkán ellátogatók között ❖ Forrás: Romakutatás NCSSZI 2010–2011

Az adjusztált reziduálisokat is vizsgálva megállapítható, hogy a nyugdíjasok a vallásosak csoportjában felül vannak reprezentálva. Mindezek alapján kijelenthető, hogy a mintába került roma népesség kevesebb mint harminc százaléka foglalkoztatott; illetve valamivel több mint 30 százalék nyilatkozott úgy, hogy jelenleg munkanélküli. A munkanélkülieket követi a vallásosak esetében a nyugdíjasok húsz százaléknál némileg kisebb arányban történő említése, valamint a GYES-en, GYED-en lévők. A háztartásbeliek, az egyéb inaktívak és a tanulók külön-külön képviselt hányada kevesebb mint tíz százalékot tesz ki mind az egyházi szertartásokra rendszeren járók, mind a havi rendszerességnél ritkábban résztvevők esetében is.

4.3. Állandó munkahely

A továbbiakban a kereső tevékenységet folytatókra összpontosítva azt járom körül, hogy van-e különbség a rendszeres munkával rendelkezők között⁶ attól függően, milyen mértékben tekinthetők vallásosnak. Azonban e szempontot figyelembe véve (az alábbiak következtében Pearson-féle Khí-négyzet = 0,511; szignifikancia érték = 0,528) nem találni szignifikáns eltérést a vizsgált csoportok között.

⁶ A rendszeres munkával való rendelkezésre vonatkozó kérdés csak azon kérdezettek körében került feltételre, akik – a közmunka, közhasznú munka, közcélú munka kivételével – jelenleg alkalmi munkát és vállalkozói tevékenységet végeznek, melynek értelmében állításainkat csak ezen korlátozás figyelembe vétele mellett fogalmazhatjuk meg.

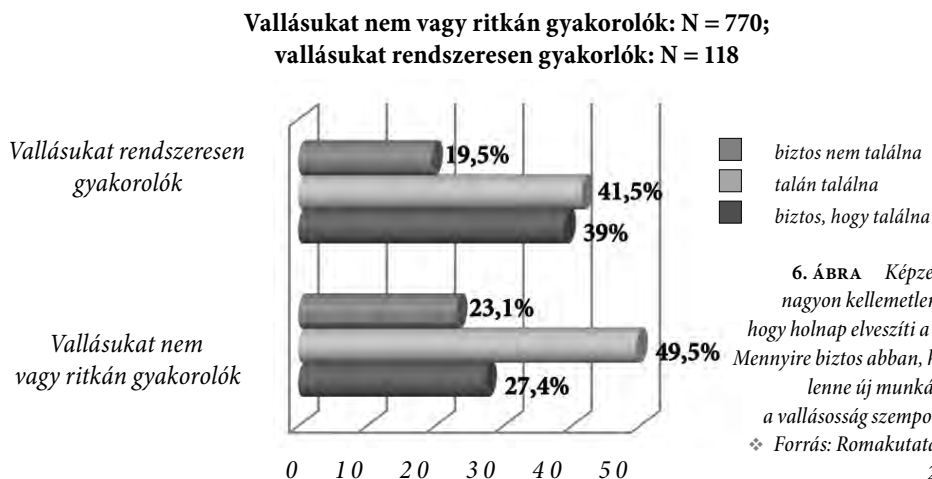

5. ÁBRA Az állandó munkával rendelkezők aránya a vallásosság alapján, %
 ❖ Forrás: Romakutatás NCSSZI 2010–2011

A keresők függetlenül attól, hogy vallásosak-e vagy sem döntő többségük, több mint 80 százalékuk – miként az 5. diagram jól ábrázolja – állandó munkahellyel rendelkezik.

4.4 Munkakereséssel kapcsolatos attitűdök

A romák munkaerőpiacon megfigyelt jellemzőinek fenti bemutatását még egy, a munkavállalással összefüggő attitűd bemutatásával egészítem ki a vallásosság alapján. A mintába kerülők azon kérdésre vonatkozó válaszaik, miszerint ha holnap elveszítik a munkahelyüket mennyire biztosak abban, hogy képesek lesznek új állást találni, jelentős eltérést mutatnak (Pearson-féle Khí-négyzet = 6,673; szignifikancia érték < 0,001) a vallásosak és a nem vallásosak között.

6. ÁBRA Képzeld el azt a nagyon kellemetlen helyzetet, hogy holnap elveszíti a munkáját. Mennyire biztos abban, hogy képes lenne új munkát találni? – a vallásosság szempontjából, %
 ❖ Forrás: Romakutatás NCSSZI 2010–2011

A 6. ábra jól tükrözi a vallásukat rendszeresen gyakorlók körében megfigyelhető azon pozitívabb megközelítést, amely a munkahelyük elvesztésével járó új állás utáni keresés sikerének valószínűségére vonatkozik. Ugyanis az egyházi eseményeken legalább havonta résztvevők – a nem, vagy kevésbé vallásosakhoz képest – nagyobb arányban (39%) vélik úgy, hogy biztosan el tudnának újból helyezkedni a munkaerőpiacon. Ezen attitűd másik két dimenziójában – azok között, akik kizártnak tartják, hogy nem találnának; valamint látnak rá esélyt, de mégis bizonytalanok – leginkább a vallásosnak nem számítók képviseltetik magukat leginkább.

5. Eredmények összefoglalása

Az elemzés legfontosabb részét a vallásnak a romák integrációjában betöltött szerepének szemügyre vétele képezte. A dolgozat legfontosabb célkitűzése annak a kérdésnek megválaszolása volt, miszerint tekinthetünk-e a vallásra az integráció egyik szegmensként, illetve a kapott eredmények függvényében mutatható-e ki szignifikáns eltérés a vallásosság gyakorlása alapján kialakított két csoport sajátosságai között.

A vallás integratív funkcióját két szempont – az egyházhoz való tartozás, a vallási szertartásokon való részvétel gyakorisága – alapján is vizsgáltam. A közölt eredmények tükrében látható volt, hogy a négy terület közül az iskolázottságra, a gazdasági aktivitásra minden esetben jelentős mértékű befolyásolt gyakorolt a vallásosság.

Azok között, akik a vallásukat rendszeresen gyakorolják felül vannak reprezentálva a magasabb iskolai végzettséggel rendelkezők (érettségizettek, diplomások), illetve az egyházi eseményekre ritkábban, mint havonta ellátogatókhoz képest elenyészőbb arányban képviseltetik magukat az alacsonyabb iskolai végzettséget jelző kategóriákban.

A foglalkoztatottsággal kapcsolatban nem állapíthatunk meg – az iskolázottsághoz hasonlóan – ilyen differenciát képező szempontot. Ugyanis nincsen jelentős eltérés a vallásosság alapján kialakított két csoport munkával rendelkezőinek arányában, azonban munkanélküliek nagyobb arányban fordulnak elő a vallásosnak nem számítók között. Mindazonáltal említést kell tennünk a vallásukat rendszeresen gyakorlók körében, a munkavállalás terén megfigyelt pozitívabb kép felől, hiszen a vallásosnak tekinthető kérdezettek nagyobb aránya véli úgy, hogy a jelenlegi munkahelye elvesztését követően biztosan újra be tudna tagozódni a munkaerőpiacon.

Jelen tanulmány a romaintegráció egy újfajta megközelítésének alátámasztását, ezáltal egy sajátos módszertan kidolgozását tűzte ki célul, amely a vallási szertartásokon való részvétel gyakoriságának figyelembe vételén alapult. A kapott eredmények tükrében körvonalazódni látszik a vallás iskolázottságban, foglalkoztatottságban, lakhatási körülményekben és egészségügyi állapotban betöltött jelentős befolyásoló szerepe. Mindezek függvényében jelen felmérések további kutatási kérdéseket vethetnek fel a romák integrációjára vonatkozóan. Érdekesnek mutatkozna – megítélésem szerint – ezen vizsgálati szegmensek 2011. évi népszámlálási adatok alapján történő részletesebb szemügyre vétele, amely révén – a nemzetiségi önmeghatározás függvényében – egy részletesebb képet alkothatnánk ezen vizsgálati terület jellemzőivel kapcsolatban. *

FELHASZNÁLT IRODALOM

- DURKHEIM, É. 2002: A vallási élet elemi formái. Budapest, L'Harmattan Kiadó. Elektronikus elérhetőség: <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/vallasi-elet-elemi/ch02.html>. Hozzáférés: 2013.09.01.
- GYUKITS, GY. 1999: A romák egészségügyi ellátásának szociális háttere. Budapest. (OTKA és OKTK kutatási beszámoló) <http://romakutato.uni-miskolc.hu/images/upload/dokumentumok/tanulmanyok/gyukits.pdf> Hozzáférés: 2013.09.01.
- HAVAS, G. – KEMÉNY, I. – KERTESI G. 1998: A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. *Kritika* 1998. 3. sz. 31–36.
- KENYERES, Á. 1986: *Kulturális Kisenciklopédia*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- KERTESI, G. 1998: Az empirikus cigánykutatások lehetőségéről. *Replika* 1998. 29. sz. 201–222. <http://www.c3.hu/scripta/replika/29/cigany.htm>. Hozzáférés: 2013.09.01.
- LADÁNYI, J. 2009: *A burkolt szelektiótól a nyílt diszkriminációig*. Budapest, MTA Tudománytörténeti Intézet – MTA tudománykutató Központ.
- LADÁNYI, J. – SZELÉNYI, I. 1998: Az etnikai besorolás objektivitásáról. *Kritika* 1998. 3. sz. 33–35.
- LADÁNYI, J. – SZELÉNYI, I. 2000a. Ki a cigány? In Horváth, Á. – Landau, E. – Szalai, J. (szerk.): *Cigánynak születni*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 179–191. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf443.pdf Hozzáférés: 2013.09.01.
- LADÁNYI, J. – SZELÉNYI, I. 2000b: Még egyszer az etnikai besorolás „objektivitásáról.” In Horváth, Á. – Landau, E. – Szalai, J. (szerk.): *Cigánynak születni*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó. 239–241. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf447.pdf (2013.09.01.)
- MARX, K. 1969: *Thesen über Feuerbach*. http://www.mlwerke.de/me/me03/me03_005.htm Hozzáférés: 2013.09.01.
- MARX, K. 1977: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-től*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- NEMÉNYI, M. 2005: Szegénység – etnicitás – egészség. In Neményi, M. – Szalai, J. (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége*. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai. Budapest, Új Mandátum.
- WEBER, M. 1982: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Vallásszociológiai írások. Budapest, Gondolat.

FELHASZNÁLT ADATOK FORRÁSAI

- A nemzeti, és etnikai kisebbségek jogairól szóló 1993. évi LXXVII. törvényről*. <http://www.nemzetisegek.hu/dokumentumok/kisebbsregorveny/kisebbsstorvmagyar2006.pdf> Hozzáférés: 2013.09.01.
- A Nemzeti Család- és Szociálpolitikai Intézet megbízásából a TÁMOP 5.4.1. kiemelt program keretei között zajló felmérés módszertanáról*. Élethelyzetek a társadalom peremén. <http://modernizacio.hu/old/index.php?page=dokumentum&piller=5&dokid=589> Hozzáférés: 2013.09.01.
- A 2011. évi népszámlálás adatai*. http://www.ksh.hu/nepszamlalas/reszletes_tablak Hozzáférés: 2013.09.01.
- NCSSZI „A” komponens. Hány roma él Magyarországon? <http://modernizacio.hu/old/index.php?page=dokumentum&piller=5&dokid=477> Hozzáférés: 2013.09.01.
- NCSSZI „B” komponens szakértői becslése. Zárótanulmány „B” komponens <http://www.modernizacio.hu/index.php?page=dokumentum&piller=5&dokid=478> Hozzáférés: 2013.09.01.
- Roma Integráció Évtizede Program*. http://kla.hu/uploads/media/Decade_of_Roma_Inclusion_HU_fin.pdf Hozzáférés: 2013.09.01.

Generációk az információs társadalomban

*Általános iskolások, középiskolások, egyetemisták és a felnőtt lakosság
IKT-használatának jellemzői Szegeden*

*– Generations in the Information Society.
The Characteristics of ICT Use of Grammar School, High School and University
Students, and the Adult Population in Szeged –*

Key words Digital gap, ICT use, digital inequalities, generational differences

Abstract

The aim of our article is to analyse the generational differences of ICT access and utilization by presenting the first results of a recent sociological research which was carried out with four different age groups at the beginning of 2012. The paper focuses on the similarities and differences of ICT (computer, internet and mobile phone) access and use of the generations. First of all, we provide the theoretical framework of the analysis by introducing the definitions and literature of the 'digital gap', the 'digital inequalities' and the 'digital natives'. In addition to the discussion of the mostly descriptive results of the research, we follow the concepts of digital gap and digital inequalities by first showing the differences of ICT access, then that of some other aspects of ICT use – the place, the autonomy, the intensity and the aim of use – between the generations. As far as the differences in access are concerned, the socio-economic characteristics of users and non-users are considered.

The analysis confirms that ICT access and use differences correspond to the generational discrepancies. On the one hand the results show that the most typical characteristic of non-users is their high age. On the other hand we have found that even the members of the young generation – the so-called digital natives – constitute a rather heterogenic population in regard of the different dimensions of ICT use. Further analysis is needed and planned in order to reveal the causal relations behind the results found.

Bevezetés

Az utóbbi évtizedekben szemünk előtt zajlott le egy mélyreható társadalmi változás, melynek eredményeképpen a legtöbb fejlett ország társadalma információs társadalomnak nevezhető. Annak ellenére, hogy az új társadalmi együttélési mód elnevezése körül nincsen konszenzus

a szakemberek között,¹ írásaik ugyanazon megfigyelésből indulnak ki, miszerint a társadalmi struktúrában, a társadalom egyes szféráinak működésében alapvető változás következett be. Ezt az átalakulást az információk a társadalmi-gazdasági struktúrák működésében való felértékelődése eredményezte. Az információs társadalom alapját az új info-kommunikációs eszközök megjelenése, a mobiltelefon, a számítógép, majd pedig az internet tudták megteremteni. A társadalom működésében elengedhetelenné vált ezen eszközök használata, hiszen akár a kapcsolattartást, az ügyintézés, a munkavégzést, vagy a tanulást jelentősen megkönnyítik ezen eszközök. Azonban azok a lehetőségek, amiket ezen eszközök nyújtanak, a társadalom nem minden csoportja, tagja számára egyenlő mértékben hozzáférhető, a szocio-demográfiai tényezők differenciálják az elérést és a használatot. Így egy újfajta egyenlőtlenség-típus rajzolódik ki a társadalomban, amelyet a szakirodalom digitális szakadék, illetve digitális egyenlőtlenségként nevez meg. Mindkét dimenzióban fontos szempontot jelent az életkor, mint a hozzáférést és a használat módját meghatározó tényező. Az egyes életkori csoportok eltérő mértékben és módon használják az IKT-eszközöket, ami kihatással van a társadalomban elfoglalt helyükre. Jelen tanulmány áttekintést kíván nyújtani négy különböző életkori csoport IKT-használatának jellemzőiről, ezek hasonlóságairól és különbözőségeiről. Az elemzés alapjául egy 2012 január-februárjában Szegeden készült komplex, négy életkori csoportban végzett, az info-kommunikációs kultúrára irányuló adatfelvétel szolgált. E kutatásnak első, többnyire leíró jellegű eredményeit közöljük.

Elméleti háttér

A digitális szakadék és a digitális egyenlőtlenségek

Az új, digitális technológiák, köztük az internet gyorsan, de egyenlőtlenül terjednek. Akár globális, akár társadalmi szinten vizsgálva, az új eszközök, technológiák egyenlőtlen megoszlást mutatnak a különböző földrészek, régiók, országok és egy adott társadalmon belül az egyes társadalmi rétegek, csoportok viszonylatában (BOGNÁR–GALÁCS 2004). A szociológia számára elsősorban ezen egyenlőtlenség-képző hatása folytán vált érdekes és kutatásra érdemes témává az információs társadalom, valamint a hozzá kapcsolódó technológiai újítások.

Az új info-kommunikációs technológiákkal kapcsolatban megjelenésükkor kétféle nézet terjedt el a társadalmi egyenlőtlenségekre gyakorolt hatásukról. Az egyik megközelítés, a normalizációs hipotézis szerint a technológiák csökkentik, és idővel megszüntetik a társadalmi egyenlőtlenségeket azáltal, hogy mindenkinek hozzáférést biztosítanak a különféle információkhoz, tudáshoz, lehetőségekhez. Az ezzel ellentétes szemlélet szkeptikus az új technológiák egyenlősítő szerepével szemben, a felerősítés-modell ugyanis úgy tartja, hogy az új technológiák nemhogy csökkentik, hanem inkább növelik és elmélyítik a társadalmi egyenlőtlenségeket, továbbá új egyenlőtlenségi dimenziót teremtenek (PINTÉR 2007; DiMAGGIO et al. 2001). Habár mindkét megközelítésnek van teoretikus alapja, az empiria az utóbbi feltevést támasztja alá, azaz azt tapasztaljuk, hogy az info-kommunikációs technológiák egyenlőtlenül terjednek, és egyenlőtlenségeket teremtenek.

¹ Az információs társadalom fogalma mellett többek között felbukkantak az alábbi elnevezések is: „posztindusztriális társadalom” (BELL 1976), „harmadik hullám” (TOEFFLER 2001), „kockázattársadalom” (BECK 2003), „tudásgazdaság” (MACHLUP 1962), „hálózattársadalom” (CASTELLS 1996). Ezen terminusok a lezajló változások más-más elemét tekintik hangsúlyosnak.

Több szinten is vizsgálhatóak ezek az egyenlőtlenségek. Egyrészt globálisan, országok, régiók közötti viszonylatban, másrészt a társadalmon belül, az egyes rétegek, csoportok különbségeit tekintve (BOGNÁR–GALÁCZ 2004). NORRIS (2001) a globális és a társadalmi digitális megosztottság mellett egy harmadik választóvonalat is kiemel, mégpedig a demokratikus digitális szakadékot. Ezalatt azt érti, hogy a társadalom egyes tagjai az internetet hatékonyan tudják használni civil szerepvállalás, politikai aktivitás céljából, míg mások ezekből a lehetőségekből és előnyökből nem részesülnek.

Az info-kommunikációs technológiák vizsgálatát kezdetben, a penetráció alacsonyabb szintjén a digitális szakadék (digital gap, digital divide) koncepciója határozta meg. A digitális szakadék dichotomisztikus megkülönböztetést jelent azok között, akik hozzáférnek, illetve nem férnek hozzá az IKT-eszközökhöz, valamint akik használják, illetve nem használják ezeket. Az új technológiák szélesebb körű elterjedésével azonban meghaladottá vált ez a megközelítés, a kutatások fókuszusa áthelyeződött a használókön belüli egyenlőtlenségek vizsgálatára, melyeket digitális egyenlőtlenségeknek, vagy másodlagos digitális szakadéknak neveznek (DIMAGGIO – HARGITTAI 2001; HARGITTAI 2002).

Számos kutatás irányul a digitális szakadék, illetve a digitális egyenlőtlenségek társadalmak közötti és társadalmon belüli vizsgálatára. Norris arra hívja fel a figyelmet, hogy globálisan vizsgálva a digitális szakadék a fejlett és a fejlődő országok között húzódik. Az erőforrásokban gazdag országok tovább növelik előnyüket az internet és más info-kommunikációs eszközök széles körű használata révén, míg az erőforrásokban szegény országok nem tudnak élni ezekkel a lehetőségekkel, így az országok közötti egyenlőtlenségek tovább növekednek (NORRIS 2001). Várható azonban, hogy idővel a fejlődő országok is felkapaszkodnak, és erőteljes fejlődésnek indulnak az info-kommunikációs technológiáknak köszönhetően (HÜSING–SEELHOFER 2004).

A társadalmon belüli digitális szakadékot a hagyományos szocio-demográfiai jellemzők, mint a nem, életkor, etnikai hovatartozás, iskolázottság, jövedelem és foglalkozás jelölik ki. Ezen tényezők közül legmarkánsabban az életkor határozza meg azt, hogy ki használja az internetet és ki nem (NORRIS 2001). Várhatóan e dimenzió egyenlőtlenség-teremtő szerepe csökkenni fog a kohorszthatásnak köszönhetően, hiszen a jövő idősei azokból a most fiatalokból fognak állni, akik már a digitális kultúrában szocializálódtak. PIPPA NORRIS (2001) részletesen elemezte a különböző társadalmi-demográfiai tényezőknek az internet-hozzáféréssel való kapcsolatát az Egyesült Államok, valamint az Európai Unió országai tekintetében. Kutatásai szerint az internethez való hozzáférést nagymértékben meghatározza a jövedelmi helyzet, hiszen az internethasználat költségekkel jár. Norris az évezred elején végzett elemzésében úgy találta, hogy a leggazdagabb háztartások átlagosan háromszor nagyobb valószínűséggel rendelkeznek hozzáféréssel, mint a legszegényebbek. Ez a longitudinális vizsgálat rácsafol a normalizációs elméletre, ugyanis a kutatók azt találták, hogy az internet elterjedésével nem szűnik meg a jövedelmi szakadék. Későbbi vizsgálatok azonban rámutatnak arra, hogy annak ellenére, hogy a háztartásjövedelem még mindig erősen meghatározó szerepet játszik az internethasználatban, a legalacsonyabb jövedelmi kategóriákban megnőtt az internetet használók száma. A foglalkozás kezdetben azért volt meghatározó dimenzió az internethasználat esetében, mert a hozzáférés és a használat leggyakrabban a munkahelyen vált lehetővé. A vezetői és irodai dolgozók számára általában adott a korlátlan internet-hozzáférés, rendelkezésükre áll képzési és technikai támogatás is. A fizikai munkát végzők azonban kisebb arányban találkoznak az internettel, továbbá nem szerzik meg az ahhoz szükséges ismereteket. Az otthoni használat terjedésével azonban a foglalkozás mentén kirajzolódó különbségek elhalványulnak. Ebben a dimenzióban a szakadék elsősorban

a munkanélküliek és nem munkanélküliek között húzódik. Az iskolázottságnak kiemelt szerepe van az internethasználat magyarázatában. E dimenzió mentén nagy különbségek rajzolódnak ki a különböző végzettségű csoportok között. Norris azt találta, hogy az Európai Unió országában a felsőfokú végzettségűek hétszer nagyobb valószínűséggel válnak felhasználókká, mint az általános iskolát végzettek. Férfiak és nők internethasználatában a penetráció előrehaladtával alig mutatkozik különbség. Csupán néhány országban meghatározó ez a dimenzió is, azonban valószínűsíthető, hogy közvetetten a nők hátrányos helyzetét meghatározó egyéb tényezők hatnak az internethasználatra. A digitális szakadékot legmarkánsabban meghatározó dimenzió az életkor. Az idősek, nyugdíjasok az internetről leginkább elzárt (elzárkózó) csoportot alkotják. A fiatalok tízszer nagyobb valószínűséggel használják az internetet, mint az idősek. Ennek hátterében a képességek és tudás, valamint a motiváció hiánya húzódik meg (NORRIS 2001). Az időskorúak bevezetése az internet használatába több előnnyel is járhat e csoport számára. Egyrészt segítheti az aktív ötven év felettieknek a munkaerőpiacon való megmaradását, továbbá a lelki eredetű megbetegedések megelőzésében is szerepet játszik. Az internethasználat csökkentheti, vagy feloldhatja az idősek szociális izolációját. Kutatások kimutatták, hogy az internethasználat csökkenti a depressziós szintet is (KOLLÁNYI – SZÉKELY 2006).

A kutatók először Amerikában találtak azzal, hogy az etnikai hovatartozás lényegesen meghatározza az internethasználatot. Az amerikai társadalomban a feketék és a hispánok internet-használói aránya jóval alacsonyabb, mint a fehéreké (NORRIS 2001). Magyarországon is megtalálható ez a hatás a roma népesség tekintetében (KOLLÁNYI – SZÉKELY 2006). A lakóhely dimenziójában elsősorban a város-falu különbség meghatározó. Hiszen az információs társadalom jelenségei az urbánus környezetben tudnak elsősorban kibontakozni a megfelelő infrastruktúrának köszönhetően (NORRIS 2001).

A digitális egyenlőtlenség szerinti vizsgálódás nem a használók és nem használók közötti különbségekre irányul, hanem a használók közötti eltérésekre fókuszál. DIMAGGIO és HARGITAI (2001) az általuk bevezetett fogalomnak öt dimenzióját különböztetik meg, amelyeket figyelembe kell venni az IKT-használók, főleg az internetezők közötti egyenlőtlenségek elemzésekor. A digitális egyenlőtlenségek első dimenzióját a technikai felszerelés jelenti. A számítógép, a hardver és a szoftverek, valamint az internetkapcsolat minősége nagymértékben meghatározza a használatot, korlátozhat, illetve elősegíthet bizonyos alkalmazási módokat. A szélessávú internet megjelenése és elterjedése újabb egyenlőtlenségeket teremt a használók között. Hiszen ez a kapcsolódási mód lehetővé tesz olyan alkalmazásokat, amelyek a betárcsázós (dial up) internettel nem voltak elérhetők. A szélessávú interneten gyorsabb a fel- és letöltés, így az adatforgalom többszöröse nő egységnyi idő alatt, ami élvezetesebbé teszi a hangok hallgatását, képek, videók nézegetését és egyáltalán a „szörfözést” (KOLKO 2010). A digitális egyenlőtlenségeket a hozzáférés minősége tehát nagyban meghatározza. HITT és TAMBE (2010) panelfelvételének adatai arról számolnak be, hogy a szélessávú internet-hozzáférés növeli az internetezéssel töltött időt, átlagosan 1300 perccel havonta. A várttal ellentétben nem azok használták többet az internetet, akik korábban is sok időt töltöttek rajta, hanem azok, akik a betárcsázós hozzáférés mellett a legkevesebb ideig neteztek. Nemcsak az internetezés mennyisége, de a minősége is változik a szélessávú hozzáférés hatására. A kutatás során megfigyelték, hogy a szélessávúra való átállás után a vizsgálati alanyok több portált, szórakoztató és híroldalt látogattak, mint azelőtt (HITT–TAMBE 2010). Hasonló eredményeket kapott KOLKO (2010), aki szintén a szélessávú hozzáférés hatásait

vizsgálta az online és offline tevékenységekre. A paneladatok kimutatták a használat mennyiségének növekedését, valamint minőségi változásokat is találtak. Ezek – mint a zeneletöltés és online vásárlás - azonban elsősorban nem a „társadalmilag kívánatos” kategóriába tartoztak. E tevékenységek közül egyedül az egészségügyi információk keresése növekedett a szélessávú internet használatával (KOLKO 2010).

A digitális egyenlőtlenségek második dimenzióját a használat autonómiája alkotja. Jelen-tősen befolyásolja a használatot az, hogy hol történik az internetezés – nyilvános vagy nem nyilvános helyen –, mennyit kell utaznia a használatnak ahhoz, hogy internet-hozzáféréshez érjen, mennyire szabályozott a használat helyén a használat időtartama és módja, valamint hogy mennyire felügyelt, kontrollált a használat. A harmadik dimenzió az internetezéshez szükséges képességeket, tudást, kompetenciát foglalja magába. A digitális egyenlőtlenségeket továbbá befolyásolja az, hogy mennyire támogatja az egyént szociális környezete az internet használat-ban, valamint hogy tud-e a közvetlen környezetéből, családból, barátok közül valaki segítséget nyújtani a használatához, ha szükség van rá, vagy pedig formális segítséget kénytelen-e igénybe venni. Az utolsó dimenziót pedig maga a használat módja, célja jelenti. A szerzőpáros arra hívja fel a figyelmet, hogy a sokféle felhasználási mód között olyan társadalmi-demográfiai tényezők differenciálnak, mint a jövedelem, iskolai végzettség és az életkor (DIMAGGIO–HARGITAI 2001).

A „digitális bennszülöttek”

Mind a digitális szakadék, mind a digitális egyenlőtlenség szempontjából meghatározó tényezőt jelent az életkor. Kutatások arról számolnak be, hogy az életkori dimenzió mentén nagy különbségek fedezhetők fel az IKT-hozzáférésben és -használatban. Az idős generáció az, amely legkevésbé használja a különböző info-kommunikációs eszközöket, habár ezek számos időskori problémára megoldást jelenthetnének (KOLLÁNYI–SZÉKELY 2006; RAB 2009). A fiatalok IKT-használatára pedig átlagon felülinek bizonyul (Nagy 2007), hiszen ők azok, akik már „beleszocializálódtak” az információs társadalomba, és a mobiltelefont, számítógépet, internetet az élet természetes tartozékának tekintik. A szakirodalom ezt a generációt külön elnevezésekkel illeti, mint például „Net Generation” (TAPSCOTT 1998), „digitális bennszülöttek” [digital natives] (PRENSKY 2001a, 2001b), „Millenials” (OBLINGER 2003) vagy „Screenagers” (RUSHKOF 2006). A különböző megjelölések rámutatnak arra, hogy a napjainkban felnövekvő generáció értékrendjét és attitűdjeit nagymértékben meghatározza az info-kommunikációs eszközök hozzáférése és használatának magas szintje ebben a korcsoportban. Habár a generáció megjelenésének idejéről eltérőképpen gondolkodnak, abban osztoznak ezen elméletek, hogy az új generáció – legyen bármilyen elnevezése is – legfőbb jellemzője az, hogy az info-kommunikációs eszközök között szocializálódtak, az élet természetes velejárójaként ismerkedtek meg ezen eszközökkel, így el sem tudnak képzelni egy mobiltelefon, számítógép vagy internet nélküli világot. Az IKT-tudásnak organikus módon, a szocializáció során való elsajátítása kihatással van e fiatalok gondolkodás-módjára, képességeire és a tanulási módjukra.

Az egyik talán legnépszerűbb elmélet Marc PRENSKY (2001a, 2001b) nevéhez kötődik, aki megkülönböztette a „digitális bennszülöttek” és a „digitális bevándorlók” csoportját. A „digitális bennszülöttek” azok, akik születésüktől fogva folyamatos kapcsolatban vannak az info-kommunikációs kultúrával, így inkorporálták azt a tudást, amelyet a „digitális bevándorlók” – akik csak később ismerkedtek meg ezen eszközök használatával - sosem fognak teljes mértékben elsajátítani (PRENSKY 2001a). Mindazt a változást, amit a mai diákok generációján

láthatunk – legyen az az öltözetük, a beszédük, vagy a gondolkodásmódjuk – Prensky annak a ténynek tulajdonítja, hogy ők képezik az első olyan generációt, amely az info-kommunikációs eszközök között nőtt fel. A „digitális bennszülött” elnevezés arra utal, hogy e generáció tagjai folyékonyan, „anyanyelvi szinten” beszélnek a digitális nyelvet, az IKT-tudást és a kapcsolódó képességeket magától értetődő módon sajátították el. A digitális bennszülötteket megelőző generáció az élete későbbi szakaszában találkozott a számítógéppel, internettel, ezért hiába is tanulták meg ezek használatát, mindig marad egy kis „akcentusuk”, ami számtalan élethelyzetben, cselekvésükben megnyilvánul. Prensky ezért ezt a generációt „digitális bevándorlóknak” nevezi, akik annak ellenére, hogy beilleszkednek az új kultúrába, elsajátítják annak normáit, megtanulják a nyelvét, mégsem tudnak olyanok lenni, mint akik beleszülettek az IKT világába, megmaradnak a bevándorló státuszban.

Az új, info-kommunikációs eszközök által átformált fiatalok, diákok generációjáról szóló elméleteket, különösen Prensky elgondolásait számos kritika érte. Egyes nézetek szerint (PALFREY–GASSER 2008) a digitális bennszülöttek nem egy új generációt alkotnak, hanem egy populációt jelentenek. A szerzőpáros felhívja a figyelmet arra, hogy a fejlődő országokban a digitális bennszülöttekként definiált kohorszba tartozó fiatalok többsége nem fér hozzá az info-kommunikációs technológiákhoz, illetve nem rendelkeznek azzal a tudással és képességgel, ami szükségeltetik ezek használatához. Hasonlóképpen a fejlett társadalmakban is lehetnek olyan hátrányos helyzetű csoportok, melyeknek a digitális bennszülöttekkel megegyező korú tagjai nem tartoznak ebbe a populációba, mivel társadalmi helyzetükből fakadóan nincs lehetőségük hozzáférni és használni ezeket az eszközöket. Ezért nem terjeszthető ki globálisan a digitális bennszülöttek fogalma egy bizonyos időtartamban születettek körére, ugyanis a születés helye – földrajzi és társadalmi értelemben – nagy jelentőséggel bír a csoporttagság szempontjából. A kritikák másik csoportja elsősorban az empirikus megalapozatlanság miatt éri Prensky koncepcióját. Az elmélet így inspirálólólag hatott az empirikus kutatásokra, melyek többnyire kritikusan közelítették meg a két generáció éles megkülönböztetését, és a digitális bennszülöttek csoportja homogenitásának feltételezését. A világ számos pontján, fejlett – például az Egyesült Államokban (HARGITTAI 2010), Nagy-Britanniában (JONES et al. 2010; MARGARYAN et al 2010), Kanadában (SALAJAN et al. 2010) – és fejlődő régiókban – pl. Dél-Afrikában (BROWN–CZERNIEWICZ 2008) – egyaránt folytak vizsgálatok a diákok számítógép- és internethasználatáról, összehasonlítva azt a digitális bevándorlók IKT-használatával. Ezen kutatások eredményei többnyire alátámasztják a digitális bevándorlók és digitális bennszülöttek IKT-használatában, az ezen eszközökhöz való hozzáállásában feltételezett különbségeket, ugyanakkor rámutatnak arra, hogy nem lehet egységesen kezelni a fiatalok generációját, ugyanis egy heterogén csoportot alkotnak, melyben az IKT-kultúra, IKT-használat jelentős eltéréseket mutat.

Elemzésünkben tehát a „digitális bennszülöttek” generációjára koncentrálna, azt további életkori csoportokra bontva vizsgáljuk meg az életkor szerinti eltéréseket és hasonlóságokat mind a digitális szakadék, mind a digitális egyenlőtlenségek szempontjából.

A kutatás célja

A komplex, négy életkori metszetet felölelő kutatás célja abban állt, hogy megvizsgáljuk, milyen mintázatot mutat az info-kommunikációs eszközök elterjedtsége és használata a különböző generációkban. Milyen eltérések, jellegzetességek mutathatók ki az általános iskolások,

középiskolások, egyetemisták és a felnőtt lakosság ezen eszközökhöz való viszonyában, mik határozzák meg a különböző használati módokat, hogyan épül be az ő gyakorlataikba ezen eszközök alkalmazása, és ez milyen hatással van társadalmi státuszukra. A kutatás egyedülálló Magyarországon abban a tekintetben, hogy a fenti kérdéseket négy életkori csoportban vizsgálhattuk, feltárva ily módon a generációs összefüggéseket. Jelen tanulmányban elsősorban azt a dimenziót tartjuk szem előtt az elemzés során, amely a szakirodalom szerint a legmeghatározóbb az IKT-használat szempontjából, mégpedig az életkor. A rendelkezésre álló adatbázisok lehetővé teszik, hogy egészen fiatal kortól (tizéves) nyomon követhessük az életkor szerepét az info-kommunikációs eszközök hozzáféréseben és használati módjában.

Módszertan

A „Generációk az információs társadalomban. Info-kommunikációs kultúra, értékrend, biztonságkeresési stratégiák” című kutatást (TÁMOP-4.2.1/B-09/1/KONV-2010-0005) 2012 január-februárjában a Szegedi Szociológia Tanszék (kutatásvezető: Dr. Feleky Gábor) megbízásában a Magyar Gallup Intézet (az iskolai és a szegedi felnőtt lakosság körében) és a Szonda Ipsos Zrt. (egy ominbusz adatfelvétel keretében országos mintán) végezte el. Az adatfelvételek négy életkori csoportban történtek kérdőíves módszerrel, a szegedi felső tagozatos általános iskolások (N=986), középiskolások (N=1034), Szegeden tanuló egyetemisták (N=1099)², a szegedi felnőtt lakosság (N=1114) és az országos felnőtt lakosság (N=1000) reprezentatív mintáján. Az általános iskolai és középiskolai minták kialakításánál az összes szegedi felső tagozatos általános iskolai osztály és középiskolai osztály listájából³ szisztematikus véletlen mintavétellel választottuk ki a lekérdezendő osztályokat. A szegedi lakossági mintát a 18 évet betöltött szegedi lakosok közül szintén szisztematikus véletlen mintavétellel állítottuk össze. Az iskolai adatfelvételek önkitöltős módon⁴, a szegedi felnőtt lakossági és az országos adatfelvétel pedig személyes interjúk keretében zajlott.

Elemzés

Az elemzés során az életkori dimenzió mentén és a minták szerint csoportosítva (általános iskola, középiskola, egyetem, szegedi felnőtt lakosság, országos felnőtt lakosság) mutatjuk be, vizsgáljuk meg az info-kommunikációs eszközök elterjedtségét és használatának jellemzőit külön a digitális szakadék és a digitális egyenlőtlenség koncepciója szerint.

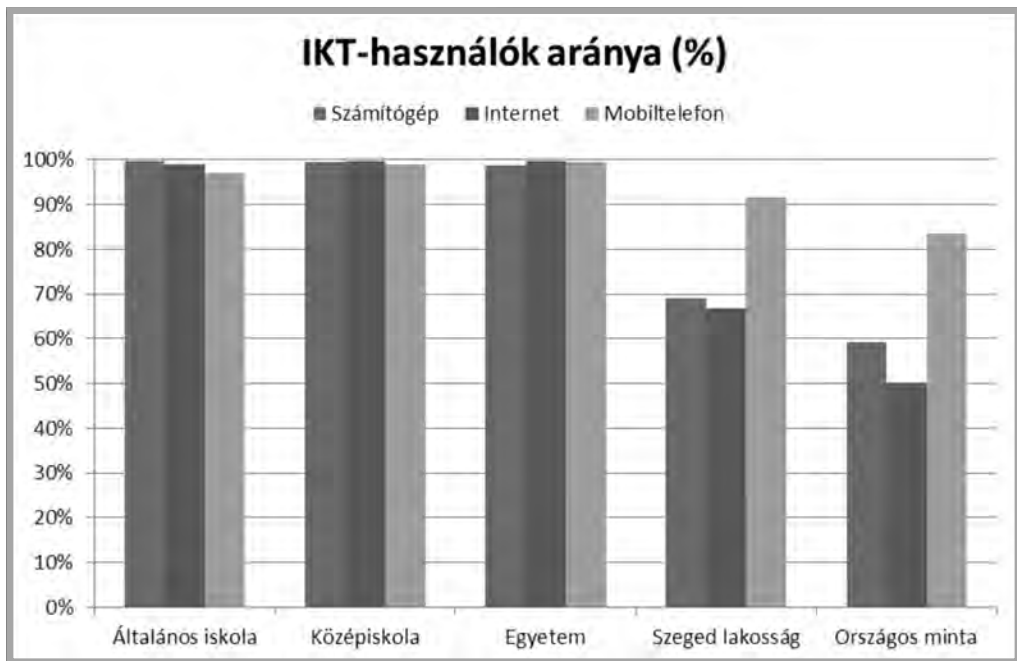
Digitális szakadék koncepció

A digitális szakadék kutatásának fókuszpontba helyezése az info-kommunikációs eszközök elterjedtségének korai szakaszában volt jellemző. E kutatási koncepció szerint a vizsgálódás arra irányult, hogy egyrészt kinek van hozzáférhetősége IKT-eszközökhöz és kinek nincs, illetve ki

² Az egyetemista minta a valószínűségi mintavételnek ebben a populációban való technikai nehézségei miatt nem tekinthető reprezentatívnak a Szegeden tanuló egyetemistákra nézve, azonban a Szegedi Tudományegyetem minden karáról arányosan kerültek válaszadók a mintába, így biztosítva a minta sokszínűségét.

³ Az egyes szintek szerint külön-külön, azaz külön az ötödikes, hatodikos, hetedikos stb. osztályok listájából.

⁴ Az általános iskolában a „vezetett csoportos önkitöltés” módszerét alkalmaztuk, azaz a kérdezőbiztos felolvasta a tanulóknak a kérdéseket és a válaszlehetőségeket, elkerülvén ezáltal a tanulók közötti olvasási és szövegértési képességbeli különbségekből fakadó válaszadási hibákat.

használja ezen eszközöket és ki nem. A kutatások tehát azt mérték fel, hogy milyen társadalmi-demográfiai jellemzőkkel írhatók le a digitális szakadék két oldalán állók. Az elemzés első részében generációs metszetben ennek a kérdésnek járunk utána (1. ábra).

Az iskolai mintákban szinte teljeskörű mindhárom eszköz elterjedtsége. Az általános iskolások körében a mobiltelefon-használat marad el néhány százalékponttal (de még így is 90% feletti) a számítógép- vagy internethasználattól. A középiskolások és egyetemisták esetében 100%, illetve közel 100%-os elterjedtséget találunk mindhárom eszközre vonatkozóan. Ezzel szemben a szegedi felnőtt és az országos felnőtt lakosság körében jóval alacsonyabb az IKT-eszközök használata. A felnőtt mintákban a három eszköz közül legnagyobb arányban mobiltelefont⁵ használnak (91,5%; 83,5%), ezt követi a számítógép (69,1%; 59,2%) és az internet (66,9%; 50,2%). Szegeden 10-15%-kal magasabb az eszközhasználók aránya, mint országosan, amely különbség feltehetően betudható a populáció összetételének.

Az IKT-használatban mutatkozó eltérés az iskolai és a lakossági minták között valószínűsíthetően az életkorral szoros összefüggésben áll. (2. ábra)

Az adatbázisokat egyesítve⁶ felrajzolhatjuk a számítógép, internet és mobiltelefon elterjedési görbéjét a legfiatalabb korosztálytól a legidősebbig, amelyek megmutatják, hol található töréspontok, milyen generációs sávok különíthetők el a csökkenő IKT-használat mentén. Míg a számítógép és az internet görbéje szorosan együtt mozog, addig a mobiltelefon elterjedtsége más képet mutat. A fiatalok körében (10–30 éves) szinte teljes körű mindhárom

⁵ A Szeged lakossági adatfelvételben a mobiltelefon-használat elterjedtségét az alábbi kérdésre adott válaszokból állapítottuk meg: „Van-e Önnek saját mobiltelefonja?”, míg a többi adatfelvételben a kérdés így hangzott: „Szoktál-e/ Szokott-e Ön mobiltelefont használni?”

⁶ A szegedi adatbázisok (általános iskolai, középiskolai, egyetemi és lakossági) egyesítése alapján.

eszköz elterjedtsége. A számítógép- és internethasználat valamelyest csökken a harminc és ötven év közötti korcsoportokban, azonban még ebben a korosztályban is nagyon magas, 90% körüli ezen eszközök használata. Ötvenéves kornál találunk egy újabb töréspontot, az 50 év feletti használók aránya ugyanis meredeken csökkenni kezd, 65 év felett már 50% alá süllyed a számítógépezők és internetezők aránya, majd pedig tovább folytatódik a csökkenő tendencia.

A mobiltelefon elterjedtsége más képet mutat, hiszen ezt az eszközt 10–65 éves korig szinte mindenki használja, a használók aránya 90–100% között mozog. A mobilhasználat csökkenése 65 éves kor felett tapasztalható, azonban kisebb mértékben mint a másik két eszköz esetében. A legidősebb korcsoport, a 82 év felettek körében is közel 50%-os a mobiltelefon elterjedtsége, míg számítógépet és internetet elhanyagolható számban használnak e korosztályból.

Az életkor egy fontos dimenziót jelent a használat szempontjából, azonban több másik tényező is fontos befolyással bír. Az elemzés további részében feltárjuk a használók és nem használók csoportját elválasztó szocio-ökonómiai dimenziókat.

A használók társadalmi jellemzői

Korábbi kutatások arra mutattak rá, hogy az info-kommunikációs eszközök hozzáférhetőségét, használatát nagymértékben befolyásolják hagyományos társadalmi, gazdasági és demográfiai tényezők, mint az anyagi háttér, iskolázottság, munkaerő-piaci státusz, életkor, lakóhely típusa, stb. Ezen elemzések azt állapították meg, hogy azok számára elérhetőek az IKT-eszközök, akiknek társadalmi-gazdasági státusza privilegizált. Az egyes tényezők hatása eltérő és időben is változik, mint például a foglalkoztatási státuszé. Hiszen amíg nem terjedt el az otthoni számítógép

és internet elérhetőség, addig sokan csak a munkahelyükön fértek hozzá ezen eszközökhöz. Az otthoni IKT-ellátottság növekedésével annak a hatása, hogy valaki dolgozik-e és milyen jellegű munkát végez, jelentősen csökkent.

A használók és nem használók közötti társadalmi-demográfiai különbségek feltárására a felnőtt minták adnak lehetőséget, hiszen míg az iskolai mintákban elhanyagolható a nem használók aránya, addig a szegedi lakossági mintában közel egyharmadot, az országos lakossági mintában pedig 40-50%-ot tesznek ki azok, akik nem szoktak számítógépezni vagy internetezni. A mobiltelefont nem használók lényegesen kisebb részt képviselnek mindkét lakossági mintában, azonban még így is egy vizsgálódásra alkalmas méretű csoportot alkotnak.⁷

Jövedelem

A használók és nem használók jövedelmi helyzete – az egy főre jutó háztartási jövedelem alapján mérve – a számítógép és az internet esetében is eltér⁸ mind Szegeden, mind országosan egymástól.⁹ Korábbi kutatások tapasztalatainak megfelelően az IKT-használóknak valamelyest jobb a jövedelmi helyzete, mint a nem használóknak. Ez a különbség országos viszonylatban markáns a számítógép és internet esetében egyaránt, hiszen a használók jövedelme jóval meghaladja a mintaátlagot, míg a nem használóké jelentősen elmarad attól. Szegeden kevésbé markáns a különbség, főleg az internetezők és nem internetezők között, az egy főre számított átlagjövedelem különbségei azonban szignifikánsak. A mobiltelefon-használatot a jövedelmi helyzet nem befolyásolja, használók és nem használók között nincs szignifikáns különbség egyik lakossági mintában sem.¹⁰

		EGY FŐRE SZÁMÍTOTT HÁZTARTÁSI JÖVEDELEM ÁTLAGA	
		SZEGED	ORSZÁG
SZÁMÍTÓ- GÉP	Használ	80987,2 Ft	91665,4 Ft
	Nem használ	70521,2 Ft	67178,7 Ft
	<i>Mintaátlag</i>	<i>77581,9 Ft</i>	<i>78176,4 Ft</i>
INTERNET	Használ	79761,6 Ft	95011,3 Ft
	Nem használ	73649,7 Ft	68300,8 Ft
	<i>Mintaátlag</i>	<i>77656,6 Ft</i>	<i>78176,4 Ft</i>
MOBIL- TELEFON	Használ	78200,7 Ft	80072,8 Ft
	Nem használ	71448,2 Ft	70974,7 Ft
	<i>Mintaátlag</i>	<i>77581,9 Ft</i>	<i>78176,4 Ft</i>

1. TÁBLÁZAT ❖ Számítógépet használók és nem használók egy főre számított átlagos háztartási jövedelme

⁷ A szegedi mintában 95 fő, az országos mintában 165 fő.

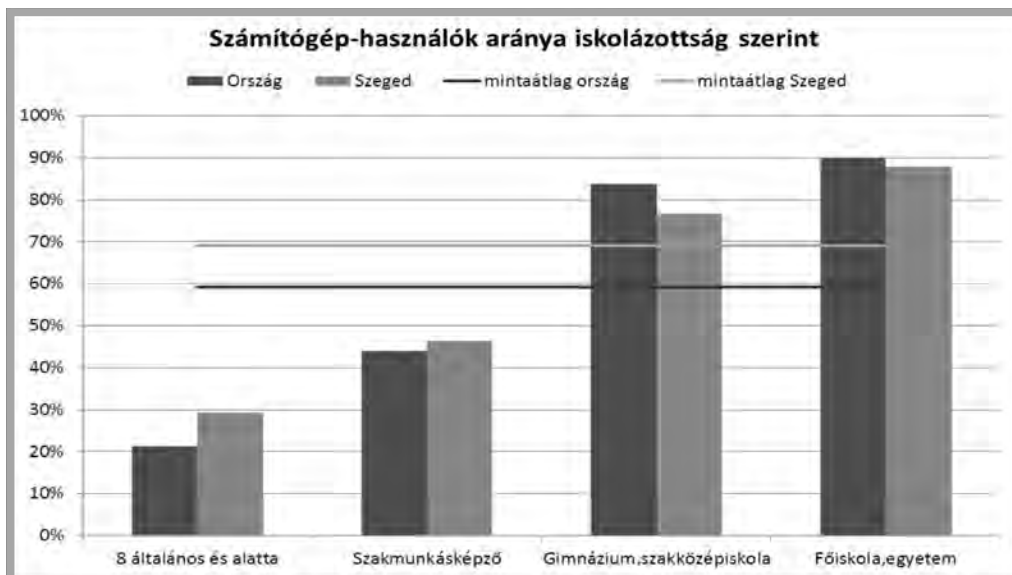
⁸ A táblázatban a szignifikáns eltérést vastagon szedve jelöltük.

⁹ A független kétmintás t-próba statisztika és szignifikancia értékei: Számítógép: Szeged (N=753): t=-3,744 p=0,000, ország (N=403): t=-2,811 p=0,005; internet: Szeged (N=852): t=-2,048 p=0,041, ország (N=403): t=-2,576 p=0,011

¹⁰ Mobiltelefon: Szeged (N=753): t=-1,809 p=0,073, Ország (N=403): t=-0,921 p=0,358

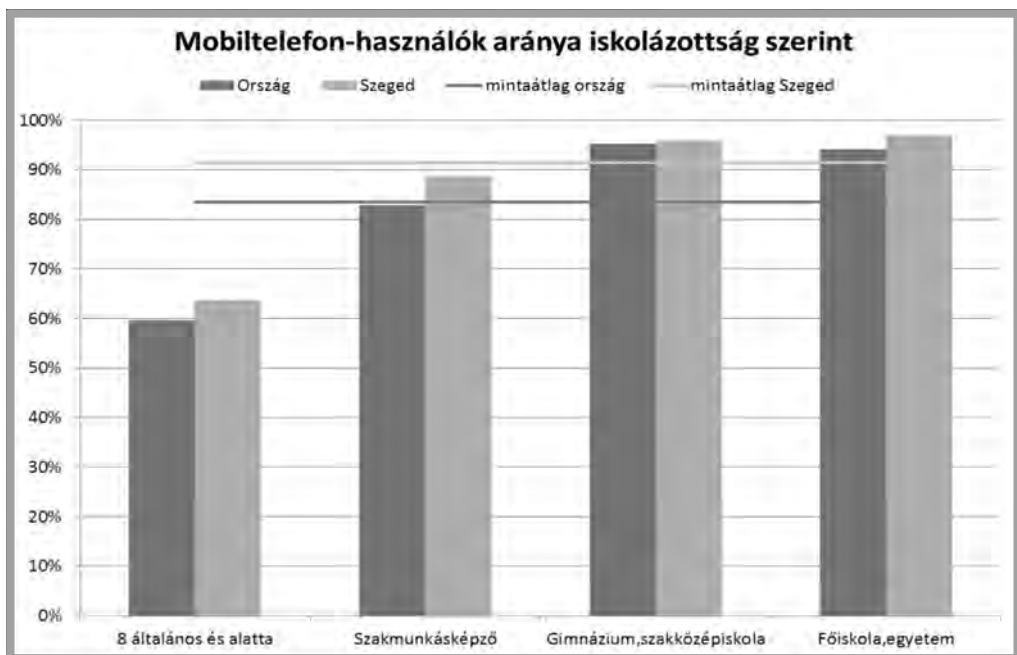
Iskolázottság

Az iskolázottság a digitális szakadék egyik meghatározó dimenziója. Hiszen egyrészt az IKT használathoz szükséges tudást részben az iskolában lehet elsajátítani, másrészt az egyre magasabb oktatási szinteken az info-kommunikációs eszközök alkalmazása mind jobban beépül a tanítási, tanulási módszerekbe és az iskolai követelményekbe. Ily módon tehát feltehetően a magasabb iskolázottsággal rendelkezők hajlamosabbak használni a számítógépet, internetet és a mobiltelefont.

A számítógép- és internethasználatot egyaránt befolyásolja az iskolázottság.¹¹ Mindkét info-kommunikációs eszköz esetében azt találtuk, hogy az iskolázottság növekedésével a használók aránya is egyre nő. Országos és szegedi viszonylatban is nagyobb ugrás található a legfeljebb nyolc általánossal rendelkezők és a szakmunkásképzőt végzettek között, közel 20 %-kal magasabb a használók aránya ez utóbbiak körében. Egy markáns törésvonal rajzolódik ki az érettségivel rendelkezők és a nem érettségizettek között, hiszen a szakközépiskolai illetve gimnáziumi végzettséggel bírók körében az IKT-használók aránya 30-40%-kal magasabb mint a szakmunkásképzőt végzettek csoportjában. A felsőfokú képzettség kisebb mértékben növeli az IKT-használatot, a diplomások körében mindössze 8-10%-kal magasabb a használók aránya a középfokú végzettségűekhez képest.

Az országos és a szegedi adatok egyaránt arra mutatnak rá, hogy az iskolázottság dimenziójában a digitális szakadék a legalább érettségizettek és az alacsonyabb végzettségűek között húzódik, hiszen a legfeljebb nyolc általánost, illetve szakmunkásképzőt végzettek körében a számítógép- és internethasználók aránya jóval a mintaátlag alatt marad, míg az érettségizettek és diplomások körében a használók aránya átlag feletti. A mobiltelefon esetében azonban más képet kapunk.

A mobiltelefon-használat és az iskolázottság összefüggése¹² némileg eltér a számítógép és internet esetében talált eredményektől. A használók aránya - hasonlóképpen az előző összefügg-

¹¹ Az összefüggés szignifikáns. Számítógép: Szeged (N=1107) Pearson-féle $\chi^2=210,421$ $p=0,000$; Ország (N=1000) Pearson-féle $\chi^2=306,470$ $p=0,000$; Internet: Szeged (N=1107) Pearson-féle $\chi^2=191,749$ $p=0,000$; Ország (N=999) Pearson-féle $\chi^2=229,955$ $p=0,000$

¹² Az összefüggés szignifikáns. Szeged (N=1108) Pearson-féle $\chi^2=136,482$ $p=0,000$; Ország (N=1000) Pearson-féle $\chi^2=141,724$ $p=0,000$

gésekhez - az iskolázottság emelkedésével nő, azonban a törésvonal máshol húzódik. A legfeljebb 8 általánost végzettek körében a használók aránya jóval elmarad (közel 30%-kal) az átlagostól mind országosan, mind pedig Szegeden. A szakmunkás-képzettségűek körében átlagos szintű a mobiltelefon használata, a középfokú és felsőfokú végzettségűek esetében némileg átlag feletti a használat, a köztük lévő különbség azonban elhanyagolható mértékű.

Míg a számítógép- és az internet esetében az iskolázottság dimenziójában a törésvonalat az érettségi jelentette, addig a mobiltelefon-használatnál ez a töréspont a legfeljebb 8 általánost végzettek és a magasabban iskolázottak között található. Ez az eltérés összefüggésben állhat a vizsgált három eszköz elterjedtségének mértékével, hiszen a mobiltelefon diffúziója magasabb szintű, ezért már egyfajta „leszivárgás” figyelhető meg a magasabb státuszúak felől az alacsonyabb státuszúak felé. A számítógép és az internet diffúziója alacsonyabb szinten áll, ezért a „leszivárgás” meg nem olyan mértékű, mint a mobiltelefon esetében.

Nemek közötti megoszlás

A szakirodalomban a „digital gender gap” fogalma utal a nők és a férfiak internet-hozzáféréseben és használatában fellelhető különbségekre (BIMBER 2000; COOPER 2006). A férfiak dominanciája az IKT-eszközök használatát tekintve főleg az elterjedés kezdeti szakaszában volt meghatározó, továbbá a gazdaságilag elmaradottabb, fejlődő országokban markáns (NAGY 2003).

Országos viszonylatban egyik eszköz esetében sem mutatható ki szignifikáns különbség nemek szerint a használók arányában. A szegedi adatok azonban kirajzolnak egy választóvonalat a férfiak és a nők IKT-használata között, habár a különbség nem nagy mértékű. Szegeden a férfiak körében a számítógépezők és internetezők egyaránt valamelyest nagyobb arányt képviselnek mint a nők körében.¹³

A mobiltelefon használat a férfiak és nők körében egyaránt magas szintű, nincs különbség a használatban nemek szerint sem országosan, sem Szegeden.

Életkor

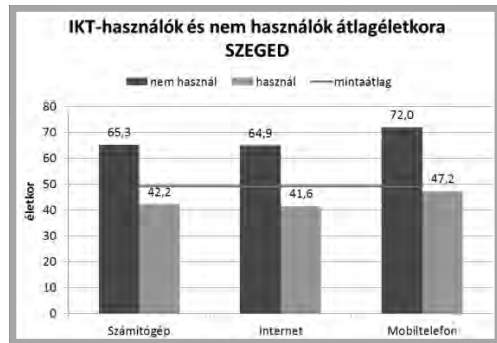
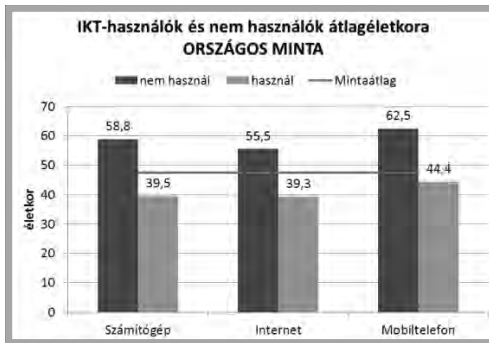
A felnőtt lakosságban az életkor jelentős befolyással bír az IKT-használatra, amit jól mutat a használók és nem használók átlagéletkorának összevetése.

Mind országos viszonylatban, mind Szegeden meghatározó a két csoport átlagéletkora közti különbség.¹⁴ Azok, akik nem használnak

számítógépet, internetet vagy mobiltelefont, az idősebbek köréből kerülnek ki, hiszen átlagéletkoruk 10-20 évvel meghaladja a minta átlagéletkorát. A számítógép és az internet esetében azt találjuk, hogy a használók inkább fiatalabbak, a mobiltelefont használók csoportjára azonban nem jellemző az alacsonyabb életkor, átlagéletkoruk a minta átlagát közelíti meg. Akik nem mo-

¹³ Az összefüggés szignifikáns. Számítógép: Pearson-féle chi-négyzet=6,596, p=0,010; Internet: Pearson-féle chi-négyzet=4,657, p=0,031

¹⁴ Az összefüggés szignifikáns. A független kétmintás t-próba statisztikai és szignifikancia értékei: Számítógép Szeged (N = 1102) t = 24,510 p = 0,000; ország (N = 1000) t = 20,121 p = 0,000. Internet Szeged t = 25,571 p = 0,000; ország t = 16,311 p = 0,000. Mobiltelefon Szeged t = 15,526 p = 0,000; Ország t = 12,976 p = 0,000.

biltelefonoznak, azok a legidősebbek köréből kerülnek ki, az ő átlagéletkoruk tér el legnagyobb mértékben a mintaátlagtól.

A felnőtt lakosságban az IKT-eszközök, a számítógép és internet használatából kimaradók szocio-ökonómiai helyzete a korábbi kutatások során tapasztalt képet mutatja. Azok, akik nem használják az IKT-eszközöket alacsonyabb jövedelmi és anyagi helyzettel bírnak, kevésbé iskolázottak, inkább a nők közül kerülnek ki és jellemzően idősek.¹⁵ Eredményeink azt mutatják tehát, hogy a társadalmi-gazdasági-demográfiai szempontból hátrányos helyzetűek a társadalomban a digitális eszközök használata szempontjából is hátrányos pozícióban vannak. Az életkor mentén „mély” digitális szakadék húzódik, a kimaradók egyik legjellemzőbb tulajdonsága az idősor.

A digitális egyenlőtlenség koncepció

A digitális egyenlőtlenség koncepcióját kutatók akkor vetették föl, amikor az IKT-eszközök elterjedtsége, elsősorban az interneté, olyan széleskörűvé vált a legtöbb fejlett országban, hogy a kimaradók száma nagymértékben lecsökkent és a használók populációja egyre heterogénebbé vált. Ekkor már a kutatási kérdések nem arra irányultak, hogy kik használják az IKT-eszközöket és kik nem, hanem hogy hogyan és mire használják azokat. A kutatásokban előtérbe került a használati mintázatok, felhasználói típusok feltárása.

Jelen kutatásban szintén azt tapasztaltuk, hogy nagyon magas szintű, a három iskolai almintában szinte teljes körű mind a számítógép, mind az internet használata, így figyelmünket a használókön belüli különbségekre, az eltérő alkalmazási módok alapján körülhatárolható csoportok jellemzőinek meghatározására kell fordítani.

A másodlagos digitális megosztottság vizsgálata több dimenziót foglal magában. A használók közötti egyenlőtlenségek kialakulásában nagy szerepet játszik a használat helye, a használat autonómiája (rendelkezik-e saját számítógéppel), a használat intenzitása (mennyi időt tölt a használattal) és a használat célja (mire használja).

A használat helye

A számítógép- és internethasználat helye nagymértékben befolyásolja a használat minőségét, hiszen a hely korlátozhatja a használat idejét, az interneten elérhető tartalmakat és mindez kihatással lehet a használó attitűdjeire is.

Mind a négy almintában az otthoni számítógép- és internethasználat a domináns. A második legtöbbször említett helyszín mindkét eszköz szempontjából az a környezet, ahol az egyes

¹⁵ Az etnikai dimenzió vizsgálatát a romák alacsony elemszáma (15 fő) a mintában nem tette lehetővé.

dezhető a három iskolai minta között, ugyanis az általános iskolások körében némileg többen vannak azok, akik bizonyos helyeken (közösségi-ház / teleház, könyvtár és iskola) nem használ-

korosztályok az idejük legnagyobb részét töltik, tehát az iskoláskorúak esetében az iskola, egyetemistáknál a könyvtár és a felnőtt lakosságban a munkahely. A generációk közötti életviteli különbségre utal, hogy míg az iskolás és egyetemista mintába tartozók közül más helyszíneket is nagy arányban említettek (barát/ rokon lakása, ismerős lakása), addig a felnőtt lakoságnak az otthonán és munkahelyén kívül más helyszínen kevesebb mint egy tizede számítógépezik/ internetezik.

A számítógép- és internethasználat erős összefüggést mutat. Azon iskolások, illetve egyetemisták közül, akik valamely helyen használnak számítógépet, nyolcvanöt százalék és száz százalék között mozog azok aránya, akik ugyanazon a helyen interneteznek is. Kisebbségi generációs eltérés felfe-

dezhető a három iskolai minta között, ugyanis az általános iskolások körében némileg többen vannak azok, akik bizonyos helyeken (közösségi-ház / teleház, könyvtár és iskola) nem használják internetezésre a számítógépet, míg a középiskolások és egyetemisták közül szinte minden felsorolt helyen internetezni (is) szoktak a számítógépet használni.

Feltételezhető tehát, hogy az életkor és iskolázottsági fok előrehaladtával a számítógépezés és az internetezés egyre kevésbé válik el egymástól.

A használat autonómiája

A számítógépezés és internetezés helyeit vizsgálva azt találjuk, hogy generációtól függetlenül az otthoni internethasználat a legelterjedtebb. A háztartások magas szintű számítógép- és internet-ellátottsága teszi lehetővé, hogy a használók viszonylag szabadabban tudnak élni ezen eszközök nyújtotta lehetőségekkel, hiszen otthonukban bármikor hozzáférhet, és kevésbé kontrollált a használat módja mint egy nyilvános helyen. A gyermekek esetében azonban a felügyelt használat erősebben is érvényesülhet az otthonban, hiszen a szülők jobban tudják kontrollálni, hogy a gyermek mikor és mire használja a számítógépet. Ezért a használat még kevésbé korlátozott, ha az illető saját számítógéppel és internethozzáféréssel rendelkezik.

Az életkor és iskolázottsági fok előrehaladtával nő azok aránya, akik saját számítógéppel rendelkeznek, mint ahogy ez várható volt. Feltűnő ugyanakkor, hogy már a felső tagozatos általános iskolások közel kétharmada is a saját számítógépet használja.

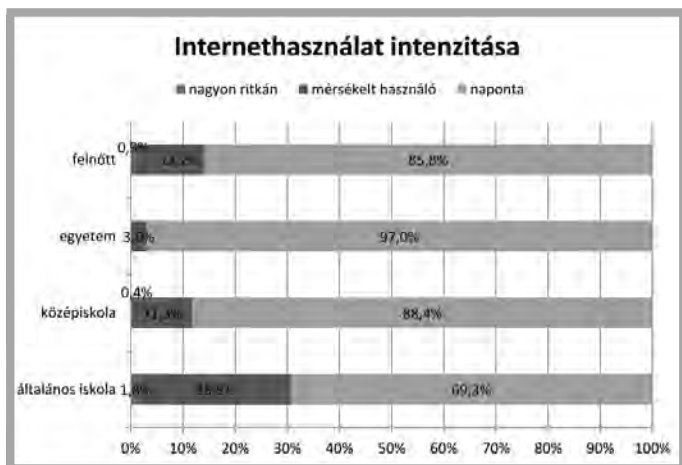
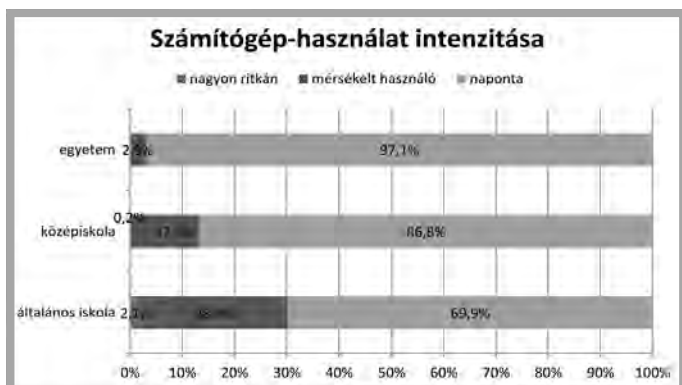
A használat intenzitása

A használat intenzitásának két dimenziója van: egyrészt a használat gyakorisága (milyen gyakran számítógépezik/internetezik), másrészt a használat hossza (mennyi időt tölt számítógépezéssel/internetezéssel). Mindkét dimenzió fontos információt nyújt a használat módjáról, hiszen a számítógépezés/ internetezés gyakorisága és hossza befolyásolja azt, hogy mire lehet, illetve mire tudja az illető az adott eszközt használni. Azonban fordított okság is lehetséges, hiszen a képességek és a hozzáértés meghatározza azt, hogy milyen sűrűséggel és milyen hosszán él a használó az IKT-eszközök nyújtotta lehetőségekkel.

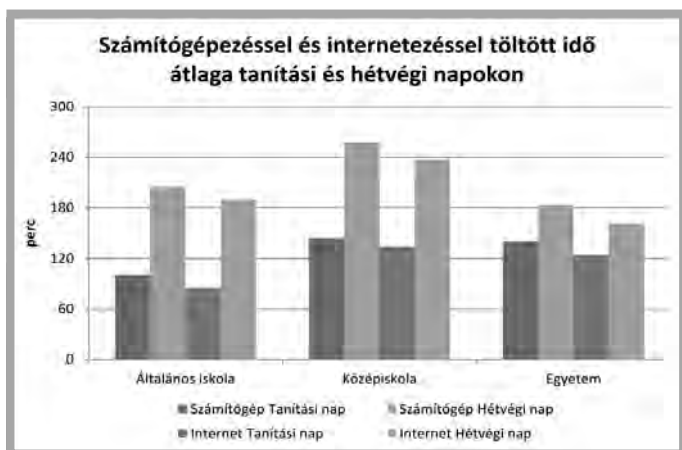
Mindhárom mintában a napi használók vannak túlsúlyban.¹⁶ Figyelemreméltó, hogy már

¹⁶ Az intenzitást mérő változó skáláját az alábbiképpen vontuk össze: 'nagyon ritkán' = ritkábban mint havonta, 'mérsékelt használó' = havonta egyszer-kétszer+ hetente egyszer-kétszer, 'naponta' = naponta

Amint az várható volt, mindkét eszközt hétfői napon, amikor nincs tanítás, átlagosan jóval hosszabb ideig használják a gyermekek, fiatalok. Az általános és középiskolásoknál kiugró

az általános iskolások körében is kimagasló a naponta számítógépet használók aránya (70%), ez az arány a középiskolásoknál tovább nő 87 százalékra, míg nem az egyetemistáknál megközelíti a száz százalékot.

Az internethasználat intenzitása szinte megegyezik a számítógép-használat intenzitásával, mindegyik generáció legnagyobbik része naponta kapcsolódik az internetre.

A használat hossza

Kiindulópontunk szerint a számítógépezés és internetezés időtartama eltérő tanítási (hétköznap) és tanítás nélküli (hétvége, ünnepnap) napokon. Ezért a válaszadóknak e két különböző struktúrájú napra külön-külön kellett megadniuk a számítógépezéssel/internetezéssel töltött idő hosszát.

Amint az várható volt, mindkét eszközt hétfői napon, amikor nincs tanítás, átlagosan jóval hosszabb ideig használják a gyermekek, fiatalok. Az általános és középiskolásoknál kiugró ez az eltérés – a száz perccel meghaladja –, az egyetemistáknál azonban már nem válik külön annyira élesen az IKT-eszközök használatának időtartama. Hétvégi napokon átlagosan mindössze negyven perccel többet töltenek a számítógép és az internet előtt.

Mindhárom mintában a számítógépezésre fordítanak több időt a válaszadók, mint az internetezésre, habár ez a különbség átlagosan

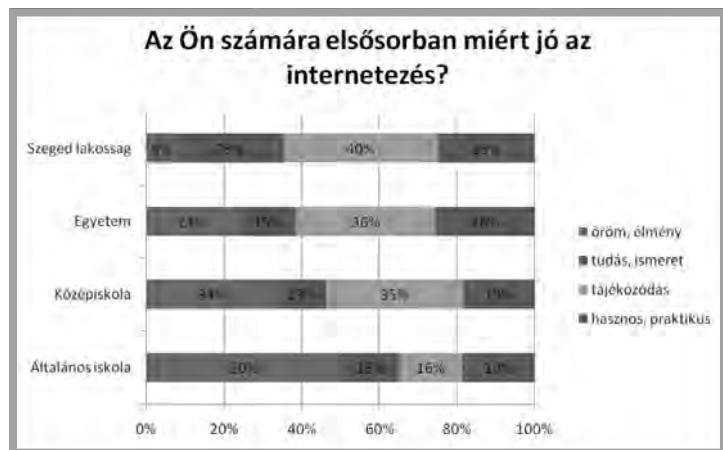
nem haladja meg a harminc percet. A számítógépezésre és internetezésre fordított idő nem nő lineárisan. Míg a középiskolások átlagosan körülbelül negyvenöt perccel többet használnák mindkét eszközt az általános iskolásoknál a nap jellegétől függetlenül, addig az egyetemisták tanítási napokon közel ugyanannyit, hétvégi napokon pedig átlagosan kevesebbet számítógépeznek/interneteznek a középiskolásoknál.

Úgy tűnik tehát, hogy az életkor egy ponton túl nem növeli az IKT-használat intenzitását az időtartam tekintetében.

A használat célja

Az IKT eszközöket, különösen a számítógépet, internetet számos célból lehet használni. Az egyes felhasználói módok különbséget mutatnak életkori csoportok szerint. A válaszadókat arra kértük, jelöljék meg, hogy elsősorban miért interneteznek, milyen célból használják az internetet.

Ahogy az várható volt, az öröm, élmény funkció az általános iskolások körében a legdominánsabb, a válaszadók fele ezt az opciót jelölte meg, az életkor előrehaladtával azonban csökken ennek a szempontnak a jelentősége. Míg a tudás és ismeretszerzés mindhárom iskolai csoportban a legkevésbé motiválja az internetezést, addig a felnőtt lakosságnak

közel harmada (28%) ezt a funkciót emeli ki, mint az internetezés előnyét. Az internet már a középiskolások nagy része számára (35%) is a tájékozódást szolgálja, az öröm és élménynyújtás mellett, az egyetemisták és a felnőtt lakosság számára azonban ez elsődleges szempont, legnagyobb arányban a tájékozódás miatt használják az internetet. Az internetet hasznos, praktikus volta miatt az általános és középiskolások közel egyötöde, az egyetemisták és a felnőtt lakosságnak azonban egynegyede használja.

Összegzés

Tanulmányunkban összefoglaltuk egy négy életkori csoportban végzett, IKT-használatra vonatkozó adatfelvétel első eredményeit, melyeket – a szakirodalmat követve – a digitális szakadék és a digitális egyenlőtlenség koncepciói szerint mutattunk be. Az elemzésben tízéves kortól tudtuk nyomon követni a használat generációk szerinti eltéréseit. Mivel mindhárom vizsgált eszköz, a mobiltelefon, a számítógép és az internet használata szinte teljes körű a felső tagozatos általános iskolások, a középiskolások és az egyetemisták körében, ezért a digitális szakadékot, azaz a használók és nem használók között differenciáló társadalmi-demográfiai tényezőket a

szegedi és az országos felnőtt lakosság összetetésével tudtuk elvégezni. Azok, akik nem használnak IKT-eszközöket a társadalom hátrányosabb helyzetű – alacsony jövedelmű, alacsony iskolázottságú – csoportjaiból kerülnek ki, habár a mobiltelefont használók és nem használók között elenyészők ezen dimenziók szerinti eltérések. Az elemzés rámutatott arra, hogy leginkább az életkor az a tényező, amely befolyásolja a digitális szakadékot. A nem használók mindhárom eszköz esetében az idősebbek köréből kerülnek ki. A digitális egyenlőtlenségeket, azaz a használókön belüli különbségeket az egyes dimenziókban elsősorban az iskolai mintákon végeztük el, ahol lehetőség volt rá, ott a felnőtt lakossági mintákkal összevetve. A használat helye szerint alig találtunk eltérést a generációk között, mindegyik mintában az otthoni használat a domináns. Az életkor előrehaladtával a használók nagyobb autonómiát élveznek azáltal, hogy egyre nagyobb arányban rendelkeznek saját számítógéppel. Hasonlóképpen az eszközhasználat intenzitása is egyre növekszik, habár már az általános iskolások körében is a napi használat a legjellemzőbb, ez a középiskolások és egyetemisták körében még dominánsabbá válik. A számítógépezéssel/internetezéssel töltött idő azonban nem nő lineárisan az életkor előrehaladtával. A középiskolások használják a három intézményi minta közül leghosszabb ideig a számítógépet és az internetet hétköznap és hétvégén egyaránt. A használat célja szintén eltérést mutat generációk szerint. A legfiatalabbak számára az internetezés elsősorban örömet, élményt nyújt, az idősebbek számára viszont az interneten való tájékozódás emelkedik ki a használat céljai közül. A felnőtt lakosságnal emellett fontos funkcióként jelenik meg a tudás és ismeretszerzés az internet segítségével.

Az elemzés során tehát megállapítottuk, hogy az életkori dimenzió szerint számos eltérés mutatható ki a használat jellemzőiben. Az életkorral való mélyebb, oksági összefüggések egy következő tanulmány tartalmát képezhetik. Az összefüggések teljesebb feltárása érdekében többváltozós módszerek segítségével további elmélyültebb elemzés szükségeltetik. *

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BIMBER, B. 2000: Measuring the Gender Gap on the Internet. *Social Science Quarterly* 2000. vol. 81. no 3. http://r.frost.people.si.umich.edu/courses/SI110/readings/DigiDivide/Bimber_on_DigiDivide.pdf
- BOGNÁR É. – GALÁCS A. 2004: *A társadalmi egyenlőtlenségek új dimenziója: „digital gap” nemzetközi összehasonlításban.* IFM Humán Erőforrás Hattértanulmányok. Budapest. <http://mek.oszk.hu/06500/06558/06558.pdf>
- BROWN, C. – CZERNIEWICZ, L. 2008: Student use of ICTs in higher education in South Africa. In P.A. van Brakel (ed): *Proceedings of the 10th annual conference on world wide web applications.* CapeTown (South Africa), Cape Peninsula University of Technology.
- COOPER, J. 2006: The digital divide: the special case of gender. *Journal of Computer Assisted Learning* 2006. vol. 22. issue 5. <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1365-2729.2006.00185.x/full>
- DIMAGGIO, P. – HARGITTAI, E. 2001: *From unequal Access to Differentiated Use: A Literature Review and agenda for Research on Digital Inequality.* <http://citeserx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.85.6001&rep=rep1&type=pdf>
- DIMAGGIO, P. – HARGITTAI, E. – RUSSELL, NEUMAN W. – ROBINSON J. P. 2001: Social implications of the Internet. *Annual Review of Sociology* 27. <http://www.princeton.edu/~artspol/workpap/WP17%20-%20DiMaggio,%20Hargittai,%20Neuman,%20Robinson.pdf>
- HARGITTAI, E. 2010.: Digital Natives? Variation in Internet Skills and Uses among Members of the „Net Generation”. *Sociological Inquiry* 2010. vol. 80. no. 1. <http://www.webuse.org/webuse.org/pdf/Hargittai-DigitalNativesSI2010.pdf>

- HARGITAI, E. 2002. Second-Level Digital Divide: Differences in People's Online Skills. *First Monday*. 2007. vol. 7. no. 4.
<http://firstmonday.org/htbin/cgiwrap/bin/ojs/index.php/fm/article/view/942/864>
- HITT, L. – TAMBE, P. 2007: Broadband adoption and content consumption. *Information Economics and Policy* 2007. vol. 19. issues 3-4. 362–378.
- HÜSING, T. – SELHOFER, H. 2004: DIDIX: A Digital Divide Index for Measuring Inequality in IT Diffusion. *IT&Society* 2004. vol 1. Issue 7. 22–38 <http://www.itandsociety.org/>
- JONES et al. 2010: Net Generation or Digital Natives: Is there a distinct new generation entering university? *Computers & Education* 2010. vol. 54. issue 3. 722–732.
- KOLKO, J. 2010: How broadband changes online and offline behaviors. *Information Economics and Policy* 2010. vol. 22. issue 2. 144–152.
- KOLLÁNYI B. – SZÉKELY L. 2006: Hátrányos helyzetű társadalmi csoportok az információs társadalomban. *Információs Társadalom* 2006. 6. évf., 2. sz. 48–67. http://epa.oszk.hu/01900/01963/00017/pdf/infotars_2006_06_02_048-067.pdf
- MARGARYAN et al. 2011: Are digital natives a myth or reality? University students' use of digital technologies. *Computers & Education* 2011. vol. 56. issue 2. 429–440
- NAGY B. 2003: Kirekesztés vagy befogadás? A nemek és generációk jellegzetességei az információs technológiák használatában és megítélésében. *Szociológiai Szemle* 2003. 3. sz. 51–71. <http://www.mtapti.hu/mszt/20033/003.pdf>
- NAGY R. 2007: Digitális egyenlőtlenségek a fiatalok körében: mítosz vagy valóság? *Információs társadalom* 2007. 2. sz. http://www.infonia.hu/digitalis_folyoirat/2007_2/2007_2_nagy_reka.pdf
- NORRIS, P. 2001: *Digital Divide. Civic Engagement, Information Poverty and the Internet in Democratic Societies*. New York, Cambridge University Press.
- OBLINGER, D 2003: Boomers, Gen-Xers and Millenials. Understanding the new students. *Educause Review July/August 2003* <http://net.educause.edu/ir/library/pdf/erm0342.pdf>
- PALFREY, J. – GASSER, U. 2008: *Born digital. Understanding the first generation of digital natives*. New York, Basic Books.
- PINTÉR, R. (szerk.) 2007: *Az információs társadalom*. Budapest, Gondolat – Új Mandátum Kiadó.
- PRENSKY, M. 2001a: *Digital Natives, Digital Immigrants*. <http://www.marcprensky.com/writing/prensky%20-%20digital%20natives,%20digital%20immigrants%20-%20part1.pdf>
- PRENSKY, M. 2001b: *Do they really think differently?* <http://www.marcprensky.com/writing/prensky%20-%20digital%20natives,%20digital%20immigrants%20-%20part2.pdf>
- RAB Á. 2009: A magyarországi idős korosztály információs írástudása és motivációi. In *Információs Társadalom* 2009. 9. évf., 4. sz.
http://epa.oszk.hu/01900/01963/00031/pdf/infotars_2009_09_04_049-054.pdf
- RUSHKOF, D. 2006. *Screenagers: Lessons in chaos from digital kids*. Hampton Press, Incorporated.
- SALAJAN, F. et al. 2010: Student and faculty inter-generational digital divide. Fact or fiction? *Computers & Education* 2010. vol. 55. no. 3. 1393–1403
- TAPSCOTT, D. 1998. *Growing up digital: The rise of the net generation*. New York.; McGraw-Hill.

A serdülőkori gyermekvállalás lehetséges okai egy cigánytelepen¹

— *The possible reasons of teenage motherhood in a slum of gypsies* —

Keywords *extreme poverty, social exclusion, gypsy women, Adolescent childbearing*

Abstract

The research tries to reveal what causes the outstanding adolescent frequency of pregnancy rates in a slum of gypsies. The interviewees were teenager gypsy girls between the age of 14 and 19. The literature explains in different ways the high percentage of teenage pregnancy in roma ethnicity. The study deals with the question whether the explanation for this behaviour lies in the cultural differences, economic necessities, or social exclusions. The study underlines the importance of social exclusion by the major society targeting the community of roma ethnicity.

Miközben a többségi társadalom nőtagjai napjainkban átlagosan 28 évesen vállalnak először gyermeket (KSH 2011), roma nők esetén ugyanez az átlag 7-8 évvel kevesebb (JANKY 2007).

A szülővé válás időpontjának eltolódása nemzetközi trendekhez illeszkedik és jórészt annak tudható be, hogy leginkább a közép és felsőfokú végzettségű nők állásukat féltve nehezen tudják család és karrier terveiket összeegyeztetni, így egyre később és egyre kevesebb gyermeket vállalnak (S. MOLNÁR, 1999; SPÉDER 2001).

A mélyszegénységben élők számára azonban ez a kérdésfeltevés irreális, hiszen az őket sújtó tartós munkanélküliség okán életükben ez a választási kényszer fel sem merül.

A korai gyermekvállalás egy a marginalizált társadalmi csoportok helyzetének konzerválásához vezető okozati tényező is, az iskolai tanulmányok félbeszakítása és az ebből következő munkaerőpiacon kívül rekedés által (PONGRÁCZ – S. MOLNÁR 1994).

Tudjuk, hogy a rossz szociális körülmények között élők általában korábban és több gyermeket vállalnak, a családonkénti gyermekszám a világon mindenhol fordítottan arányos az életszínvonallal. Ladányi János szerint hazánkban 800 ezer főre becsülhető a mélyszegénységben élők száma, akiknek körülbelül egyharmada roma (LADÁNYI 2005). Ez alapján feltételezhető, hogy a mélyszegénység Magyarországon (is) etnicizálódni látszik.

¹ A tanulmányban a cigány és roma kifejezések szinonimaként szerepelnek, mindamelllett, hogy a szerző tisztában van e két kifejezés eltérő jelentésével.

Az elmúlt években több kutatás foglalkozott a roma és nem roma szegény családok gyermekvállalással kapcsolatos attitűdjeinek vizsgálatával (DURST 2006; DÁVID 2010; Husz 2011). Husz Ildikó a roma etnikum hatását célzottan az első szülés időpontjának alakulására is vizsgálata Baranya és Borsod megyében legfeljebb szakmunkás bizonyítvánnyal rendelkező cigány és nem cigány nők körében. Eredményei szerint az iskolai végzettség a munkalehetőségeken és jövedelmi viszonyokon keresztül mind a kisebbséghez, mind a többségi társadalomhoz tartozó édesanyák esetén befolyásolja a gyermekvállalási kedvet (Husz 2011). A 8 osztály alatti végzettséggel rendelkezők körében a roma nők fiatalabb korban és több gyermeket szülnek, mint azonos helyzetben lévő nem roma társaik, vagyis a gyermekvállalás időzítése kapcsán felmerülhet az etnikai hatás lehetősége (Husz, 2011). Azonban fontos megjegyezni, hogy a két csoport közötti különbség mértéke területenként, roma közösségenként eltérő, így az etnikai hatás egyértelmű bizonyításához további vizsgálatok szükségesek (Husz 2011).

A tinédzserkori gyermekvállalás lehetséges okainak feltárásával foglalkozó szakirodalomban különböző, olykor egymásnak ellentmondó magyarázatok merülnek fel a tekintetben, hogy miért magas a romák körében a korai terhességek száma. A magyarországi, többnyire kvalitatív kutatásokban főként három értelmezési keret merül fel.

A roma társadalom eltérő kulturális sajátosságait emeli ki és hangsúlyozza Neményi Mária. Vizsgálata szerint egyes cigány közösségekben tradicionális elvárás a serdülőkori családalapítás, így a fiatal roma nőknek kettős mérce alapján kell dönteniük az első gyermek vállalásának időzítéséről: vagy a saját közösségük elvárásainak, a tradícióknak felelnek meg és tinédzser korban kezdenek szülni, vagy megpróbálnak illeszkedni a többségi társadalom termékenységi mintáihoz (NEMÉNYI 1999). A kutatás e tekintetben markáns eltéréseket talált roma kulturális csoportok és a lakóhely típusa szerint.

A fiatalkori gyermekvállalás nem cigány kulturális sajátosságként, hanem racionális gazdasági döntéseként értelmezhető Gyenei Márta gondolatai alapján. E szerint a rossz anyagi kondíciókkal rendelkező családokban a gyermekek egy része stratégiai okokból jön világra, hogy a hozzá kapcsolódó állami támogatások által segítse a háztartás többi tagjának eltartását (GYENEI 1998).² A szerző elismeri, hogy elmélete abban az esetben működőképes, ha a gyermekekre fordított pénz összege kevesebb, mint az érte kapott támogatásé, ez az elvárás azonban nem teljesül, mivel a gyermekek után járó állami támogatások reálértéke a kilencvenes évektől folyamatosan csökken (GÁBOS 2000; GYUKITS 2003). Az állami támogatásokból szerezhető havi pénzeszegek nem fedezik egy család költségvetését, a nyomorban élő háztartások jelentős többsége is csak a segítyeket kiegészítve tud megélni (MESSING–MOLNÁR 2011).

A harmadik megközelítési mód, a társadalmi kirekesztettség jelentőségére fókuszál, melynek magyarországi képviselői a gettóban élő afro-amerikaiak helyzetét elemző, a nemzetközi szakirodalomban „szituációs” megközelítésnek nevezett elméleti keret alapvető gondolatait adaptálják a hazai cigányság viszonyaira. A „szituációs” megközelítés lényege, hogy az erőforrások egyenlőtlen elosztásával magyarázza a marginalizált társadalmi csoportok leszakadását, a tinédzserkori anyaságot, pedig a szegénység következményeként értelmezi (KELLY 1998).

² Gyenei Márta elméletét roma és nem roma mélyszegénységben élő családokra egyaránt kiterjesztette és elsősorban nem az első gyermek születésének időzítése, hanem a későbbi gyermekek érkezésére fókuszált, azonban Gyenei megállapításaival azonos logika szerinti megfogalmazással mind a nemzetközi szakirodalomban, mind a hazai közbeszédben találkozunk a családalapítás időzítésének magyarázata kapcsán is.

Több magyarországi kutatás igazolja, hogy a szegregáltan élő amerikai feketékhez hasonlóan a magyarországi mélyszegény roma mikroközösségek esetén is igaz, hogy a korai gyermekvállalás a társadalmi kirekesztettségre adott egyfajta válasz, vagyis a lakóhelyi elkülönülés, a tartós munkanélküliség, a homogén kapcsolatrendszer, és az előbbieket követő eredményeként kialakuló, a többségi társadalom elvárásaitól eltérő normarendszer eredménye (DURST 2001, 2006; GYUKITS 2003). Durst Judit kutatási tapasztalatai szerint a zárt, mélyszegény roma közösségekben a felnőtté válás, a társadalmi megbecsültség egyetlen lehetséges útjaként élék meg a fiatal lányok az anyaságot, mivel az iskolai és a munkaerőpiaci sikerek lehetőségükre számukra korlátozottak, ebben a közegben pedig még mindig elfogadottnak számít a tradicionális családayai szerep (DURST 2001, 2006).

E tanulmány a felmerülő elméleti keretek közül a társadalmi kirekesztettség jelentősége mellett érvel a vizsgált közösség vonatkozásában. A fentebb említett folyamatok miatt az itt élők számára az általánosan elfogadott siker-elérési útvonalak jóval korlátozottabbak, ezért választják az önmegvalósítás egyetlen viszonylag biztosan elérhető módját, az anyaságot már egészen fiatal korban. Másfelől döntéseiket egyéni sajátosságok is meghatározhatják, mint a fogamzásgátlási módszerekhez vagy az abortuszhoz való hozzáállás.

Jelen tanulmány célja, hogy egy mélyszegény roma szegregátum serdülőkorú lányainak, vagyis az érintettek véleménye alapján feltárja az adott lokális közösségben a fiatalkori gyermekvállalás lehetséges magyarázatait.

A vizsgálat eredményei nem általánosíthatók a teljes magyar roma népesség egészére, csak az adott cigánytelepre vonatkozóan igazak, illetve lehetőséget biztosítanak más tartós szegénységben élő közösségek azonos magatartásmintáinak megértéséhez.

A kutatás módszertana

A kutatási terepként választott cigánytelep egy Pest megyei település és kistérségi központ belterületén található. A város összlakossága közel 18 ezer fő a KSH területi adatbázisa szerint (KÓCZÉ 2010), a település fejlettségi szintjét tekintve országos átlag feletti (KÓCZÉ 2010).

A városban élő romák lélekszámának meghatározása nem könnyű feladat. Kertesi és Kézdi Gábor 1992-es becslése szerint a lakosság 6%-a roma, ami akkor 1136 főt jelentett (KERTESI – KÉZDI 1998).

A Máltai Szeretetszolgálat szerint a város nagyjából 1000 fős roma lakossággal rendelkezik napjainkban, melyből a kutatás helyszínéül szolgáló cigánytelepen, szegregáltan él hozzávetőleg négyszázötven fő, igen rossz szociális körülmények között (www.maltai.hu).

Kulturálisan egységes csoportról nem beszélhetünk e közösség kapcsán. A telepet többségében magyar cigányok, kisebbséget szokásaikat csak részlegesen tartó oláh cigányok lakják, ráadásul az itt élők egy része a rendszerváltás után, a város központi részeiben lebontott rossz állapotú otthonaikból, kényszerből költözött a telepre. Ebben a közösségben tehát jellemzően a szegénység kultúrájának sajátosságaival találkozunk.

Az itt élő asszonyok többsége viszonylag korán vált családossá, és általában több gyermeket nevelnek, ami meghatározza későbbi életüket és befolyásolja tartós szegénységük konzerválását (DÁVID 2010; BÉKI 2011). A tinédzserkori anyaság ma is gyakori az adott közösségben.

A kutatás alkalmával tíz, 14 és 19 év közötti, az adott cigánytelepen élő fiatal lánnyal készült mélyinterjú adatfelvétel. Az alanyok elérését hólabda módszer biztosította, a kiválasztás elvét a

kor és a nem határozta meg, valamint hogy már családos és még nem családos fiatalok egyaránt bekerüljenek a mintába.

A válaszadók családi háttere és iskolai végzettsége

A kutatásban résztvevő tinédzser lányok többgyermekes szegény családban nőttek fel. Az érintett háztartások mindegyikében van olyan személy, aki a megkeresés időpontjában nem rendelkezett állandó munkahellyel. Szüleik legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkeznek, az édesanyák többségében maguk is fiatalon születték első gyermeküket.

A válaszadó lányok két kivételtől eltekintve mindannyian a szülői házban élnek, összetett családi viszonyok között. Négy esetben az édesapa (két esetben átmenetileg, két esetben tartósan) nem lakik az asszonnyal és gyermekeivel egy háztartásban, egy esetben pedig a testvérek már mindannyian külön költöztek így a válaszadó fiatal csak édesanyjával él.

A megkérdezettek közül négyen már édesanyák, azonban közülük is csak egy fő él kisleányként és annak édesapjával önállóan, egy pedig élettársával, annak szüleiével és testvéreivel közösen neveli gyermekét, két fiatal nő pedig a gyermekeik apjától külön, saját családjával él továbbra is együtt.

A még nem családos fiatalok közül hárman általános iskolai tanulók, hárman pedig jelenleg szakmunkásképzésben vesznek részt, életük, mindennapjaik jelentős részét az iskola teszi ki. A gyermeket nevelők közül hárman már rendelkeznek általános iskolai végzettséggel, ketten szakmunkásképzésben, egyikük pedig általános iskolai képzésben vesz részt jelenleg is, de magántanulónként, hiszen idejük jelentős részét gyermekeik ellátására kell fordítaniuk.³

Párkapcsolat

„...voltam már szerelmes...”

A megszólaló fiataloknak szinte mindegyike volt már szerelmes, a többség az első komolyabb kapcsolatot is megtapasztalhatta. Mindössze az a két tinédzser mesélt jelenleg is tartó kiegyensúlyozott és biztos párkapcsolatról, akik gyermekük édesapjával együtt élnek. négyen már komolyabb szerelmi csalódáson is túl vannak. *„Most vagyok túl Úr Isten, egy-két éves kapcsolaton... hát, inkább erről ne beszéljünk, de voltam már szerelmes.”⁴ „Hát nem volt szerelem... én szerettem, ő nem szeretett engem... idősebb volt nálam, oszt így nem lett jó.”⁵*

A korán érkező szerelem általában nem kedvezett az iskolai előmenetelnek, a korábbi életcélok gyakran háttérbe szorultak. Különösen igaz ez a már gyermeket nevelők esetében, hiszen az ezzel járó feladatok ellátása mellett nehézségekbe ütközik a tanulmányok folytatása.

„Akkor még olyan voltam (párkapcsolata előtt), hogy jajj, persze, kijárom a nyolcat, megyek továbbtanulni meg manikűrös leszek, meg minden. Utána meg hát a szívnek nem lehetett parancsolni már, úgyhogy már utána nem, már így tanulás nem is volt az eszembe sose.”⁶

A szerelmek kialakulását a szülők nem nézték jó szemmel, általában tiltották a fiatalokat egymástól. Több esetben súlyos konfliktusok alakultak ki szülők és tinédzser lányok között,

³ A még nem családos megkérdezetteket az interjúrészletek megjelölésénél tanulónként, a gyermeket nevelőket pedig édesanyaként jelölöm, e mellett a megkülönböztethetőség érdekében korukat is közlöm.

⁴ 16 éves tanuló

⁵ 15 éves édesanya gyermeke apjáról

⁶ 19 éves édesanya

ami olykor tettelegességig fajult. *„Azt mondtam kimegyek a pályára, közbe meg vele találkoztam, és ezért meg eltörték rajtam a seprűt.”⁷ „...Anyáék nem engedték meg, sokáig titokba jártunk. És hát az az igazság, hogy anya rossz szemmel nézte, vagy sokszor volt olyan, hogy jaj, lebuktunk, meg megverték minket, lebuktattak a többi testvéreim, és akkor mindig elvert anya, mert ugye nem engedte, meg nem engedett az utcára.”⁸*

A szülők rosszallásának, egyes esetekben durvaságuk oka, hogy többségében maguk is fiatalon alapítottak családot, e minta követését azonban nem kívánják támogatni. *„Mondta a mostohaapám, hogy addig nem is költözhetnék oda (jelenlegi barátjához), amíg nem járom ki az iskolát. (...) Anya azt mondja, hogy meg kell várni, még 18 éves legyek...”⁹*

A válaszadók szerint ennek oka, hogy szüleik a saját maguk által megélt kudarcoktól szeretnék megóvni lányukat, akiknek szebb jövőt szánnak. Ennek zálogát a továbbtanulásban, főként a szakmaszerzésben látják. A tinédzserek viszont az intelmeket általában figyelmen kívül hagyják, esetleg utólag, már édesanyaként ismerik fel szüleik álláspontjának értelmét, valóság-tartalmát. *„Sokat, nagyon sokat magyarázott nekem az anyukám... meghallgatni meghallgattam, de az egyik fülemlen be, a másikon ki... (...) Anyyira el voltam foglalva, hogy nem érdekelt az, amit mondanak.”¹⁰*

Az átél első szerelmek többsége nem vált tartós párkapcsolattá, két esetben még közös gyermek születése által sem.

A gyermekvállalásról

„...gyereknek gyerek...”

A szülővé válást a megszólaló édesanyák nem tinédzserkorukban tervezték, mégsem beszéltek elkeseredettséggel életükről. Úgy vélik, bekövetkezett valami, amit később szerettek volna átélni, és talán bánják is, hogy néhány dologról e miatt le kell mondaniuk, de valójában mindannyian boldogok gyermekükkel.

Az édesanyák egyike sem gondolja úgy, hogy nagymértékben megváltoztatta volna életét kisfia vagy kislánya érkezése, talán csak az a 19 éves nő, aki a nagyszülőktől külön háztartásban él, de összességében ő is örült gyermeke érkezésének. A másik három tinédzser édesanyának valójában nem kell önellátóként élnie. E miatt nem érzik úgy, hogy kisbabájuk az életüket teljes mértékben felforgatta volna. Édesanyjukra, illetve egy esetben anyósukra, apósukra mind anyagi mind nevelési téren támaszkodhatnak. *„Segítenek, nincs problémám... ha valahova elmegyek, figyelnek rá, nincs itt probléma.”¹¹*

Egy, a másfél éves kisfiát édesanyja segítségével nevelő lány úgy emlékezett vissza, hogy nem is nagyon számított ennek ellenkezőjére mielőtt gyermeke megszületett, nem tűnt úgy számára, hogy nehéz feladat elé néz, csak miután szembesült azzal, hogy egy kisgyermek ellátása önmagában is nagy felelősség, hiába kap segítséget. *„Hát nem tudtam, hogy milyen lesz majd. Nem tudtam, hogy milyen, hogy jajj, sír, fölkelni hozzá foglalkozni vele, minden figyelem rá, foglalkozni*

⁷ 17 éves édesanya 2.

⁸ 19 éves édesanya

⁹ 14 éves tanuló 2.

¹⁰ 17 éves édesanya 1.

¹¹ 15 éves édesanya

vele.¹² Helyzetébe belegondolva irreálisnak tartja, hogy a feladatokkal egyedül megbirkózzon. Az ő esetében mindezt az is befolyásolhatja, hogy az apa nem él velük együtt, így ha édesanyja segítségére nem számíthatna, valóban teljesen egyedül lenne kénytelen felnevelni gyermekét. „Elképzelhetetlen, hogy én egyedül a gyerekekkel önállósodjak. Egyedül én meg a gyerek, nem.”¹³

Az önálló háztartást nem vezető tinédzser anyák úgy látják, nem kényszerültek teljes mértékben átformálni életüket a gyermeknevelés miatt. A nagyszülőktől rengeteg segítséget kapnak a gyermeknevelés terén és anyagi értelemben is, így gyakorlatilag nem kellett teljes mértékben felnőtté válniuk, saját magukra sem így tekintenek. „Én nem várom el, hogy most asszonyinak tartsanak azért, mert van egy kisleányom.”¹⁴

Mindhárman úgy vélik, korábbi terveik, céljaik megvalósításáról nem kell lemondaniuk anyává válásuk miatt. „...Kijárom a 8-at. Azért, hogy gyerekem van, még nem fogom abbahagyni az iskolát.”¹⁵

A párjával és gyermekével külön élő édesanya kicsit másképp éli meg a történeteket. Neki szembe kellett néznie azzal, hogy minden felelősség rá és párjára hárul, de minden nehézség ellenére úgy véli, szebb dolog nem is történhetett volna vele, mint az anyaság. „Hát én megijedtem, tudod, mert még fiatal voltam, meg anya is fiatalon szült, és láttam, hogy mennyit szenvedett, amíg fölnevelt minket, meg minden, de mégis sok minden van, amit megbántam, de őtet nem. Most már ő az én, ő a mindenem (kisfiára utal).”¹⁶

A nehézségeket talán azért kezelte könnyebben, mert 7 testvére közül ő a legidősebb, a kisebbek gondozását visszaemlékezése szerint részben ő látta el, így már tapasztaltan kezdhette saját szülői karrierét. Ehhez hasonló élményekről több fiatal lány is beszámolt. Sokuknak kellett korábban vigyázni kisebb testvéreikre, vagy bátyjuk, nővérük gyermekeire.

„Hát szeretem a gyerekeket, tudod!? Hát a kistestvéremet a M...-t, ilyen picike, kicsi, azt nagyon szeretem. És amikor itt laktunk, anyával laktunk, az olyan volt, mintha csak az anyém lett volna. Nagyon a szívemhez nőtt a két kicsi, nagyon a szívemhez nőttek, tényleg.”¹⁷

Bizonyos értelemben mindegyik családos tinédzser elismerte, hogy fiatal volt még az anyasághoz, de csak a többségi társadalom szokásaihoz mérve, a telepen élő többi lányhoz képest élethelyzetüket nem látják kirívónak. „Hát, mondjuk nálam még fiatalabban születtek, mondjuk a Sz..., a nem tudom milyen Sz..., az 11 évesen szült, vagy hány évesen, most megint terhes. Hát szerintem nálam még többen születtek fiatalon.”¹⁸

A még iskolába járó megkérdezettek többsége a gyermekvállalás kérdésében igyekezett elhatárolni magát családos kortársaitól. Egy kivételtől eltekintve rövid távú terveik között nem szerepel az anyaság, és általában igyekeztek elhatárolni magukat azoktól a kortársaiktól, akik már születtek. „Az jó, hogy gyerekekük van, mert az természetes, de hogy ilyen fiatalon, nekem az nem izés, hogy ilyen fiatalon összeálljak.”¹⁹

Egy 15 éves lány nővére nehéz helyzetéből szeretne tanulni, aki váratlanul teherbe esett, majd külföldre ment dolgozni, így édesanyjára kellett bízni a gyermekét, akinek gondozásában a

¹² 17 éves édesanya 1.

¹³ 17 éves édesanya 1.

¹⁴ 17 éves édesanya 1.

¹⁵ 15 éves édesanya

¹⁶ 19 éves édesanya

¹⁷ 19 éves édesanya

¹⁸ 15 éves édesanya

¹⁹ 14 éves tanuló 2.

megkérdezett is részt kell vegyen. „...*Hát most itt van az unokaöcsém, mi neveltük, én is nagyon sokat vigyáztam rá, de nagyon rosszak a gyerekek, meg nehéz felnevelni.*”²⁰

Az anyaságot még korainak tartó válaszadók szerint a szülők engedékenysége az oka annak, hogy kortársaik közül néhányan már családosok. „*Hogy a szülők nem gondolkodnak, nem izélnek, nem figyelnek úgy, mint ránk.*”²¹ „*Hát szerintem a neveltetés. Ha fogták volna őket egy kicsit, hogy most ne menjenek ide-oda, meg ne járjanak mindenkivel, akkor szerintem nem lenne ez. (...) Be kell őket íratni az iskolába és elmagyarázni neki, hogy még nem állnak készen egy gyerekre, mert csak a gyerekek lesz a rossz, mert annak rossz, ha nem tudják felnevelni, gyerekeknek gyerek minnek?*”²²

A gyermekeket nevelők ezzel szemben többségében arról számoltak be, hogy szüleik óvni igyekeztek őket a korai terhességtől és azt szerették volna, ha inkább befejezik tanulmányaikat és szórakozni járnak, mint minden átlagos velük egykorú tinédzser. A „megesett” lányok inkább véletlenszerű, nem várt eseményként magyarázzák terhességüket. „*Hát nem így terveztem, másképp... hát ha nem lett volna ez, más lett volna, jobb lett volna... szórakoztam volna, meg ilyesmik.*”²³

A még tanulók többsége retorikájában arra törekedett, hogy elhatárolja magát a serdülőként gyermeket vállaló társaiktól. Hogy ez valós különbséget jelent-e, és emiatt tényleg másképp alakul-e az életük, nem valószínű, hiszen a megkérdezett édesanyák egyike sem teljes tudatossággal vált fiatalon családossá, és terhességük előtt maguk is azt hitték, jóval később fognak szülni, mint ahogyan az az életükben valójában bekövetkezett. Egy kialakuló kapcsolat, tudatosság, szexuális felvilágosultság, kudarcok és morális kérdések egyaránt befolyásolhatják, hogy az élet igazolja-e jelenlegi álláspontjukat vagy sem. Összességében azonban életmódjuk és kilátásaik semmiben nem mások, mint gyermeket nevelő kortársaiké volt a terhesség előtt. A még nem családos hat megkérdezett közül négyen még nem élnek szexuális életet, a fennmaradó két lány közül pedig tudatosan csak egyikük törekszik a nem kívánt terhesség megelőzésére.

Ebből a szempontból (is) tanulságos annak a 16 éves lánynak a története, aki az általános iskolában tapasztalt támogató pedagógusi hozzáállás és jó eredményeket követően a szakmunkás képzésben megélt kudarcai miatt szinte teljes mértékben lemondott korábbi továbbtanulási és karrierterveiről. Az intézményváltást követően tanulmányi értelemben sikertelenséget sikertelenségre halmozott. E közben együtt járt egy fiatalemberrel, de kapcsolatukkal és választottjával valójában nem volt elégedett. A válaszadó tisztában volt ennek lehetséges következményeivel, mégsem fordított gondot a terhesség megelőzésére, csak a biológián múltott, hogy nem esett terherbe. Hiába tartotta megbízhatatlannak a fiút, és tudta, születendő gyermekével magára maradt volna, örömmel vállalná az anyaságot, holott korábban maga is úgy gondolta, fiatal még ehhez. „*Most, ha az a gyerek a nevén se lett volna, semmi köze nem lett volna hozzá, az az én gyerekem lett volna csak, nem az övé.*”²⁴

Az elmúlt évek iskolai kudarcaira hivatkozva már nem bízik korábbi életcéljai megvalósíthatóságában. „*Minden vágyam az volt, hogy legalább a középfokú angol vizsgám meglegyen... (...) Mindig azt akartam, hogy majd egy jó étterembe dolgozzak, vagy hajón például.*”²⁵

²⁰ 15 éves tanuló

²¹ 14 éves tanuló 1.

²² 19 éves tanuló

²³ 15 éves édesanya

²⁴ 16 éves tanuló 1.

²⁵ 16 éves tanuló 1.

Ha ma választhatna tanulás, munkahelyi sikerek és az anyaság között, ez utóbbit választaná. „Hát inkább hogy családanya lehessenek, azt szeretném. (...) ...Az minden vágyam, hogy egy kislányom legyen...”²⁶

Megelőzés és terhesség megszakítás

„...megtartsam vagy ne tartsam?”

Miközben a megkérdezettek egyik sem tervezte vagy tervezi, hogy tinédzserként gyermeket vállaljon, a nem kívánt terhesség megelőzéséről a szexuális életet élő 6 válaszadó közül mindössze ketten gondoskodtak.

A családos megkérdezettek közül egyedül az éppen gyermekét váró fiatal pár volt ebben a kérdésben előrelátó, mégis hamarosan szülők lesznek. Mindehhez azonban hozzá kell tenni, hogy a fiatal lány bevallása szerint előfordult, hogy a megelőzést ők is elmulasztották. „Dehogynem gondoltunk, hogy védekezzünk, mert véletlenül teherbe esek, de hiába. Hiába védekeztünk, mert megszakítással, de hiába.”²⁷

Azzal együtt, hogy terhessége váratlanul érte, mégis ő volt az egyetlen, aki egyáltalán nem riadt meg az anyasággal járó feladatoktól. „Mondjuk én örülök, hogy most vagyok vele terhes, fel bírom nevelni...”²⁸

A többi családos megkérdezett egyike sem fordított figyelmet a védekezésre, esetükben tehát váratlan anyaságról csak akkor beszélhetünk, ha a fiatal a fogantatást megelőzően nem rendelkezett kellő információkkal a nem kívánt terhesség megelőzése terén, ez azonban csak a legfiatalabb édesanya esetén merül fel, aki felkészültségének mértékét így foglalta össze: „Sehoggy.”²⁹

Két édesanya és egy iskolába járó lány viszont úgy nyilatkozott, hogy legalább részlegesen tisztában volt a lehetséges következményekkel első szexuális kapcsolata előtt, mégsem gondoskodott a fogamzásgátlásról. Felvilágosító órákon részt vettek, tehát hallottak már a különböző ez irányú lehetőségekről, de családi körben, édesanyjukkal, lánytestvéreikkel nem beszéltek soha ilyesmiről és később a párjukkal sem. A fiatalok szerint olykor a szégyenérzet gátolja, hogy erről a kérdéstről pontosabb információk birtokába jussanak, amiket ők maguk leginkább szüleiktől várnának. „Hát szerintem én úgy beszélnék erről, ha beszélnék is erről, hogy csak anyukámtól, vagy a nővéreimtől. A fiúk meg megkérdezhetnék a bátyájuktól, vagy az apjuktól. De amúgy ciki szerintem.”³⁰

Úgy tűnik, hogy a fiatalok e tekintetben édesanyjuktól, lánytestvéreiktől várnának valós segítséget. „A szülőktől szerintem, vagy haverok, barátok, vagy bárkitől megkérdezed, hogy most mit kell csinálni, de nem, hanem szerintem szégyellik magukat, vagy nem tudom.”³¹ Valószínűleg a szülők nyitottabb magatartása sem jelentene minden esetben segítséget, mivel az idősebb generáció tagjai is csak részleges ismeretekkel rendelkezik e tekintetben (BÉKI 2011).

Az egyik válaszadó véleménye szerint a cigánytelepi fiatalok is jól tudják, hogy hogyan kellene védekezni, de szégyellik, hogy ezt elmulasztották, ezért hivatkoznak a véletlenre. „...

²⁶ 16 éves tanuló 1.

²⁷ 17 éves édesanya 2.

²⁸ 17 éves édesanya 2.

²⁹ 15 éves édesanya

³⁰ 16 éves tanuló 1.

³¹ 16 éves tanuló 1.

*Hogy mégse nézzék őket le, hogy jaj, most felcsináltatta magát meg ilyenek, ők azt mondják, ááá, csak becsúszott.*³²

Ez az elgondolás valamiféle szándékosságra utal, és egy olyan fiatal lányhoz köthető, aki maga sem védekezett, valamint részlegesen utalt rá a beszélgetés során, hogy nem hisz már karrierben, iskolában, inkább az anyaságot választaná, ha tehetné.

A fiatal anyák számára helyzetük megítélésében döntő fontosságú lehet párjuk hozzáállása. A családos válaszadók mindegyike arról számolt be, hogy a férfiak örömmel, sőt büszkeséggel vállalták az apaságot. Az ő álláspontjukban nem is merült fel az abortusz lehetősége, ha szóba került, jellemzően inkább a lány, vagy édesanyja vetette fel. *„Ő akarta nagyon... mert a testvérének is most lett egy fia, azt kikiabálta itt, hogy fiam lett, azt ő is beleélte magát, hogy neki is legyen gyereke, oszt így örült... fúú, nagyon örül neki, a hasamat szokta csókolgatni.*³³

A megkérdezett tinédzser anyák közül ketten is említették, hogy terhességüket megelőzően voltak már olyan helyzetben, amikor azt hitték, gyermeket várnak, de ez után sem fordítottak nagyobb figyelmet a megelőzésre.

Az interjúalanyok közül egyedül egy 19 éves, iskolai és karriersikereket megelőző lány véleménynyilvánítása tanúskodik megfontolt, tudatos családtervezésről. *„Ráérek, még nem vagyok kész egy gyerekre... még nem tudnám felnevelni egyedül, kell hozzá egy kapcsolat, ami biztos.*³⁴

Mivel nem szeretné feladni álmát, hogy szociális gondozóként végezzen és dolgozhasson, a kezdetektől fogva tudatosan ügyel a nem kívánt terhesség megelőzésére. Nem csak azért van könnyebb dolga, mint társainak, mert világos és számára is elérhetőnek tűnő élettervei vannak, hanem mert édesanyja is támogatja mindezek megvalósításában, és a mások számára kellemetlen kérdéseket is megbeszélheti vele. *„Én nem vagyok nagyon házias, főzni se tudok, ami nálunk nagy szűgyen. Anyu sose erőltette, azt mondta, inkább tanuljak. (...) Anyu eljött velem az orvoshoz és gyógyszert íratunk”* (fogamzásgátlóra utal).³⁵

Az ilyen és ehhez hasonló élettörténetek nem túl gyakoriak ezen a cigánytelepen sem, e miatt az előbb idézett 19 éves még nem családos lány úgy érzi, sokat nem is értik meg őt a közösségben. *„Hát, de igen, furának tartanak, hogy még nem mentem férjhez, meg még nincs családom, meg ilyesmi, de hát én, énnekem ez nem számít. Én nem tudok még felnevelni egy gyereket, meg amúgy se kell.(...) ... Itt már aki 19 éves, annak 2-3 gyereke tuti van.”*³⁶

A fogamzásgátlással kapcsolatos ismeretek terén tehát a megkérdezettek többségének vannak, de hiányosak az információik, és amit tudnak róla, olykor arról sem mernek beszélni. Ezzel szemben a nem kívánt terhesség megszakítása jóval gyakrabban és természetesebben került szóba, mint a megelőzés. Ez a többségi társadalomban oly vitatott és heves érzelmet kiváltó téma a megkérdezett fiatalok körében viszonylag elfogadott dolognak számít. *„...Vetettek már a cigánytelepen sokan.”*³⁷ *„Hát még ha fiatalon szülnék, én megértem, hogy elvetetik, mert ott van nekik az iskola, meg ilyesmi, továbbmennem.”*³⁸

³² 16 éves tanuló 1.

³³ 17 éves édesanya 2.

³⁴ 19 éves tanuló

³⁵ 19 éves tanuló

³⁶ 19 éves tanuló

³⁷ 17 éves édesanya 1.

³⁸ 15 éves édesanya

A megkérdezettek többsége összességében morálisan nem tartja problematikusnak az abortuszt. Ezzel együtt meg kell jegyezni, hogy a többgyermekes édesanyák terhesség megszakításhoz folyamodása jóval gyakoribb, mint az első gyermek „vetetése”, mivel az itt élők egy része szerint ez meddőséghoz is vezethet, ami az interjúkban megszólaló egy-két fiatal szerint is igaz lehet. Részben erre, részben pedig erkölcsi okokra hivatkoztak azok a válaszadók, akik az abortuszt nem pártolják. *„Hát inkább gyógyszert szedek, mint hogy elvetessem, mert ugye a saját gyerekemet ölöm meg, meg azért elsőt elvetetni kockázatos. Inkább akkor megelőzőm.”*³⁹ *„Azt mondják, ha valaki elveteti az elsőt, lehet, hogy nem lehet már neki...”*⁴⁰

Mivel a kérdezettek többsége még nem nagykorú, az esetleges abortusz kérdését meg kell vitatniuk szüleikkel is, akik pedig nem szeretnék, hogy lányaik serdülőként alapítsanak családot. Ha mégis bekövetkezne/bekövetkezik a nem kívánt terhesség, sok esetben maguk javasolnák/javasolják a beavatkozást. *„Hát elvetetnék tüllem... mert anya azt mondta, hogy majd csak olyan 19-20 évesen szüljek, mert nagyon fájdalmas, meg nem azért, félt.”*⁴¹

Az interjúk tanúsága szerint akár családi konfliktust is okozhat szülő és gyermeke között az abortusz megítélése, két válaszadó családos lány életében alakult ki ilyen helyzet. Az egyik esetben az édesanya a beavatkozás mellett érvelt, de gyermeke végül másképp döntött, a másik esetben pedig a szülő ellenezte az abortuszt, a lány pedig vacillált, végül hallgatott anyja tanácsára. *„Anyukám azt mondta, hogy minék még, vetessem el, fiatal vagyok még, lehet még gyerekeim. Utána már nem, már terhes lettem meg minden, nem izélt.”*⁴²

A terhesség megszakítás lehetősége tehát viszonylag elfogadottnak számít a vizsgált mikro-közösségben, de ezzel együtt is igen gyakori a serdülőkori anyaság, ellentétben a település többségi nem cigány fiataljainak szokásaival. Ezt a különbséget több válaszadó is érzékeltette. Érvekkel alátámasztott, tudatos magyarázatot azonban nem tudtak a jelenséghez kapcsolni. *„Ha valaki úgy gondolkodik, hogy még élni akarja az életit, meg ráér még szülni, mert sokan így a mai fiatalok, már itt a telepiek úgy gondolkodnak, hogy terhes leszek, már megtartom, de a parasztok gondolom nem így vannak vele. Azok úgy vannak vele, hogy lerakják az iskolát, elmennek dolgozni, meg így.”*⁴³

Összegzés

Az interjúkban megszólaló tizenévesek véleménye alapján láthatjuk, több tényező együttesen befolyásolja, hogy az adott szegregátumban felnövő lányok közül ki vállal gyermeket nagykorúsága előtt.

A szülők – mivel maguk is átélték a tinédzserkori anyaság nehézségeit – óva intik lányukat a mintakövetéstől. Véleményük szerint nincs értelme fiatalon lekötönniük magukat és megszakítani iskolai tanulmányaikat, hiszen jórészt ennek következménye lesz később a tartós munkanélküliség, valamint az ezzel járó kilátástalanság és szegénység, amit ők oly közelről ismernek. Ennek elkerüléséhez azonban nem igazán tudnak hatásos segítséget nyújtani felcseperedő gyermekeiknek. Tiltják lányukat a fiatalon komollyá váló párkapcsolatoktól, ami a válaszadó lányok többsége esetén hasztalan volt, viszont nem készítik fel őket a tudatos szexuális életre. Ennek oka lehet

³⁹ 19 éves tanuló

⁴⁰ 17 éves édesanya 2.

⁴¹ 14 éves tanuló 2.

⁴² 17 éves édesanya 1.

⁴³ 17 éves édesanya 1.

szégyenérzet a téma kellemetlensége miatt, másrészt az adott terepen készült korábbi vizsgálat alapján megállapítható, hogy az idősebb korosztály információi is hiányosak, hiedelmekkel terhelték e tekintetben (BÉKI 2011). Lányaik, bár tudomást szereznek a különböző fogamzásgátlási módszerekről – leggyakrabban az iskolából –, valójában közvetlen környezetükből édesanyjuktól, lánytestvéreiktől várnának tanácsokat, ami viszont ritkán érkezik.

Valószínűleg részben szintén az idősebb generáció magatartásából ered a megkérdezett fiatalok abortuszhoz való hozzáállása is. A telepen élő családok asszonyok többsége vélhetően erkölcsileg elfogadhatónak tartja a nem kívánt terhesség művi megszakítását és néhányan közülük előbb folyamodnak ehhez a megoldáshoz, minthogy a korai terhességet megelőzzék (BÉKI 2011), a tizenévesek is hasonló viselkedésformákat vehetnek fel: nem fordítanak kellő figyelmet a megelőzésre, és ha kialakul nem kívánt terhesség, szüleikkel közösen döntést hoznak a magzat sorsáról. Nem állíthatjuk azonban, hogy döntően ez a problémakör befolyásolja, hogy miért találkozunk a többségi társadalomhoz képest gyakrabban tinédzser édesanyakkal az adott cigánytelepen.

E jelenség magyarázata véleményem szerint nem vezethető vissza az anyagi függetlenség vágyára. Az interjúk alapján nem támasztható alá, hogy az adott közösségben gazdasági okokból születnének meg a serdülő lányok első gyermekei, hiszen a fiatalok általában az anyasággal párhuzamosan nem váltak pénzügyileg függetlenné. E tekintetben továbbra is a szülők generációjának segítségére szorulnak és saját bevallásuk szerint e nélkül nem is boldogulnának. Nem igazolódik ebben a közösségben a fiatalkori gyermekvállalást cigány kulturális sajátosságra visszavezető elgondolás sem, hiszen az itt élők nem alkotnak kulturális értelemben egységes csoportot, és maguk sem magyarázták tradicionális, etnikai jellemzőkkel ebbéli döntéseiket.

Az adott cigánytelepen élő serdülők véleménye alapján valószínűsíthető, hogy tinédzserkori gyermekvállalás gyakorisága – Durst Judit és Gyukits György tapasztalataihoz hasonlóan – ebben a közösségben leginkább a társadalmi kirekesztettség következménye.

Azonban Durst megfigyelése, -miszerint a fiatal lányok közösségen belüli státuszemelkedés, a felnőtté válás egyetlen lehetséges útjaként értelmezik a gyermekvállalást,- nem igazolódik teljes mértékben. Az általam vizsgált cigánytelep fiataljainak életében úgy tűnik, az anyasággal párhuzamosan a felnőtté válás nem feltétlenül következik be. A serdülő anyák egyes esetekben egy „félíg-felnőtt, félíg gyermek” élethelyzetbe kerülnek, nem tekintik magukat felnőttnek gyermekvállalásuk miatt, és ezt a közösség többi tagjától sem várják el. Az anyai feladatokkal kötelezettségeik ugyan megsokszorozódnak, de a szülők támogatását továbbra is élvezik. Gyermeük megszületése után nem feltétlenül költöznek el otthonról, nem építik fel szükségszerűen saját családi életüket, hanem a szülők otthonában maradva, anyagi és egyéb segítségükre számítva élnek továbbra is.

A serdülő anyák életében azonban jelentős változás, hogy választás elé kényszerültek, anyaság vagy továbbtanulás. Azok a fiatalok, akik tudatosabban terveznek - főként azért, mert sikereket érnek el a továbbtanulás terén, és ebben családjuk támogatását is élvezik -, elutasítják a korai gyermekvállalást.

Akiknek már volt komoly kapcsolata a válaszadók közül, és szexuális életet is élnek, néhány kivételtől eltekintve a szerelmet és párkapcsolatukat helyezik előtérbe az éppen folyamatban lévő iskolai előmenetel rovására, amelynek a lehető leghatározottabb megpecsételése egy közös gyermek lehet.

Az interjúalanyok véleménye alapján igazolódni látszik, hogy az adott cigánytelepen élő tinédzserek körében viszonylag gyakori gyermekvállalást meghatározza, hogy jövőjük építé-

seben ezt az eseményt tekintik a legfontosabb történésnek, ami megelőzi a továbbtanulást, a munkakeresést és más önmegvalósítási formákat. Többségük számára ugyanis ez az önbecsülés növelésének egyetlen bizonyosan elérhető szegmense, kvázi *az egyetlen biztos „karrierlehetőségük” az anyaság*, minden más bizonytalan vállalkozás, emiatt nem riadnak meg a fiatalkori gyermekvállalás lehetőségétől.

Olyan közösségben élnek és nőttek fel, ahol az átlagos élettörténet jellemzői az iskolai kudarcok és a tartós munkanélküliség. Ennek ellenpéldájával viszonylag ritkán találkoznak, így feltételezhetően számukra a többségi társadalomra jellemző elismertséghez, presztízshöz vezető útvonalak – a magánéleti, családi sikereket és gyarapodást kivéve – mint az iskolai sikerek, a munka világában való megragadás, a szabadidő eltöltés változatossága, inkább a „parasztoknak” megadható, számukra távolinak tűnő lehetőségek, ami talán nem lehetetlen, nem kizárt, de mindenképpen bizonytalan.

A megkérdezett édesanyák kisfiuk, kislányuk érkezését egy csepp boldogságként értelmezik, amely nem csak számukra, hanem párjuk és tulajdonképpen szüleik életébe is minden vele járó fáradság ellenére örömet hoz. Szüleikkel ellentétben nem gondolják úgy, hogy jövőbeni lehetőségeiket, előrelátásukat (továbbtanulás, munkahely) végérvényesen megátolná első gyermekük korai érkezése. Azonban mind a kapcsolódó szakirodalom, mind szüleik tapasztalata alapján jó eséllyel állíthatjuk, hogy sajnos ennek ellenkezője várható.

Az adott közösségben élő még gyermeket nem vállalt válaszadó tizenévesek nem terveznek korai családalapítást, sőt igyekeznek elhatárolni magukat azoktól a kortársaiktól, akik véleményük szerint túl hamar estek teherbe. A tinédzser anyák élettörténete alapján mindehhez képest azt látjuk, hogy csak abban az esetben fogják tudni elkerülni a nem várt serdülőkori terhességet, ha sikereket érnek el a tanulás terén, határozott életcéllal rendelkeznek, ami mellett kitartanak, és tudatosan élik szexuális életüket is. Minderre igen kevés példát találunk az adott mikroközösségben. Azok a fiatalok, akik iskolai, munkahelyi sikereket érnek el, ezáltal mintaadó személyekként léphetnének fel, az interjúk tanúsága szerint inkább elhatárolják magukat az adott közösségtől, és a többségi társadalom felé orientálódnak, szembehelyezkedve azzal a közeggel, amelyben felnöttek. Ebből adódóan a sikeresen munkát vállaló, jól tanuló fiatalok története inkább szabályt erősítő kivételként merül fel. *

IRODALOMJEGYZÉK

- BÉKI ORSOLYA 2011: Egy cigánytelep asszonyainak gyermekvállalási szokásai. „Nem volt nekem jó sorsom se lánynak, se asszornynak”. *Szakedolgozat*. Budapest, Zsigmond Király Főiskola.
- DÁVID BEÁTA 2010: Társas Kapcsolatok- a kirekesztődés dimenziói. In Kóczé Angéla (szerk.): *Nehézsorsú asszony feketén fehéren*. Budapest, MTA–ENKI.
- DURST JUDIT 2001: „Nekem ez az élet, a gyerekek” – Gyermekvállalási szokások változása egy kislalusi cigány közösségben. *Századvég* 2001. 6. sz. 71–92.
- DURST JUDIT 2006: *Kirekesztettség és gyermekvállalás. A romák termékenységének változása néhány „gettósodó” aprófaluban*. PHD értekezés. Budapest, Budapesti Corvinus Egyetem
- GÁBOS ANDRÁS 2000: Családok helyzete és családtámogatások a kilencvenes években In Kolosi Tamás – Tóth István György – Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 2000*. Budapest, TÁRKI. 99–122.
- GYENEI MÁRTA 1998: A „stratégiai gyerek”. *Népszabadság* 1998. november 14.
- GYUKITS GYÖRGY 2003: Gyermekvállalás a nagyvárosi szegény negyedben élő fiatalkorú roma nők körében. *Szociológiai Szemle* 2003. 2. sz. 59–83.

- HUSZ ILDIKÓ 2011: Alacsony végzettség - sok gyerek? A magas termékenység néhány területi és etnikai aspektusáról. *Demográfia* 2011. 1. sz. 5–22.
- JANKY BÉLA 2007: A korai gyermekvállalást meghatározó tényezők a cigány nők körében. *Demográfia* 2007. 1. sz. 54–73.
- KELLY, M. PATRICIA FERNANDEY 1998: Társadalmi és kulturális tőke a városi gettókbán. Következmények a bevándorlás gazdaszociológiájára. In Lengyel György – Szántó Zoltán (szerk.): *Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája*. Budapest, Aula Kiadó. 253–280.
- KERTESI GÁBOR – KÉZDI GÁBOR 1998: *A cigány népesség Magyarországon: Dokumentáció és adattár*. Budapest, Socio–Typo.
- KÓCZÉ ANGÉLA (szerk.) 2010: *Nehézsorsú asszony feketén fehéren*. Budapest, MTA-ENKI.
- LADÁNYI JÁNOS 2005: *Szociális és etnikai konfliktusok*. Budapest, Új Mandátum Kiadó.
- MESSING VERA – MOLNÁR EMÍLIA 2011: Válaszok a pénztelenségre: szegény cigány és nem cigány családok megélhetési stratégiái. *Esély* 2011. 1. sz. 53–80.
- NEMÉNYI MÁRIA 1999: Biológia vagy kultúra? Termékenységgel kapcsolatos szerepviselkedések roma nők körében. In Kemény István (szerk.): *A cigányok Magyarországon*. Budapest, MTA. 103–136.
- PONGRÁCZ TIBORNÉ – S. MOLNÁR EDIT 1994: *Serdülőkorban született anyák társadalmi, demográfiai jellemzőinek vizsgálata*. Budapest, KSH.
- PONGRÁCZ TIBORNÉ – S. MOLNÁR EDIT – DOBOSSY IMRE 2000: *Család és munka- értékek és aggodalmak a rendszerváltás után*. Budapest, KSH-NKI.
- S. MOLNÁR EDIT 1999: „A gyermekvállalás konfliktusai” In Pongrácz Tiborné – Tóth István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 1999*. Budapest: TÁRKI, Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága. 155–172.
- SPÉDER ZSOLT 2001: Gyermekvállalás megváltozott munkaerő-piaci körülmények között. In.: NAGY ILDIKÓ – PONGRÁCZ TIBORNÉ – TÓTH ISTVÁN György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről 2001*. Budapest, TÁRKI, Szociális és Családügyi Minisztérium. 46–64.

Internetes hivatkozások

Központi Statisztikai Hivatal 2011: Gyermekvállalás és gyermeknevelés. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/gyemekvallalasnevel.pdf>
www.maltai.hu

Egy hátrányos helyzetű kistérség segélyezési és közfoglalkoztatási gyakorlata

— *Aid Distribution Practice and Public Employment in a
Socially Disadvantaged Micro-region* —

Keywords Public Employment Law, public employment, social aid system, day labour

Abstract

The aim of the present study is to investigate the circumstances under which the new Public Employment Law (codified in the summer of 2011) functions and its efficiency in a quite deprived micro-region. Since there is practically no opportunity for work in this area, especially in the small villages, the majority of the population makes its living from temporary income and social aid. Employment and livelihood are characterised by the cyclical time management resulting from large-scale agricultural production, everyday tasks and necessities of day labour. In short, it can be stated that all settlements agreed with the introduction of 'workfare', but not with the negative discrimination of public workers. Despite the fact that the increase of the number of people who benefit from social aid is disadvantageous for the whole population, the human rights and human dignity of public workers has become more and more respected which is possibly a result of ethnic homogeneity of the micro-region, or in other words, the absence of Gypsy ethnicity.

A terepkutatás célja és módszerei

A kutatás helyszínének kiválasztásakor abból a feltevésből indultam ki, hogy a munkakényszerrel egybekötött inklúziós politikák eredményei ellentmondásosak, és az esetleges negatív következmények előfordulásának valószínűségét növelik a már egyébként is meglévő strukturális hátrányok. A mórachalmi statisztikai kistérség az ország leghátrányosabb helyzetű térségeinek egyike, ahol a mezőgazdaságon kívül nagyon kevés a munkalehetőség. A kutatás során elsősorban arra voltam kíváncsi, hogy az aktív korúak segélyezésének szigorítása, a 2011 nyarán elfogadott új közfoglalkoztatási törvény milyen változásokat jelentett az eddigi gyakorlatokhoz képest, illetve arra is, hogy erről miként vélekednek a megkérdezett szakemberek. Az esettanulmány elsősorban a települések segélyezési és közfoglalkoztatási politikáinak jellemzőire fókuszál, de ennek megértéséhez ismerni kell a térség társadalmi, gazdasági és szociális helyzetét, valamint azt is, hogy a hivatalos munkapiacon kívül milyen egyéb megélhetési lehetőségek kínálóznak a munkanélküliek számára.

A kistérséghez tartozó összes település segélyezési és közfoglalkoztatási gyakorlatának vizs-

gálata szétfeszítette volna e kutatás kereteit, ezért a kilenc település közül öt került a mintába. A kiválasztásban a kistérségi munkaszervezet egyik szakértője volt segítségemre, arra törekedve, hogy a vizsgálatba vont települések mind a lakosság szám, mind a gazdasági-társadalmi fejlettség szempontjából jól reprezentálják az egész térséget. A települések társadalmi-gazdasági helyzetképének megrajzolásában a statisztikai adatok¹ elemzése dominál, míg a kistérség segélyezési és közfoglalkoztatási stratégiáival foglalkozó fejezetek a települések szakértőivel készített interjúkra épülnek. Emellett nagy hasznát vettem a Homokhátság tanyavilágával foglalkozó eddigi kutatásoknak, valamint a településekről készült monográfiáknak is.

A szakértői interjúk alanyai alapvetően három körből kerültek ki. Minden településen megkérdeztem a település vezetőit (polgármester, alpolgármester, jegyző), a szociális igazgatásban dolgozó szakembereket, valamint a szociális alapszolgáltatási feladatokat ellátó (családsegítő és gyermekjóléti családgyongozók, tanyagondnokok, közösségi gondozók, gondozási központ vezetők) munkatársakat. Emellett, a helyi specialitásokhoz igazodva, interjúztam a kistérségi munkaszervezet kulcspozícióját betöltő menedzserekkel (munkaszervezet-vezető, közmunka szervező, vidékfejlesztési menedzser) és a Nemzeti Foglalkoztatási Szolgálat mórahalmai kirendeltségének vezetőjével is.

A konkrét terepkutatás², a szakértői interjúk elkészítése 2012. április elejétől június közepéig tartott. A különböző szakemberekre szabott interjúvázatokat az esetek túlnyomó többségében még a személyes találkozás előtt elküldtem az érintetteknek.³ Összesen 33 szakemberrel beszélgettem, közülük csak egy volt olyan, aki nem engedélyezte a diktafon használatát. A többi esetben az interjúkat rögzítettem, majd szöveghű módon legépeltem. A kutatás alanyainak anonimitását oly módon is biztosítani kívánom, hogy csak a hivatkozott szakember munkakörét jelölöm, a település nevét viszont nem. Segítő-készségüket és közreműködésüket ezúton is köszönöm. Hálás vagyok az együtt töltött időért, az inspiráló beszélgetésekért, a magnón kívül megosztott bizalmas információkért. Nélkülük ez a fejezet nem készülhetett volna el.

A kistérség bemutatása

A kistérség földrajzi helyzete

A mórahalmai kistérség a dél-alföldi régió déli részén, Csongrád megye délnyugati területén, túlnyomórészt Szeged város vonzáskörzetében, a magyar–szerb határ mentén helyezkedik el. (*I. térkép*) A kistérség csak közúti kapcsolatokkal rendelkezik. Az 55. út a kistérség legfontosabb közlekedési tengelye. Az egyes településeket Szeged központú, hálózatos közútrendszer köti össze. A közutak minősége javításra szorul. Közúti határátkelőhely jelenleg nincs, de Ásotthalom térségében terveznek kishatárforgalmat lebonyolító határátkelőhelyet. A kistérség kilenc

¹ A tanulmány készítésének időpontjában még nem voltak hozzáférhetőek a 2011-es népszámlálási adatok, így jórészt a 2001-es népszámlálási adatokat használtam. A lakónépesség változása viszont már az előzetes adatokban is szerepel, így erre a tanulmány későbbi részében hivatkozom is. A népszámlálási adatok mellett a KSH településsoros (T-Star) adatbázisait is felhasználtam.

² A kutatás előkészítése több hónapig tartott, minden település polgármesterétől írásbeli engedélyt kértem az interjúk elkészítéséhez. Természetesen első körben a kistérség elnökének, aki egyben a térségközpont polgármestere is, a hozzájárulására volt szükség.

³ Ezt különösen a szociális igazgatási ügyintézők igényelték, mert így az interjú időpontjára naprakész statisztikai adatokkal tudtak készülni.

településének közös jellemzője a kiterjedt külterület, amely térségi átlagban az összes terület 96,9 %-át foglalja el. A külterületen valamennyi település esetében sűrű tanyahálózat alakult ki, amely ma is folyton változó, fejlődő, átalakuló rendszer. Ennek megfelelően a külterületi népesség aránya magas, kistérségi átlagban megközelíti az 50 százalékot. Ez megmutatkozik a népsűrűségi adatokban (49,1 fő/km²) is, amely országos összehasonlításban⁴ nagyon alacsonynak számít. Települési viszonylatban ez azonban nagy szóródást mutat, két szélső értékét Bordány (87,2 fő/km²) és Öttömös (26,2 fő/km²) képviseli. Megfigyelhető ebben Szeged közelségének hatása is, a népsűrűség a szegedi agglomerációba tartozó településeken magasabb, mint a megyeszékhelytől távolabb eső helyeken.

A kistérség helye a közigazgatás és a területfejlesztés rendszerében

A statisztikai kistérség a 2004. évi többcélú kistérségi társulásokról szóló törvény alapján jött létre, jelenleg kilenc település alkotja: Ásotthalom, Bordány, Forráskút, Mórahalom, Öttömös, Pusztamérges, Ruzsa, Üllés, Zákányszék. A térségben már ezt megelőzően is működtek egyéb önkéntes társulási formációk. 1996-ban alapították meg a Homokháti Önkormányzatok Kistérségfejlesztési Társulását.⁵ Ebben az előbb említettekén túl még Domaszék, Röske, Szatymaz és Zombó községek vesznek részt. A harmadik nagyon fontos szervezet a Homokháti Önkormányzatok Kistérségi Területfejlesztési Közhasznú Egyesülete, melyhez két Bács-Kiskun megyei település (Balotaszállás, Kelebia) is társult. Az egyesület fő profilja a határokon átnyúló infrastruktúra fejlesztési pályázatokon való részvétel. Szerepük az elmúlt években értékelődött fel, miután igyekeznek maximálisan kihasználni a közhasznú státuszból eredő előnyöket. Emellett működik még egy helyi vidékfejlesztési egyesület, valamint a Homokhát Eurointegráció Kht., amely a nevében ugyan közhasznú, de valójában inkább egy gazdálkodó, gazdasági társaság. A csupán a kötelezően előírt feladatok ellátását⁶ végző többcélú társulásokkal szemben a mórahalmi kistérségben nagyon hangsúlyosan jelennek meg a településfejlesztési feladatok is. A folyamatban lévő jogszabályváltozások,⁷ a közigazgatás átszervezése miatt sok a bizonytalanság, azt még egyelőre senki nem tudja, hogy a többcélú társulások a jelenlegi formájukban meddig működhetnek tovább.

A kistérség egyetlen városa Mórahalom, amely központi fekvésénél és kedvező közlekedéscsoporthelyzeténél (autópálya, bajai út és a határ közelsége) fogva a kistérségi együttműködés központja is. Mórahalom településfejlődése egyébiránt sok szempontból kivételesnek számít, hiszen az egyetlen olyan tanyaközség, amely elnyerte a városi rangot, és mindezt az önálló településsé válását követő nem egészen négy évtized alatt. A kezdetben „oknélküli” város⁸ egy rendkívül tudatos városfejlesztő politikai stratégiának⁹ köszönhetően – a kilencvenes évektől már funkcionálisan is kezdték megfelelni a jogállásából adódó szerepkörének. (DURÓ

⁴ A 2011-es népszámlálás előzetes adatai szerint az országos átlag 107,3 fő/km² http://www.nepszamlalas.hu/files/sharedUploads/Anyagok/2012/04_ho/nepszelo2011.pdf. Hozzáférés: 2012. 07.11.

⁵ A szervezet leginkább területfejlesztési céllal jött létre, térségi közös projektek megpályázására.

⁶ A legtöbb társulás a plusz normatívából adódó előnyök kihasználása miatt jött létre.

⁷ A többcélú társulásokról szóló törvény 2012. december 31-éig hatályos.

⁸ A kifejezést ifj. Leopold Lajostól vettem át, aki a magyarországi felemás modernizációval foglalkozó munkájában, a színlelt kapitalizmus egyik megnyilvánulási formájaként értelmezi azokat az ipari jelleg nélküli alföldi mezővárosokat, amelyekben a népesség túlnyomó többsége továbbra is a mezőgazdaságból él. (LEOPOLD 1995)

⁹ Ez a politika három pillérré épült: a mezőgazdaság fejlesztése összekapcsolódott egy ipari park létesítésével, valamint az idegenforgalom fejlesztésével. (DURÓ 2011)

2011) Vitathatatlan, hogy a térségben Mórahalom rendkívül meghatározó szerepet tölt be, amit a helyiek, még inkább a települések polgármesterei elég rosszul viselnek: „*mert mindig megkapják a lakosoktól, hogy bezzeg-bezzeg. Ő a bezzeg város.*” (polgármester)

A települések nagy részének Szegedhez kötődése hagyományosan erős, különösen a szegedi agglomerációba tartozó települések (Bordány, Mórahalom, Zákányszék) esetében. Ennek egyik jele a Szegedről való kiköltözés, amely e települések lakóhelyként való felértékelődését is jelzi. A megyeszékhely vonzását a helyiek mentális térképén elfoglalt kitüntetett helyével is jól lehet illusztrálni. „A mai zákányszékiek is Szegedtől mérik a távolságokat: míg a város és a faluközpont közé eső Zákány alsón élők *kimönnek* a faluba, és *bemönnek* Szegedre, a belterülettől nyugatra eső határrészek lakói számára mindkét irány *befelé* van.” (DURÓ 2011. 212.) A kistérségen belül Ruzsa önálló mikrocentrumnak számít (ahogy a helyiek mondják: állam az államban), amely Öttömösre és Pusztamérgesre gyakorol vonzást.

A kistérség a területfejlesztési szempontból kedvezményezett, leghátrányosabb helyzetű térségek egyike.¹⁰ A kistérséghez tartozó települések közül hét tartozik a társadalmi-gazdasági szempontból elmaradott települések közé.¹¹ A problémák közös gyökere, hogy „valamennyi település a közlekedés fő vonalaitól távol eső, esetenként megye- vagy országhatár mentén fekvő homoki tanyaközség, ahol a mezőgazdaságon kívül vajmi kevés a helybeli munkalehetőség. (...) Az itt élők helyzetét még inkább nehezíti, hogy közvetlen szomszédságukban – Szeged kivételével – csak hasonlóan hátrányos helyzetű kistérségek találhatók (Jánoshalma, Kiskunmajsa, Kiskunhalas, Kistelek).” (DURÓ 2011. 213.)

A térség településeit járva ebből az „elmaradottságból” azonban szinte semmi sem látszik. Az országgyűlési képviselőként is dolgozó mórahalmi polgármester (a társulás vezetője) kapcsolati tőkéje és pályázat centrikussága, valamint néhány település fiatal és ugyancsak menedzser szemléletű vezetői gárdája mind-mind hozzájárulhatott ahhoz, hogy a településeken nagyon sok beruházás és fejlesztés történt az utóbbi években. „*Ha valaki jár másik alföldi, de akár járhat somogyi vagy tolnai településeken, összehasonlíthatja, lehet látni a fejlődést, lehet látni az új házakat. Nincsenek lerobbanva a házak, gondozott, kulturált. Ez jelzi azt, hogy van pénz sok helyütt, van szorgalom sok helyütt.* (jegyző) A mezőgazdasági termelésből, állattenyésztésből, háztáji gazdálkodásból, valamint a napszámos munkából származó jövedelmek azonban gyakran láthatatlanok, így nem jelenhetnek meg a hivatalos statisztikai adatokban sem.

Ezzel együtt a térség települései között jelentős fejlettségbeli különbségek vannak. A többcélú társulás munkaszervezet vezetőjének értékelése szerint Mórahalom mellett a nagyobb települések, elsősorban Bordány, Üllés és Zákányszék vannak jobb helyzetben. A leszakadók táborába a térségközponttól legtávolabb lévő, Bács-Kiskun megyével határos települések (Ásotthalom, Öttömös, Pusztamérges) tartoznak. A siker, illetve a sikertelenség okát más-más módon értelmezik a jobb, illetve a rosszabb helyzetű települések vezetői. Ez utóbbiak arra panaszkodnak, hogy a kistérség rossz gazdaságpolitikát folytat, néhány települést – leginkább a központot – „*túlfejlesztettek*”, a pályázati pénzeket pedig gazdaságilag megalapozatlanul, pazarló módon használják fel. „*Tehát hiába csinálnak óriási csarnokokat, hogy ha nem tudnak mit termelni*” (polgármester). A másik oldalon elismerik ugyan az objektív adottságokból eredő hátrányokat

¹⁰ A 64/2004. (IV.15.) Korm. rendelet 4.§(1) szerint: A területfejlesztés szempontjából kedvezményezett térségek közül azok a kistérségek, amelyeknek komplex mutatója nem éri el Budapest komplex mutatójának 60 %-át, területfejlesztési szempontból a leghátrányosabb helyzetű kistérségeknek minősülnek. Forrás: http://www.fvm.gov.hu/doc/upload/200410/64_2004_korm.pdf. Hozzáférés: 2012.03.23.

¹¹ 7/2003. (I.14.) Korm. rendelet.

(Szededtől való távolság, periférikus elhelyezkedés, infrastrukturális elmaradottság, elöregedés), ugyanakkor úgy gondolják, hogy jobb menedzsmenttel, másfajta mentalitással még lehetne javítani a helyzetükön. Ezek a települések viszont olyannyira forráshiányosak, hogy még a pályázati önerő biztosítása is gondot okoz.

A települések demográfiai jellemzői

A kistérséghez tartozó települések túlnyomó többsége közepes, illetve nagy lélekszámú község, a legkisebb település Öttömös, amelynek népessége még az ezer főt sem éri el. Nem meglepő módon a legnépesebb település, a térségközponti szerepet betöltő Mórahalom, de csupán a lakosságszámot tekintve nincs jelentős különbség a „város” és a többi település között. A kistérség lakónépessége 2010 végén 26 172 fő volt és tíz év alatt – 1998 és 2008 között – négy százalékkal növekedett,¹² míg az országban, különösen a dél-alföldi régióban, ezzel ellentétes irányú tendenciák zajlottak.¹³ Mint ismeretes Magyarországon a nyolcvanas évek elején indult meg a természetes fogyás, vagyis a halálozások száma évről évre meghaladja a születéseket. Ez különösen igaz Csongrád megyére, ahol ezek a folyamatok már 1980-ban megkezdődtek és mértéke mindig is nagyobb volt, mint az ország egészében. (Bajmóczy 2001) A születési és halálozási rátával szoros kapcsolatban álló korösszetételt vizsgálva az látszik, hogy a települések többségében az időskorúak száma jelentősen meghaladja a gyermekkorúakat. A „legfiatalabb” település egyértelműen Bordány, ahol az öregedési index¹⁴ értéke alig valamivel van 1 fölött. (*I. táblázat*) Ezen a településen évről évre több gyermek születik¹⁵, mint a jóval nagyobb lélekszámú Ásotthalmon¹⁶. A lakosság elöregedését, a fiatalok elvándorlását egyébiránt minden településen az egyik legsúlyosabb társadalmi problémaként érzékelik a megkérdezett szakemberek.

A teljes népességváltozást nemcsak a természetes szaporodás, hanem a vándorlási egyenleg is meghatározza, így egyértelműen elmondható, hogy a kistérséghez tartozó tanyaközségek lélekszámának növekedése a vándorlási nyereségnek köszönhető. Amennyiben a 2001-es adatokat a 2010. december 31-i állapottal¹⁷ vetjük össze, úgy megállapítható, hogy még a statisztikai kistérségen belül is igen változatos a kép. Ásotthalmon például több mint kétszáz fővel csökkent a lakosság, míg a térségközpont közel ötszáz fős többletet könnyelhet el. Ez nem jelenti azt, hogy a többi településen ne történtek volna jelentős népességmozgások (a szociális okokból tanyákra költözőkről és a külföldi vendégmunkásokról később még részletesen lesz szó), de ezek egy része statisztikailag nehezen megragadható,¹⁸ hiszen közülük sokan nincsenek bejelentve arra a címre, ahol élnek.

¹² VÁTI TEIR adatbázis: Forrás: https://teir.vati.hu/rqdist/main?rq_app=um&rq_proc=mainuj_nd

¹³ A 2011-es népszámlálás előzetes adatai szerint Csongrád megyében tíz év alatt 3,5 százalékkal, Bács-Kiskun megyében 4,6 százalékkal, míg Békés megyében 9 százalékkal csökkent a lakónépesség. Forrás: http://www.nepszamlalas.hu/files/sharedUploads/Anyagok/2012/04_ho/nepszelo2011.pdf. Hozzáférés: 2012.07.11.

¹⁴ A népesség korösszetételének vizsgálatára gyakran használnak egyetlen mutatót, az ún. öregességi indexet, amit úgy kapunk meg, hogy a 60 évesnél idősebb népesség számát elosztjuk a 0–14 éves korúak számával. Ha a mutató értéke 1 fölött van, a népesség öregedőnek tekinthető.

¹⁵ Nyilván ennek több oka is lehet, de érdemes megemlíteni, hogy Bordány az egyetlen olyan település a kistérségben, ahol az önkormányzat minden újszülöttet tízezer forintos ruhautalvánnyal ajándékozik meg.

¹⁶ 2010-ben Ásotthalmon a halálozások száma pontosan kétszer annyi volt, mint a születéseké. Hasonlóan rossz a helyzet a legkisebb lélekszámú Öttömösön, ahol például 2007-ben mindösszesen 1 fő született, míg 14-en haláloztak el. T-Star 2010 Forrás: <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/haViewer.jsp>

¹⁷ Forrás: VÁTI TEIR adatbázis

¹⁸ A belföldi vándorlási adatok elsődlegesen nem statisztikai célra létrejött nyilvántartásokból származnak, a

SZEMPONTOK		MÓRA- HALOM	ÁSOTT- HALOM	BORDÁNY	ÖT- TÖMÖS	ZÁKÁNY- SZÉK
Lakóhely	Össznépeség = 100 %	5.472	4.379	3.145	803	2.801
	Belterületi lakosok (%)	72,6	53,9	65,9	58,7	50,6
	Külterületen élők (%)	27,4	46,1	34,1	41,3	49,4
Nemek	Az 1.000 férfira jutó nők száma	1.082	0.992	1.012	1.002	1.044
	Férfiak	2.627	2.198	1.563	401	1.370
	Nők	2.845	2.181	1.582	402	1.431
Életkor	Öregedési index	1,52	1,43	1,09	1,46	1,39
	0–14 évesek	873	666	566	132	466
	15–39 évesek	1.714	1.565	1.085	230	905
	40–59 évesek	1.551	1.192	872	247	780
	60-x évesek	1.334	956	622	194	650
Iskolai végzettség	≥ 7 éves népeség = 100 %	5.132	4.088	2.929	732	2.613
	< 8 általánost végeztek (%)	23,2	21,8	22,0	22,3	22,9
	Alapfokú végzettségűek (%)	35,0	40,7	32,5	37,8	39,1
	Középfokú végzettségűek (%)	36,7	34,1	40,5	34,2	34,4
	Felsőfokú végzettségűek (%)	5,1	3,4	5,0	5,7	3,6
Foglalkozás	Aktív keresők = 100 %	1.946	1.262	1.220	223	1.180
	Mezőgazdaságból élők (%)	29,3	18,9	35,5	23,3	60,3
	Ipari, építőiparifoglalkoztatottak (%)	22,3	30,9	23,7	11,7	12,3
	Egyéb gazdasági ágak dolgozói (%)	48,4	50,2	40,8	65,0	27,4

TÁBLÁZAT Pillanatkép a választott települések társadalmi összetételéről ❖ A számítások a 2001-es népszámlálás adatai alapján készültek

Egy térség vagy település demográfiai jellemzésének fontos része a népesség kor és nem szerinti összetételének²⁰ vizsgálata. Általában elmondható, hogy minél idősebb egy terület népessége, annál nagyobb a nőtöbbség. A mintába került települések közül azonban csak Mórahalom és Zákányszék felel meg ennek a várákosásnak, meglepő módon Ásotthalmon – jelentős öregedési index mellett is – a nők vannak kisebbségben. A legkiegyenlítettebb nemi arányokat a térség legkisebb településén találjuk, de hasonló a helyzet Bordányban is. (.táblázat) Ez utóbbi esetben viszont a férfiak és nők száma közötti csekély különbség egyértelműen az öregedési index alacsony értékével hozható összefüggésbe. A 2011-es népszámlálás előzetes adatai szerint Csongrád megyében ezer férfira már 1126 nő jut, amely értéket egyetlen vizsgálatba vont település sem éri el.

lakcímváltozások lakossági bejelentése alapján készülnek. Azokon a területeken, ahol a lakosok egy része életvitelszerűen nem a bejelentett lakóhelyén él, a tényleges népszámlálási adatok akár jelentősen is eltérhetnek az ún. továbbvezetett adatoktól. – http://www.nepszamlalas.hu/files/sharedUploads/Anyagok/2012/04_ho/nepszelo2011.pdf. Hozzáférés: 2012.04.12.

¹⁹ Ezúton is szeretném kifejezni a köszönetemet dr. Duró Annamáriának a szempontsor kidolgozásáért, a táblázat elkészítésében nyújtott segítségéért.

²⁰ A népesség nemek szerinti megoszlását az 1.000 férfira jutó nők számával jellemezhetjük. Hozzáférés: 2012.07.11.

A külterületi népesség aránya és helyzete

Egy közelmúltban készült település-földrajzi tipológia a kistérséghez tartozó falvakat az ún. magas külterületi népességarányú és jelentős agrárszerepkel rendelkező falvak, túlnyomórészt az Alföldön (tanyaközségek) típusba²¹ sorolta. (BELUSZKY – SIKOS T. 2007) A kistérség települései tehát mind tanyás településszerkezetű községek, s korábban meglévő települések hátrészeiből váltak önállóvá. A közigazgatási módszerekkel létrehozott tanyaközpontok azonban a „hozzájuk rendelt tanyavilág pusztulása árán formálódtak életképes településekké. Népesedési folyamataikat 1949–1990 között tanya-faluközpont viszonylatban a beköltözés, településszinten pedig az össznépeség fogyása határozta meg. (...) A koncentrációs folyamatok azonban nem vezettek a tanyarendszer teljes felszámolásához, ahogy azt a politikai hatalom remélte: a tanyaközségek földrajzi és társadalmi értelemben egyaránt megőrizték kétarcúságukat.” (DURÓ 2011. 209.) A rendszerváltás után a külterületen élők helyzetét már nem annyira a felülről érkező politikai döntések, mintsem a modern piacgazdaságokra jellemző településformáló folyamatok, így a földtulajdon rendezése, a szuburbanizáció, valamint a tanyák gazdasági és rekreációs szerepkörének erősödése jellemzik. (DURÓ 2005) A kistérséghez tartozó települések pozitív vándorlási egyenlege tehát jórészt a külterületek felértékelődéséből, a tanyák funkcióinak megváltozásából, valamint a tanyás térségekre irányuló migrációs folyamatokból tevődik össze.

A Homokháti Kistérség 2000-ben végzett teljes körű tanyafelmérése a külterületi népesség életkörülményeit meghatározó tényezők összegyűjtésére és bemutatására törekedett. A vizsgálat eredményei szerint az alábbi tanyatípusokat lehet megkülönböztetni: elhagyott tanyák; a mezőgazdasági termelés szinterei; lakótanyák; rekreációs tanyák és végül a külterületi vállalkozások telephelyei. A lakótanyákon belül markánsan kirajzolódik a városból kiköltözők csoportja, akik a szociális problémáik elől menekülve kerülnek ki a tanyavilágba. Ezt a típust azért fontos külön kiemelni, mert a legnagyobb társadalmi, szociális és egészségügyi problémák is itt jelentkeznek. (MATULA 2005, KOVÁCS–VÁRADY 2007) Természetesen olyanok is vannak a kiköltözők között, akik egy élhetőbb, alternatív életformát keresnek a külterületeken. Őket a jó levegő, a természet közelsége és szeretete, valamint a bio- és ökológia lehetőségai vonzzák a tanyákra. Egy másik, a 2001-es népszámlálás adataira támaszkodó tanyakutatás arra hívja fel a figyelmet, hogy a hagyományos vagy klasszikus tanyarendszer a 21. század küszöbére megszűnt vagy legalábbis átalakulóban van. Ezzel együtt éles differenciálódási folyamatok zajlanak a külterületeken. „Együtt vagy egymástól »tisztes« távolságra élnek a gazdagságukat a tanyán elrejtő milliomosok és a városból kiszorult szegények.” (CSATÁRI–KANALAS 2006)

A külterületi népesség legmagasabb aránya Zákányszékre jellemző, ahol a 2001-es népszámlálás adatai szerint csaknem ugyanannyian éltek külterületen, mint a falu központjában. (1. táblázat) 1960-ban még Zákányszék népességének 90 százaléka élt külterületen, ami alföldi viszonylatban is jelentősnek mondható, hiszen a tanyaközségek külterületi népességének aránya ekkor „csak” 71 százalék volt. (BAJMÓCZY 2001) A mintába került települések közül Ásotthalmon figyelhető meg még a külterületi lakosság térségi átlagot meghaladó aránya. (1. táblázat) Ha viszont a külterületi népesség lélekszámát és nem az egyes településen belüli arányokat vesszük alapul, akkor egyértelműen Ásotthalom rendelkezik a legkiterjedtebb, legnépesebb tanyavilággal.

²¹ A klaszteranalízis során a kutatók hét főtípust és 14 altípust különítettek el. A típusok sorszáma többé-kevésbé fejlettségüket követi, így a szomszédság bizonyos rokonságot is kifejez. A mórahalmi kistérség települései ebben a tipológiában az V. típusozhoz tartoznak, melyek kedvezőtlen munkaerő-piaci helyzetű, közepes méretű falvak, esetenként jelentős agrárszerepkel, illetve külterületi lakossal.

A térség egyetlen városa ugyan nem szerepel az előzőekben említett falutípológiában, de mint egykori tanyaközség jól illeszkedik a „sorba”, hiszen a népesség közel 30 százaléka (1600 fő) itt is külterületen él. Mind az ott élők, mind az önkormányzat dolgát megnehezíti, hogy Ásotthalommal ellentétben ez szórt, tanyás térség. A település közigazgatási területének körülbelül 95 százaléka külterületi rész, így két lakott tanya között a távolság akár 3 km is lehet.

Iskolázottság

A kistérségben élők iskolai végzettsége minden iskolatípus esetén kedvezőtlenebb képet fest az országos, illetve a megyei adatokénál.²² A legnagyobb különbség a felsőfokú végzettségük tekintetében mutatkozik. Az egykori tanyaközségek lakói közül mintegy fele, sok esetben harmad annyian rendelkeznek diplomával, mint Csongrád megyében. Nem meglepő módon a diplomások aránya a térségközpontban, valamint a legkedvezőbb korösszetételű Bordányban kicsit magasabb a térségi átlagnál. Ötötös esetében valószínűleg az alacsony népességszám okozta torzító hatásnak tudható be a felsőfokú végzettségük „magas” aránya. A még nyolc általánossal sem rendelkezők aránya, ha kicsivel is, de meghaladja mind az országos, mind a megyei átlagot.²³ Az alapfokú végzettségük esetében még szembetűnőbb a különbség a kistérség és a megyei, illetve az országos adatok között. Ásotthalmon és Zákányszéken még ennél is rosszabb a helyzet, hiszen ezeken a településeken a legfeljebb általános iskolai végzettséggel rendelkezők aránya mintegy másfélszerese az országos, illetve a megyei átlagnak (26%) „Középen” viszont nem mutatkozik lényeges eltérés, a szakmunkás bizonyítvánnyal, illetve érettségivel rendelkezők aránya az országos átlag körül szóródik. Itt ismét Bordány relatíve jobb helyzetét érdemes kiemelni. (1. táblázat)

A térségben élők viszonylagos iskolázatlansága jórészt a települési jellegből adódik, hiszen már a rendszerváltás előtt is megfigyelhető volt az a jelenség, hogy a községekben többségében szakképzetlen ipari munkások és betanított munkások éltek, ilyen módon a társadalmi rétegződésből származó egyenlőtlenségek területi egyenlőtlenségként is jelentkeztek. (LAKI 2007, VIRÁG 2010) Emellett a régi, de máig is jelenlévő gazdamentális²⁴ sem feltétlenül kedvez a továbbtanulásnak. Ahogy ezt az egyik gazdálkodó családból származó beszélgetőtársam megfogalmazza: „(...)a településen az számított valakinek és komoly embernek, aki a földdel foglalkozott, az összes többi nem. Tehát a jó gazda szemében, aki rosszul gondolkodik, azt mondja, hogy én vagyok a valaki, mert én művelem a földet, enyém a föld, aki egyébként idejön, legyen az orvos, tanító, bárki, az csak azért jön ide, hogy engem kiszolgáljon.” (polgármester)

Végezetül arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy előregedő társadalmakról lévén szó, a képzetlenebb fiatalok máshol keresik a boldogulásukat. „Meg a fiatalok, akik kikerülnek az iskolából, egy fél évet, egy évet próbálkozik itt valahol, hogy munkát találjon, és akkor összeállnak csapatokba és mennek ki külföldre. Éves szinte az a 10-12 diplomás kikerül.” (polgármester) A többség számára a családi gazdaság átvétele sem jelent vonzó perspektívát, hiszen a mezőgazdaságban csak akkor tud valaki előbbre jutni, ha sokszor önkiszákmányoló módon, nem napi nyolc órát dolgozik. „És ha rendesen elfárad, utána már nem szaladgál a moziba, plázába, stb. Nincs már kedve, maximum a televízió marad. Egy viszonylagos kényelem a városban jobban megvan” (polgármester).

²² A 7 évesnél idősebb népesség iskolai végzettség szerinti megoszlása minimális eltérést mutat a Csongrád megyei és az országos átlag vonatkozásában. Ezért az egyszerűség kedvéért jelen adatokat csak a megyeiekkel vetem össze.

Foglalkoztatottság és megélhetés a térség településein

„A homok azt adja vissza, amit beletesz az ember.”

A már említett településföldrajzi tipológiaszerint a mórahalmai kistérséghez tartozó települések sajátos vonását „a külterületi lakosságuk magas aránya és az átlagot két és félszeresen meghaladó mezőgazdasági lakosság-arány adja.” (BELUSZKY – SIKOS T. 2007. 276.) Ez az általános megállapítás tehát a vizsgált települések mindegyikére igaz, de még e tekintetben is jelentős különbségek vannak az egykori tanyaközségek között. Ami a legszembeütőbb, hogy Zákányszéken még a térségi átlaghoz képest is rendkívül magas az agrárkeresők aránya, olyannyira, hogy itt az önkormányzat után a helyi gazdák – mezőgazdasági vállalkozóként vagy őstermelőként²⁵ – foglalkoztatják a legtöbb embert. (1.táblázat) A térség mezőgazdasági profilját erősen meghatározza a talaj minősége, nevezetesen a homoki gazdálkodás jellegzetességei. A lazább szerkezetű talajt könnyebb ugyan megművelni, mint a feketeföldöt, de jóval több és intenzívebb munka árán.

A táji-természeti adottságokat a mezőgazdaság szocialista átszervezése során is figyelembe kellett venni. Az intenzív kertészeti kultúráknak helyet adó homokvidéken nehezebb volt olyan nagyüzemi táblákat kialakítani, mint a szántóföldi növénytermesztésre és a hozzá kapcsolódó állattartásra szakosodott területeken. A Homokhátságon ezért olyan szakszövetkezetek alakultak, amelyek kedveztek a családi kisüzemek fennmaradásának. (DURÓ 2001, KOVÁCS–VÁRADY 2007) Ez egyúttal azt is jelentette, hogy a szocialista érában kialakuló háztáji termelés átmentett valamit a hajdan volt paraszti stratégiákból. A gazdálkodási hagyományok folytonosságát ily módon sikerült megőrizni és átmenteni a rendszerváltás utáni időszakra is. „Zákányszék mezőgazdasági termelői nem újrakezdték, hanem más keretek között folytatták a gazdálkodást.” (DURÓ 2011) Azt azonban mindenképp fontos megjegyezni, hogy már ezen a településen is egyre kevesebben vannak olyanok, akik számára a mezőgazdaság biztos megélhetést jelent.²⁶

„Akkor volt a tanács, meg volt egy gazdasági erő, ez kiveszett mögüle.”

A rendszerváltás előtt szinte minden településen a mezőgazdasági szakszövetkezetek voltak a legnagyobb foglalkoztatók. A Mórachalmon működő „Homokkultúra” a nyolcvanas években Csongrád megye legjobb szövetkezetei közé tartozott. Virágkorában mintegy 2000 tagja és közel 500 alkalmazottja volt. (DURÓ 2001) Még a legkisebb lélekszámú Öttömösön is havonta közel kétszázan – köztük gépkocsivezetők, traktorosok, juhászok, szarvasmarha-gondozók, lovaszok, szerelők, „irodisták”, stb. – álltak sorba a fizetésért. A zákányszéki tsz megszűnése 1990-ben 350 munkahely elvesztésével járt együtt. A szakszövetkezetek azonban nemcsak munkáltatói, hanem ennél sokkal szélesebb – gazdasági, társadalmi, szociális, sőt még kulturális – funkciókat is betöltöttek a települések életében. Így például részt vállaltak a külterületi villanyvezeték-

²³ A 2001-es népszámlálás adatai alapján Csongrád megyében 19% volt ezen csoport aránya és szinte ugyanennyi (20%) volt az országos átlag is.

²⁴ Egy, az ezredfordulón végzett zákányszéki értékvizsgálat szerint a paraszti szemléletben az elvont tudásnak csekély az értéke. Mivel közvetlen hasznát nem látják, nem sokra tartják. A kutatás egyik pedagógus végzettségű interjúalánya például arról számolt be, hogy a saját megbecsültségét nem a hivatásának, hanem annak köszönheti, hogy nem ijed meg a munkától, ő is fenn ül a traktoron és eteti az állatokat. (KISSNÉ 2001)

²⁵ A zákányszéki polgármestertől származó információ szerint adott évben (2012) nagyjából 800 őstermelői igazolványt adtak ki, ami a lakosság körülből egyharmadát teszi ki.

²⁶ A település polgármesterének becslése szerint a módos gazdaréteg aránya még a tíz százalékot sem éri el.

hálózat bővítéséből és felújításából, gondoskodtak az utak karbantartásáról, kirándulni vitték az embereket. A híres zánkányszéki parasztkórus támogatását is úgy tudták megoldani, hogy a szövetkezet biztosította a buszt és a kórustagok ruháit.

A rendszerváltást követő privatizációs²⁷ folyamatok során a mezőgazdasági földterület számottevő része külső, nem gazdálkodó tulajdonosokhoz került. Az agrárreform következtében a földtulajdon felaprózódott, a termőföld egy része kihasználatlanná vált. A termelőszövetkezetek sorsát az 1992-es ún. átalakulási törvény pecsételte meg, amely lehetővé kívánta tenni a tagok számára, hogy tulajdonrészükkel együtt kiválhassanak és önálló gazdálkodásba fogjanak. Sokak szerint ennek a törvénynek a valóságos célja a szövetkezetek felszámolása, tudatos szétverése volt. (LOVAS KISS 2006) A tsz-ek megszűnése olyan gazdasági és társadalmi sokkot jelentett mind a települések, mind az ott élők életében, amelyet sokaknak azóta sem sikerült kiheverni. Az önálló gazdálkodáshoz megfelelő tőkével, tudással, illetve ambícióval nem rendelkezők számára a szövetkezetek felbomlásánem ritkán a munkaerő-piacról történő végleges kiszorulással, lecsúszással, akár még személyes és családi tragédiákkal is járhatott együtt. „Voltak emberek, akik öngyilkosok lettek, nem tudták elképzelni, hogy mit kezdjenek magukkal. Önállótlanág is. Nem mondta meg senki reggel, hogy mit kell csinálni. Annyi volt a dolgod reggel, hogy a kaját bepakold a táskádba, mellé tegyél egy üveg vizet, a vezető mondta, hogy melyik sorbakell beállni és megkapálni. Megkapálta, este hazament. Semmi önállóság, semmi, semmi (...) Ők azok, akik most lecsúsztak.” (polgármester)

A térségközpont kivételével így aztán valamennyi településen az önkormányzatok vették át a tsz-ektől a legnagyobb foglalkoztató szerepét, igaz ennek volumene meg sem közelíti a rendszerváltás előtti szintet. A kistérség vizsgált települései közül Ásotthalmon és Öttömösön csökkent a legnagyobb arányban a foglalkoztatottak száma, ami a munkanélküliségi ráta átlag feletti mértékével párosult. A mintába került települések közül mindenképpen kiemelendő még Bordány relatíve jó helyzete, ami korábban már a korösszetételnél és az iskolázottsági adatoknál is megmutatkozott. (1.ábra)

²⁷ A privatizálás elsődleges technikája a régi tulajdonosoknak, illetve azok örökösének történő teljes vagy részleges földvisszaadás volt. Részben ún. kárpótlási jegyek ellenében. (LOVAS KISS 2006)

Az utóbbi években a birtokviszonyok átrendeződésével²⁸ és a tömegtermelésre való áttéréssel, a mezőgazdaságban is fokozatosan szorul vissza az élőmunka iránti igény. A környéken élők dolgát tovább nehezíti, hogy azzal a fajta gazdálkodási módszerrel, amit örökül hoztak magukkal (intenzív, kézimunka igényes, részben vagy alig gépesített technológiák) nem lehet mennyiséget termelni: *„Ez egy szenvedés is, ahogy telik az idő egyre jobban azt látom, hogy ha komolyan csinálják és megélhetés címén, akkor meg tudnak élni belőle, kiegészítő tevékenységként meg egyre kevésbé.”* (vidékfejlesztő menedzser) Sokan csak azért foglalkoznak a mezőgazdasággal, mert nincs más lehetőségük vagy máshoz nem értenek. *„Ezt az örökséget hoztuk. Ahhoz a darab földhöz tud nyúlni, ahhoz az istállóhoz, pár állatkához. Abból próbál valamit, mert nem tud mást.”* (családgondozó) Az idősebbek – a racionális kalkulustól függetlenül vagy éppen annak ellenére azért gazdálkodnak, mert számukra még fontos, hogy a föld meg legyen művelve.

„Ha nincs ipar, esetleg a gazdaság is kicsit feketeforma...”

A térség társadalmi és szociális problémái felől érdeklődve, kivétel nélkül mindenhol azt a választ kaptam, hogy kevés a foglalkoztató, ebből adódóan még a Szegedhez közeli, viszonylag jobb helyzetű településeken is a legális és nem szezonális munkalehetőség hiányáról számoltak be a szakemberek. Mórahalom ebből a szempontból talán az egyetlen kivétel, hiszen az Ipari Park számos, jobbára külföldi befektetőt tudott a városba vonzani. A jellemzően élelmiszeripari, élelmiszer feldolgozó vállalkozások és csomagolóüzemek azonban még a helyi munkaerő-igényeket sem tudják kielégíteni, lévén közöttük sincs olyan, amelyik száz főnél többet foglalkoztatna. Úgy tűnik, mostanra még a „pályázatokon megedzett”, menedzser szemléletű önkormányzatok is elérkeztek a lehetőségeik határához, illetve a külső környezet sem kedvez a gazdaságélénkítő beruházásoknak. *„Nekünk nehézség, hogy az elmúlt időszakban az önkormányzati vagyoni csökkenést, nagyon sok ingatlan magánkézbe került, így a mozgásterünk is korlátozottabb akár egy vállalkozásnak a befogadására. Nincsenek olyan összefüggő nagy területeink, amit fel tudnánk ajánlani. (...) A mostani gazdasági helyzetben, azért csekély esélyt látok arra, hogy egy nagyberuházó itt verjen tanyát.”* (jegyző) A kevesebb adóbevétellel rendelkező önkormányzatok számára a gazdaság fejlesztése, a foglalkoztatás bővítése szinte már nem is létező perspektíva, hiszen a település intézményrendszerének működtetése minden mást felülír. *„Az adóbevételeimet a fejlesztésre kellene fordítanom, ha az állam adna elegendő normatívát az intézményeim működtetéséhez. Én például a helyi adóbevételekből pótolom ki azt a lyukat, ami az állami normatíva és a bekerülési költség között van. Ez jelentős egyébként.”* (polgármester)

Emellett a térség településein nagyon kevés az iparinak tekinthető vállalkozás. Ami a leginkább hiányzik, az a mezőgazdasághoz kapcsolódó feldolgozóipar. Amíg működtek a konzervgyárak, addig nem jelentett gondot a megtermelt termények értékesítése. Ha nincs feldolgozóipar, akkor nincs plusz hozzáadott érték sem, így az itteni mezőgazdasági termelők igyekeznek minél rövidebb időn belül értékesíteni az árut. Ez azt is jelenti, hogy a végfogyasztó által megfizetett haszon nem a munkát befektető gazdálkodónál, hanem a kereskedőknél jelentkezik. A megoldást a termelő és a fogyasztó közvetlen találkozása, egyfajta helyi áruk boltja jelenthetné, de *„valahol a szakhatóságok és a bürokrácia között félúton ezek a dolgok megnehezednek”* (polgármester).

²⁸ Itt természetesen a birtokkoncentrációról van szó. Míg húsz évvel ezelőtt egy tízhektáros terület nagynak számított, addig napjainkban a 40-50 hektáros gazdaságok tartoznak ebbe a körbe.

A Szegedhez közelebb eső, éppen ezért differenciáltabb helyi társadalmakkal²⁹ rendelkező településeken, különösen a térségközpontban, elég jól működik ez a belső kereskedelem, igaz, a már említett szakhatósági és szabályozási nehézségek miatt, egyelőre csak a sűrű zónában. *„Őstermelői igazolványa van, de kistermelői nincsen. Erre van helyi piac és ez mocorog is. Egymásra kezd találni, elsősorban az állattartási vonalon a tyúktojás, hús, tej, sajt, meg hát persze a fűszerpaprika. Tudom, hogy tőle kell venni, mert az övé az rendben van, tudom, hogy hol termelik”* (vidékfejlesztő menedzser). Ezek a belső mozgások elsősorban a családon és az ismeretségi körön belül működnek, emiatt is nehéz ezeket felülről megszervezni vagy ezeket kívülről bekerülni. A termelők és fogyasztók egymásra találása mellett az is sokat javíthatna a szétaprózódott területeken gazdálkodók számára, ha a gazdák a feldolgozást és értékesítést összehangolva együtt tudnának működni. Ennek mindenképpen alulról kellene szerveződnie, de ennek egyelőre nem sok jele látszik.

Ami a munkanélküliségi statisztikákból látszik – és ami nem

A legális munkalehetőségek hiánya, a mind az országos és a régiós, valamint a megyei átlagot meghaladó munkanélküliségi ráta már 2008 előtt is jellemző volt a kistérségre. (2. ábra) A gazdasági válság hatása itt azonban csak egy-két év késéssel, kevésbé látványos módon jelentkezett, mint a fejlettebb régiókban, hiszen nem volt honnan tömegesen elbocsátani a munkavállalókat. A térség egyetlen nagy foglalkoztatója a mórahalmi gazdák összefogásán alapuló „Mórákert” Szövetkezet³⁰ volt, amely ugyan még ma is működik, *„de már csak a régi önmagának árnyéka.”* (munkaszervezet-vezető) Ez a kissé eufemisztikus megfogalmazás valójában arra utal, hogy a sokáig mintaadónak és példaértékűnek számító első magyar termelési és értékesítési szövetkezet 2008 végére forráshiányos helyzetbe került, a gazdák, beszállítók felé több milliárdos adósság halmozódott fel.³¹ Innen körülbelül egy év alatt, fokozatosan építették le az embereket. A szövetkezet mórahalmi telephelyén jelenleg egy jórészt állami tulajdonban lévő társaság működik.³²

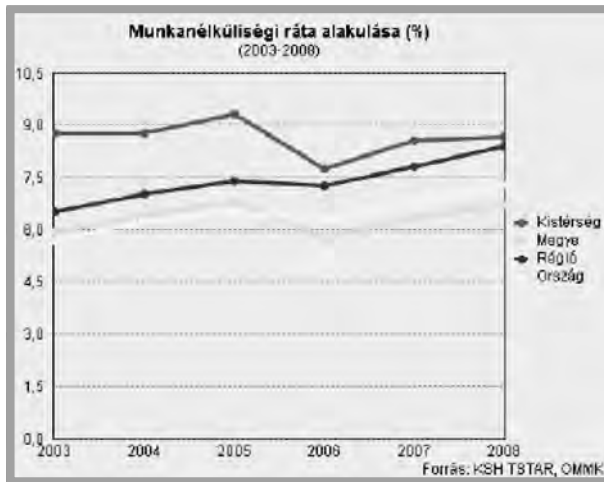
Ez azonban nem jelenti azt, hogy a regisztrált munkanélküliek száma ne emelkedett volna meg az utóbbi években. A mórahalmi munkaügyi kirendeltségtől származó adatok szerint a korábban 1200-1300 körüli létszám 2012 első negyedévében átlagosan 1700 főre emelkedett a kistérségben, ebben az időszakban a legtöbben februárban (1827 fő) voltak munka nélkül. A problémát azonban, ahogy országosan, úgy itt sem csupán a mennyiségi mutatókban kell keres-

²⁹ Itt elsősorban arra kell gondolni, hogy van-e a helyi társadalomnak elitje, illetve mennyien tartoznak ebbe a körbe. Az életformaváltás miatt egyre több, viszonylag magas jövedelemmel és státusszal rendelkező szegedi választja a városhoz közeli településeket lakóhelyül.

³⁰ Az 1995-ben, dán mintára megalakult „Mórákert” Beszerző, Értékesítő és Szolgáltató Szövetkezetet 2000-ben TÉSZ-szé (termelési és értékesítési szövetkezetek) nyilvánították. Sikerüket annak is köszönheték, hogy a legjobb pillanatban léptek, s így egy másfél éves lépéselőnyre tettek szert a hasonló profilú új típusú szövetkezetek versenyében. 2001 márciusában a „Mórákert” egyesült a „Móragazda” Termelői Értékesítő és Szolgáltató Szövetkezettel. Vállalt feladatuk a közös vetőmagbeszerzés, fajtakijárlás és értékesítés volt. A mórahalmi szövetkezetek működését gazdasági társulások is segítették, emellett helyet kaptak a helyi Agrár-Ipari Parkban. (DURÓ 2001)

³¹ MTI: Kifizetik a Mórákert termelőit. *Agrárhírek* 2010. október 20. <http://www.agrarhirek.hu/gyakorlat/8022.html>. Letöltve: 2012.07.17.

³² A 92 százalékos állami tulajdonban lévő DATÉSZ Zrt. felvásárolja a termelőktől az árut és áruházláncoknak értékesíti. A Mórákert korábbi 700 beszállítója közül mintegy 330 írta alá a szerződését a DATÉSZ-szel követeléseinek törlesztése fejében. (FEKETE KLÁRA: A DATÉSZ lépett a Mórákert helyébe. *Délmagyarország* 2012.05.11.) http://www.delmagyar.hu/gazdasag/a_datesz_lepett_a_morakert_helyebe/2278822/. Hozzáférés: 2012.07.17.

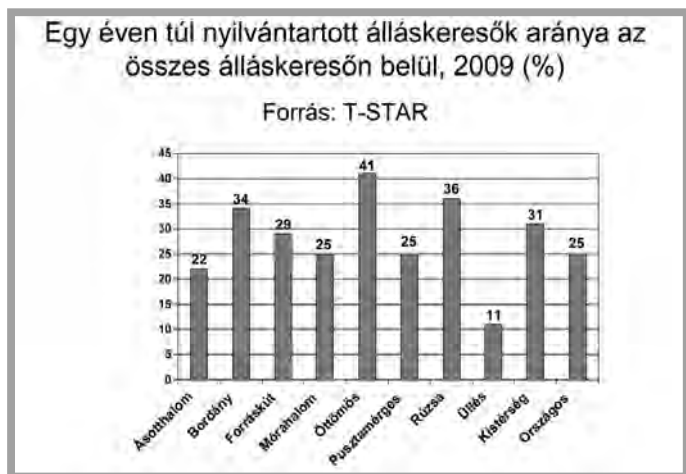
2. ÁBRA³³

Emellett a regisztráltak számához képest folyamatosan csökken a járadékban részesülők aránya is. A kutatás időpontjában még azok is benne voltak a rendszerben, akiknek az előző évben 9 hónapra állapították mega járadékát, így a 2012. január 1-jétől hatályos jogszabályváltozások miatt az ellátottak egyébként is alacsony aránya (15%) várhatóan tovább fog csökkenni.

A munkanélküliek iskolai végzettség szerinti összetétele önmagában nem sokat mond (4. ábra), bár az országos adatokkal való összevetésből azért az kitűnik, hogy a térségben több a szakképesítés nélküli, mindössze 8 általánossal rendelkező álláskereső. Ez még akkor is hátrány, ha jelen munkaerő-piaci viszonyok között egyre inkább elmosódni látszik a különbség az alap- és a középfokú végzettségűek között. A szakképesítés önmagában

már nem elegendő, hiszen a munkáltatók egyre differenciáltabb igényekkel lépnek fel. A helyi munkaügyi központ szakembere szerint a regisztrált munkanélküliek között a középfokúak száma körülbelül ugyanannyi, mint a nyolc általános iskolai végzettségűeké. „Az a rossz a szakmánál, hogy hiába van nekünk műszerészünk, hogy ha erősáramú kell, tehát annyira specializálódtak már ezek a szakmák, hogy lehet hogy van esztergályosunk, de nem CNC... tehát nagyon nehéz pont olyat találni, ami a munkaadó igénye. Nem beszélve arról, hogy a munkaadók

ni. A munkanélküliek összetétele, nevezetesen a tartós munkanélküliek magas aránya (3. ábra) azt jelzi, hogy egyre többen vannak olyanok, akik „körbeforognak” a különböző ellátórendszerek között. „Előtte is voltak hosszabbak, de most már többen vannak azok, tehát a hosszabbak tartoznak a tartóson belül is. Akiknek szerencséjük van, azok bekerülnek az aktív eszközökbe, akiknek nincs, az pedig folyamatosan itt van. De az ügyfeleinknek nagyon nagy része visszatérő, egyre kisebb az a szám, aki teljesen újként jön be a rendszerbe.” (kirendeltség-vezető)

3. ÁBRA

³³ Forrás: VÁTI TEIR adatbázis

is inkább összetett tudással rendelkezőket keresnek. Ha valaki csak lakatos az kevés, merthogy karbantartónak szeretné használni és akkor kicsit értsen a villanyszereléshez, a vízvezeték-szereléshez.” (kirendeltség-vezető) Emellett sokszor olyan munkakörökhöz is kéri a nyelvtudást, amihez nem biztos, hogy kellene, de jól hangzik. Az idegen nyelvet beszélők aránya azonban itt nagyságrendekkel kevesebb, mint a szegedi munkanélküliek körében.

A regisztrált álláskeresők „kedvezőtlen” összetételét jelezheti továbbá a tartós munkanélküliek lakóhely-, illetve településtípus szerinti megoszlása. Ez ebben a kistérségben annyit jelent, hogy az egy éven túli álláskeresők között a külterületi népesség túlsúlya figyelhető meg.³⁴ Ugyancsak felül vannak reprezentálva azok a Szegedtől távol eső települések (Öttömös, Ruzsa, Pusztamérges), ahonnan a megyeszékhelyre történő ingázás szinte vállalhatatlan anyagi terheket jelentene. A legtöbben a megyeszékhelyre járnak be dolgozni, annál is inkább, mert a tömegközlekedési rendszer centrális, vagyis Szeged-központú. A települések kétharmada és a térségközpont között csak napi egy-két buszjárat indul, így Mórahalomra is jórészt csak átszállással, vagy Szegeden keresztül lehet eljutni. A külterületiek számára már sokszor a belterületre vagy a buszmegállóba való bejutás is gondot jelent, nemhogy az ingázás. Van olyan település, ahonnan 5-6 vagy akár 8 kilométert is gyalogolni kell a buszmegállóig. „Elkezdünk számolgatni, mire beér a buszmegállóba, már az elvitte a időnek a felét és akkor még a busszal bejönni, ne adj Isten át kell szállni és akkor még a Mars térről odamenne egy foglalkoztatóhoz. Tehát nem is kényszeríthetem rá, hogy fogadja el” (a Munkaügyi Központ kirendeltség-vezetője). Ez egyébiránt nemcsak a munkavállalásnál jelent gondot, hanem az ügyintézésnél is. A Munkaügyi Központban például hiába vezették be az előjegyzéses rendszert, ha az ügyintézőknek a buszjáratokhoz kell igazodniuk, ami a gyakorlatban azt jelenti, hogy az egyszerre, nagyszámban jelentkező ügyfelekre még a szokásosnál is kevesebb idő jut. A közigazgatás átszervezésével, a térségközpont járásközponttá válásával, a helyzet várhatóan súlyosbodni fog.

A kistérség területéről elsősorban azok ingáznak, akik viszonylag tartós és bejelentett munkát szeretnének, ebből adódóan motiváltak és olyan adottságokkal rendelkeznek, amelyek

4. ÁBRA

alkalmassá teszik őket az elsődleges munkaerő-piaci részvételre. „Tehát negyven év alatti emberek, akikben még tényleg van erő és tenni akarás is. Szegedre már az idősebb korosztály nem nagyon vállalkozik.” (polgármester) Az utóbbi években azonban még a megyeszékhely közelsége és a jó közlekedési viszonyok sem kedveznek az ingázásnak. Az egyik, Szeged közeli település szociális ügyintézője szerint egyre több helybéliit küldenek el, mert a nehe-

³⁴ Az információ a kistérségi munkaügyi központ kirendeltség vezetőjétől származik.

zebb gazdasági körülmények között a munkáltatók nem tudnak útiköltség térítést fizetni a dolgozóknak. Ebből adódóan a „vidékiek” már az állásinterjúkon is egyértelmű hátrányba kerülnek, pontosabban erre hivatkozva fel sem veszik őket.

Azok a helyi munkavállalók, akik a környéken nem találnak munkát, sokszor még messzebbre is kénytelenek elmenni, de ez már természetesen teljesen más stratégiát kíván, mint a napi ingázás. A főváros környéki beruházásokon dolgozók például kalákában, összefogva, mikrobuszsal járnak fel Pestre és csak a hétvégékre jönnek haza. A fiatalabb, mobilabb réteg pedig vagy végleg elköltözik a településekről vagy vendégmunkásként Ausztriában, Németországban, illetve Angliában dolgozik.

„Ember van, munkaerő az nem biztos....”

Az előzőekben tárgyalt gazdaságszerkezeti és foglalkoztatási problémák ellenére a térséget egyszerre jellemzi a munkaerő keresletének és kínálatának a hiánya. Ami egyfelől azt jelenti, hogy a helyiek közül sokan kényszerülnek ingázásra, másfelől pedig egyre nő a környékbeli településekről és a határon túlról érkező vendégmunkásoknak a száma. A tavasztól ősziig tartó időszakban még a kistérség legkedvezőtlenebb helyzetű településein is jóval több a munkalehetőség, mint a téli hónapokban, de ezekre a munkákra nehéz helyi embert találni. Így például Ásotthalmon az egyik mezőgazdasági szövetkezet szezonálisan akár 80-90 embert is tud foglalkoztatni, az ott dolgozóknak 90-95 százaléka azonban nem helybéli, hanem a szomszédos, megyehatáron túli településekről járnak át dolgozni. „Hát itt reggel meg délután lehet látni, hogy 8-10 kis mikrobusz is jön és hozzák az embereket” (polgármester) Hasonló tapasztalatokról számoltak be a szomszédos településen, a „spárga hazájaként”³⁵ ismert Öttömösön is, ahol egy élelmiszer-feldolgozó cég spárgaszezonban közel száz főt foglalkoztat, de közöttük is csak elvétve akad helyi ember.

A térség mezőgazdasági profiljából adódóan az ideényjellegű munkák jelentős része a fetelegazdaságot erősíti. A napszámos munkák iránti kereslet és kínálat azonban nem mindig található: „A helyiek ezt a munkát nem annyira érzik magukénak sokszor. Tehát nem vállalkoznak arra, hogy elmenjenek a mezőgazdaságba dolgozni, hogy naponta, nyáron, negyven fokban kapáljon.” (kistérségi társulás munkaszervezet-vezetője) Megbízható munkáskézre pedig szükség van, így az utóbbi években egyre több romániai vendégmunkás érkezik a településekre. Ahogy fentebb erről már volt szó, közülük sokan szeretnének véglegesen is megtelepedni és hozzák magukkal a családtagjaikat, rokonaikat is. Az ideérkezők bázisa az egyik központi fekvésű, Szeged közeli település, ahol a legutóbbi népszámlálás idején közel 300 fő romániai vendégmunkást regisztráltak,³⁶ ami az itteni lakosság körülbelül tíz százalékát teszi ki. Emellett jelentős számban vannak olyanok, akik még laccímkarttyával sem rendelkeznek, nem is helyben dolgoznak, csak szálláshelyként használják a települést, pontosabban a külterületi tanyákat. Nem ritkaság, hogy egy-egy ilyen tanyában 20-30 fő is lakik összezsúfolva.³⁷

Az egyre több társadalmi és szociális feszültséggel járó jelenség kialakulásában nyilvánvalóan nagy szerepe volt és van annak, hogy a külföldi munkaerő olcsóbb, mint a hazai. Több,

³⁵ <http://www.ottomos.hu/old.ottomos.hu/www.ottomos.hu/pages/varos>. Hozzáférés: 2012.07.25.

³⁶ Az adat a település szociális és igazgatási ügyintézőjétől származik.

³⁷ A bejelentés nélkül itt tartózkodók semmilyen ellátásra nem jogosultak, a gyerekeiket nem járatták óvodába, iskolába, erre egyébiránt nem is kötelezhetők. A román törvények értelmében ilyenkor megvonják a család-támogatást, de ennek az összege töredéke a gyermek munkájával megszerezhető pénznek.

mezőgazdasági termeléssel is foglalkozó szakember számolt be arról, hogy a helyiek nemcsak magasabb órabért kérnek, hanem a munkafeltételeket illetően is nagyobb elvárásaik vannak: „*És van, aki azt mondja, hogy ha vasárnap is hívjuk dolgozni, hogy ő vasárnap nem dolgozik senkinek.*” (szociális és igazgatási ügyintéző) Emellett, miután nincsenek olyan kiszolgáltatók helyzetben, mint az innen 700-800 kilométerrel távolabb lakó, sokszor hivatalos papír nélkül itt tartózkodó vendégmunkások, kevésbé számítanak megbízható munkaerőnek a helyiek szemében. „*A gazdák is keserű tapasztalatok árán látták meg azt, hogy a magyar ember sokszor nagyon szabadon értelmezi a munkát, még ilyen helyzetben is. Tehát ha őt megsértik vagy nincs kedve dolgozni.... Tehát Ő nem tudott sokszor szerintem számítani a magyar munkanélküliekre, míg egy román, aki eljön és egy kicsit rá van hagyatkozva a szállásadójára. Nincs itt a családja, nincs itt az egzisztenciája. Többet bevállal, mint egy helyi, munkaidőben, mindenben.*” (kistérségi társulás munkaszervezet-vezető)

Végezetül a bizalomról – vagy éppen annak hiányáról – is szólni kell, amely egy olyan „lelki tényező”,³⁸ amely nemcsak a már említett helyi kereskedelemben, hanem az informális munkaerő-piacon is jelentős szerepet játszik. Érdekes módon ezeket a mentális gátakat csak azon a településen említették, ahol a legnagyobb számban élnek és dolgoznak a külföldi vendégmunkások. E szerint a helyiek régebben azért sem mentek el napszámba dolgozni, mert szégyennek számított, ha valaki a saját gazdaságát nem tudta fenntartani és arra kényszerült, hogy másnál dolgozzon. Az öngondoskodásra vonatkozó erős közösségi normák mellett ugyanitt nagyon erős a versengés és az ebből származó irigység is. „*A nálunk közfoglalkoztatásban dolgozó embereknek ettől jobb lehetőségei lennének egy gazdálkodó embernél és több pénzért. De oda már nem megy el. Ne gazdagodjon meg rajta senki. Ez mentalitás. Irigység. Nehogy már neki jobb legyen, akkor inkább nem dolgozik.*” (polgármester)

A bizalom a helyi gazdák „foglalkoztatáspolitikájában” is rendkívül fontos, hiszen megfontolandó, hogy kit engednek be a gazdaságba, a lakásba. Az már más kérdés, hogy milyen szempontok alapján történik a befogadás. A vendégmunkások bázisán különös, és talán a térségben egyedülálló módon, a messzebről jött emberek iránt nagyobb a bizalom. „*Érdekes ez a közösség különben. Hát én ezt itt tapasztaltam, hogy inkább hoz valakit máshonnan, minthogy a szomszéd, hogy belásson az ő kis magánszférájába, hogy lássa mennyi a vagyona...tehát valami ilyesmit látok itt.*” (szociális igazgatási ügyintéző) A többi településen arról számoltak be, hogy a városokból kiköltöző szegényeket nem szívesen vagy egyáltalán nem is alkalmazzák. Ha mégis, akkor viszont a szocializációból és az életformából adódó különbségek, illetve az idegenekkel szembeni sztereotípiák nehezítik meg a helyi viszonyok közé beilleszkedni igyekvőket. „*Az egyik kliensem mondta, hogy néhány hét után rá és a lányára ragasztották azt a bélyeget, hogy ők a városi csirkék, akiket nem lehet terhelni. Nyilván nem bírták azt a terhelést, ami azok az emberek, akik már ezt évek óta végzik*” (családgondozó).

³⁸ Az értékszociológiai kutatások mellett már a kortárs közgazdaságtudományban is meglehetősen elismert az a tétel, mely szerint a gazdasági tevékenységekre, a fellendülésekre és visszaesésekre közvetlen hatással vannak a lakosságnak a bizalommal, a méltányossággal és a különböző történésekkel kapcsolatos érzései. (AKERLOF-SHILLER 2011)

A kistérség szociális helyzete és segélyezési politikája

Nagy intézmény, több normatíva

A Homokháti Kistérség Többcélú Társulása 2009 januárjában saját fenntartású intézményt³⁹ alapított a szociális alap- és szakosított ellátás kistérségi megszervezésére, melyen belül a következő feladatokat látják el: házi segítségnyújtás, jelzőrendszeres házi segítségnyújtás, családsegítő szolgálat, gyermekjóléti szolgálat, szenvedélybetegek nappali ellátása, idősek nappali ellátása, tanyagondnoki szolgálat, étkeztetés. Két-két településen idősek bentlakásos otthona, valamint védőnői szolgálat is kapcsolódik az intézményhez. A többcélú társulásokról szólótörvény⁴⁰ által előírt feladatok közül⁴¹ a kistérségben a szociális rész a legmeghatározóbb, ami abban is megmutatkozik, hogy ez a terület bír a legnagyobb költségvetéssel és itt a legnagyobb a foglalkoztatotti létszám.⁴² A kistérség pályázat centrikusságának köszönhetően a szociális ellátórendszer intézményeit szinte mindenhol felújították, korszerűsítették, olyannyira, hogy az elmúlt évek építési beruházásaiban ezek voltak a legjelentősebb fejlesztések. A statisztikai kistérség települései közül egyedül Bordány döntött úgy, hogy a szociális feladatokat és szolgáltatásokat nem kistérségi szinten, hanem helyben, egy intézményben integrálva működteti.

A térségben kiemelkedő fontosságú tanyagondnoki szolgálatok szervezetileg és munkajogiilag – Bordány kivételével – mindenhol az önkormányzatokhoz tartoznak, de a mindennapi munkájukat a helyi szociális intézményekben, velük szorosan együttműködve végzik. A legnagyobb lélekszámú külterületi lakossággal rendelkező Ásotthalmon, az országban egyedülálló módon, öt tanyagondnok látja el a törvényben⁴³ előírt feladatokat. Ásotthalmon működik az integrált kistérségi szociális ellátórendszer legnagyobb dolgozói létszámú tagintézménye is, amely a támogató szolgálat, valamint a közösségi pszichiátriai ellátás vonatkozásában még további négy, illetve hat település lakói számára biztosítja a szolgáltatásokhoz való hozzáférést. (A szenvedélybetegek nappali ellátásának telephelye Mórahalmon van).

A szociális ellátások integrációjának egyik előnye – természetesen a többlet normatíva mellett –, hogy a településeken egyszemélyes szolgálatokként vagy csak részmunkaidőben⁴⁴ jelen lévő szociális szakemberek a havonta tartott esetmegbeszéléseken, munkaértekezleteken, valamint a pályázati forrásokból fedezett műhelymunkákon, továbbképzéseken és szupervíziókon meg tudják beszélni a gondjaikat, és emellett szakmai segítséget is kaphatnak. Bár megjegyzendő, hogy ez a 2007 óta tartó együttműködés a térség szociális szakemberei között az utóbbi idők jogszabályváltozásainak, a szociális szakma elbürokratizálódásának⁴⁵ köszönhetően, egyre inkább

³⁹ Homokháti Szociális Központ

⁴⁰ 2004. évi CVII. törvény

⁴¹ A szociális feladatok mellett a Társulás közoktatási, egészségügyi, értékelési-ellenőrzési, környezetvédelmi és területfejlesztési feladatokat is ellát.

⁴² Az intézményben körülbelül 110-120 fő dolgozik, amely magában foglalja a technikai személyzetet és a köz-munkásokat is.

⁴³ A tanyagondnoki szolgáltatás legalább hetven és legfeljebb négyszáz lakosság számú – külön jogszabályban meghatározott – külterületi vagy egyéb belterületi lakott helyen működtethető. Amennyiben a helyi sajátosságok alapján a tanyagondnoki szolgáltatás több tanyagondnok közreműködésével valósítható meg, a tanyagondnokok által ellátandó körzetek határait – figyelemmel a lakosság szám korlátra – a fenntartó települési önkormányzat rendeletében határozza meg azzal, hogy új tanyagondnoki szolgáltatás négyszáz lakos fölött szervezhető meg. (Szociális Törvény 60.§ [3] Hatályos: 2011. I.1-től)

⁴⁴ A kisebb településeken, például Öttömösön, Ruzsán és Pusztamérgesen, ezeket a feladatokat részmunkaidőben látják el.

⁴⁵ Ez azonban nem magyar specifikum, a nemzetközi szociális munkában is megfigyelhető tendencia.

formai jelleget ölt. *„Amikor ez az egész elindult, akkor élveztük ennek az előnyét, hogy együtt vagyunk végre, volt egy kis ügyintézős rész, de a nagy rész az arról szólt, hogy akkor beszéljünk meg nehéz eseteket. Az utóbbi időben nehéz esetekről szó nincs, törvényi változások, adminisztrációs változások, még valami lapot töltünk, mert még azzal fedjük le magunkat (...) és félegykor felkapjuk a fejünket, hogy esetről meg szakmáról úgy konkrétan nem volt szó.”* (családgondozó)

.A szociális alapellátásban megjelenő problémák

A megkérdezett szociális szakemberek egyöntetű véleménye szerint a legtöbben az anyagi helyzetük javítására irányuló ügyintézésben kérik a segítségüket. Az egyik legjellemzőbb probléma a közüzemi díjhátralékok felhalmozódása és a pénzintézetekkel szembeni eladósodás. Ez utóbbi inkább a korábban munkahellyel rendelkező, épp ezért hitelképes belterületi lakosokra jellemző, míg a közüzemi számlákkal való elmaradás a lakosság többségét érinti. Meglepő módon még a jóval alacsonyabb rezsiköltségű tanyákon is komoly villanyszámla tartozások halmozódnak fel, mert *„locsol, ha nincs munkája, a jószágra infralámpával fűt.”* (családgondozó) Adósságkezelési szolgáltatás híján a szakemberek gyakran már a kikapcsolási értesítő kézhezvétele után próbálnak a szolgáltatókkal egyezkedni, a hátralékosok esetében pedig racionálisabb életvezetésre ösztönözni a klienseket. *„Itt villannyal fűteni, ahol kettőt lépek és van fa, és minden további nélkül tud fát összeszedni, és ajándékba is tud fát kapni, itt ez egy luxus.”* (családgondozó)

Bár az utóbbi években érezhetően megnőtt azoknak a száma, akik napi megélhetési gondokkal keresik fel a családsegítő és gyermekjóléti szolgálatokat, köztük olyanok is, akik korábban stabil egzisztenciával rendelkeztek, a szakemberek túlnyomó többsége mégis úgy véli, hogy a településükön nincsenek mélyszegénységben élő, nyomorgó családok. Ugyanakkor minden településen vannak olyan *„alacsony igényszinttel bíró”* és rendkívül kevés jövedelemből élő emberek, akik a segítséget nemcsak, hogy nem kérik, de el sem fogadják. *„Van olyan, akinek tényleg huszon-harmincezer forintos a havi járandósága, de ugye beszéltünk, vagy tanultuk az idő tájt, hogy vannak a szemérmes szegények, inkább akkor így mondanám, ilyen van. De nem a nyomorgó kategória.”* (szociális igazgatási ügyintéző) Itt mindenképp fontos megjegyezni, hogy a szakemberektől kapott információk sokkal inkább a szegénységgel kapcsolatos narratívák feltárására alkalmasak, mintsem a helyi társadalmak „valós” rétegződési viszonyainak bemutatására. Tapasztalataim szerint a mélyszegénységre vonatkozó kérdésekre a legtöbben erős háritással reagálnak, így ezt a kategóriát csak nagyon ritka és kivételes esetben⁴⁶ tartják elfogadhatónak.

Az eladósodás mellett nagyon gyakori, hogy a különféle ellátásokhoz való hozzájutás (méltányossági nyugdíjmelés, szolgálati idő összeszámolása, családi pótlék ügyintézés, rehabilitációs ellátás intézése, stb.) miatt keresik fel a családsegítő és gyermekjóléti szolgálatokat. A szociális alapszolgáltatások többsége tehát gyakorlatilag egy kvázi kihelyezett ügyféltagozata az önkormányzatnak. A térségközpont ebben a vonatkozásban is különbözik a többi településtől, hiszen itt döntőgyermeknevelési problémák miatt kérnek segítséget, miáltal a közép- és felsőrétegek is megszólíthatók. Ugyanezen megfontolásból született a Homokháti Szociális Központ integrációs projektje is,⁴⁷ amely nem a szociális munka „hagyományos” célcsoportjaira fókuszál,

⁴⁶ Egy másik, a mórahalminál sok szempontból kedvezőtlenebb helyzetű kistérségben végzett kutatásom alanyai például csak a településükön élő, kis számú hajléktalan sorolták a mélyszegény kategória alá.

⁴⁷ TÁMOP 5.2.5. A programsorozat részeként a gyermeknevelés köré szerveződő előadásokat tartanak a környék településein. A jó nevű pszichiáterek, pszichológusok és családterapeuták által tartott előadások témáit a településeken dolgozó szociális szakemberek javaslatai alapján, a helyben felmerülő igényekre, problémákra reflektálva állították össze. A projekt 2013 májusáig tart.

hanem azon középrétegek megerősítésére, akikhez egy hátrányos helyzetű család könnyebben tud kapcsolódni.

A népszerűség előregedése nemcsak az egykori szakszövetkezeti tagok alacsony nyugdíj-pontosabban nyugdíjszerű ellátása⁴⁸ – miatt jelent problémát, hanem az érintettek nagyfokú izolációja és kielégítetlen gondozási szükségletei miatt is. Sok család nem tudja megfizetni az idősek otthonába való bekerülés költségeit, ugyanakkor az idős emberek otthoni ápolását sem tudják megoldani. Ebből adódóan a szociális alapszolgáltatásokat nyújtó intézményeknek több esetben a kompetenciájukat messze meghaladó feladatokat is el kell látniuk. Hiába van minden településen házi segítségnyújtás és tanyagondnoki szolgálat, ezek nem tudják pótolni a hiányzó házi betegápolási rendszert.⁴⁹

Kiköltözők, vándorlók és betelepülők

Mind a szociális alapszolgáltatásokban, mind a szociális irodák ügyfelei között jelentős arányt képviselnek a külterületi lakosok. A helyiek, így a megkérdezett szakemberek is, éles határvonalat húznak a tősgyökeres tanyasiak és a városból kiköltöző szegény csoportok között. A „menekülő” csoportján belül egyértelműen a sokgyerekes családok vannak többségben, emellett kisebb számban megfigyelhetők a világ szeme elől eltűnni kívánó hajléktalanok, szenvedély-betegek is. Az idegeneket a „szegénység kultúrájaként”⁵⁰ ismert értékrenddel, mentalitással és életmóddal írják le, legtöbbször azt is hozzátéve, hogy a probléma nem a helyben születettekkel, hanem a bevándorlókkal van. A leggyakrabban használt sztereotípiák szerint a beköltözők igénytelenek, lusták, máról holnapra élnek, nem jól osztják be a pénzt. Emellett „túlzottan” is tisztában vannak a jogaikkal és a törvény adta lehetőségeikkel, amit nem átalkodnak igénybe is venni. Ezzel szemben a helyieket a „szokásörző és hagyománykövető”,⁵¹ kissé idealizált paraszti értékrenddel jellemzik, melynek legfőbb elemei a munka szeretete, a szívósság, szorgosság, az előre gondolkodás és a takarékoskodás. „A tősgyökeresek tavasszal és ősszel a tanyát bemeszelik, így nőttek fel. (...) Mi kétszer melegsünk a fával, mert egyszer összegyűjtjük, egyszer meg eltűzeljük” (tanyagondnok).

A nem helybéli, félig-meddig kívülálló szakemberek szerint a problémát az okozza, hogy a városból szociális okok miatt kiköltözők nem rendelkeznek azzal a tudással, gazdálkodási ismeretekkel, valamint kapcsolati és anyagi tőkével, amely elengedhetetlen a tanyai élethez. Emellett sokszor nem reálisan mérik fel a helyzetüket, alábecsülik az ezzel az életformával járó nehézségeket. „És azért amikor azzal a problémakörrel találkozom, hogy egy illető azt gondolta, hogy itt a krumpli az magától nő, hát hogy azt el köll vetni?” (szociális és igazgatásiügyintéző) A szocializációs és mentalitásbeli különbségek ebből adódóan sok konfliktusnak a forrásai, és hiába tűnnek mégoly megalapozottnak is a beköltözők igényei, ha ezek ütköznek a helyi normákkal.

⁴⁸ A szakszövetkezeti forma esetében a tagok közül sokan otthon gazdálkodtak, a terményeiket, állataikat a szövetkezeten belül értékesítették és csak valamilyen minimális mértékű járulékot fizetettek. A szakszövetkezeti járadék összege ennek megfelelően jóval alacsonyabb, mint a „rendes” nyugdíjé.

⁴⁹ Ezt a problémát igyekezett orvosolni a Homokháti Szociális Központ egy korábban megvalósult pályázati programja, melynek keretében ápolási díjon lévő emberek számára nyújtottak segédgondozó képzést és a projekt idejére részmunkaidőben foglalkoztatták is őket.

⁵⁰ A sokat vitatott elmélet szerint a szegénység, a hátrányos jövedelmi helyzet olyan sajátos érték- és magatartás-rendszerek is teremthet, amelyek eltérnek a többségi társadalom normáitól, ezzel is megnehezítve a szegény státuszából való kilépést. (SPÉDER 2002. 24.)

⁵¹ KAPITÁNY Á. – KAPITÁNY G. 1983.

„Tehát amikor bemegy XY a polgármester úrhoz és azt mondja, hogy gyereket tervez és tessék már kibetonozni az utat, mit tudom én tanya 256-ig, mert a babakocsit nem fogja tudni tolni. Ez egy városi mentalitás, amivel Ő besétál oda és elmondja, hogy de ő most ugye ..gyereket fog... és akkor majd tessék azt ott megoldani az önkormányzatnak. Amitől nyilván itt helyben mindenkinek a haja szála égnek áll, mert itt az emberek nagy része tanyán nevelkedett fel és pontosan tudja, hogy az anyukájuk-apukájuk hogy nevelte fel és eszükbe nem jutott, hogy a babakocsit a dülön el kéne tolni” (családgondozó).

A városból kiköltözők sokszor nemcsak az olcsóbb megélhetés reményében érkeznek, hanem a gyermekvédelmi hatóságok vagy az adósságok elől menekülve, körbevándorolnak a települések között. Az egyébként is meglehetősen lassú és rugalmatlan gyermekvédelmi rendszer nyilvánvalóan nincs könnyű helyzetben a sokszor még lakcímkártyával sem rendelkező családokkal. Ilyen módon akár a gyermekek családból történő kiemelését is meg tudják előzni. „Van olyan családunk, akinek amikor a papír továbbmegy., mire kiderül, hogy Úristen, itt milyen sokfajta veszélyeztetettség van, addigra már ott is igyekszik továbbmenni.” (családgondozó) A szakemberek elmondása szerint a kitelepülők első hullámát még segítészándékkal fogadták a helyiek, de most már egyre bizalmatlanabbak velük szemben.

A romániai vendégmunkások és családtagjaik jelenlétét egyöntetű ellenérzésekkel fogadják a kistérségben, annak ellenére, hogy ezek az emberek többnyire csak hétvégenként jelennek meg a bázisfalú központjában, igaz akkor elég látványosan. „Érdekes lenne ide bejönni vasárnap a bolt elé, én már vasárnap nem járok boltba. Tehát itt olyan 30-40 ember, úgy ezen a vonalon. Kint állnak a boltok előtt, ülnek a lépcsőn” (szociális és igazgatási ügyintéző). Valószínűleg az idegekkel szembeni félelmek és a cigánysággal szembeni előítéletek is közrejátszanak abban, hogy a helyiek ezt fenyegetésként, a közbiztonság romlásaként érzékelik. A kisebb-nagyobb lopásokat is a külföldi vendégmunkásokkal hozzák összefüggésbe, de ezeket a rendőrségnek még nem sikerült rájuk bizonyítani, így uniós állampolgárok lévén, semmilyen hatósági eszközzel nem tudnak ellenük fellépni. Pedig igény az lenne rá. „Mondták is nekem, hogy két ok miatt kerülhet ez a Te székedbe. Az egyik az, ha teszel ellene valamit, a másik, ha nem teszel valamit. Ha teszel ellene valamit, akkor azzal sértem a nagygazdák érdekeit.” (polgármester) A helyieknél nemcsak olcsóbb, de sok esetben megbízhatóbb munkaerőnek is számító, „jócskán napbarnította társaság” leginkább azért jelent problémát a helybelieknek, mert az ideérkező családtagok miatt egyre többen vannak és „rontják a település imázsát” (polgármester).

A „szociális fa” avagy a térség segélyezési politikája

Aképviselő-testületi hatáskörbe utalt átmeneti vagy krízis segély formája, mértéke és gyakorisága nem csupán az önkormányzatok anyagi lehetőségeitől függ, hanem sokat elárul egy település segélyezési politikájáról, a szegényekkel kapcsolatos attitűdökről is. Miután a helyi rendeletekben már nem szabályozhatják⁵² – pontosabban korlátozhatják – az átmeneti segély gyakoriságát, így ezt minden településena szokásjog határozza meg. Általában igyekeznek az embereket úgy „terelgetni”, hogy maximum negyedévente folyamodjanak segélyért, de a települések többségében az évi két-három alkalom a jellemző. Mindazonáltal minden településen növekszik az igénylők száma, így értelemszerűen csökken az egy esetre jutó segély összege. A vizsgált települések közül mindössze egy helyen zárkóztak el kategorikusan a pénzbeli segélye-

⁵² A hatályos Szociális törvény értelmében az átmeneti segély alkalmanként és havi rendszerességgel is adható. 45.§ (3) bek.

zéstől, amit részint az önkormányzat anyagi lehetőségeivel, részint az igénylők életmódjával⁵³ magyaráztak. A „szociális fa” mellett az átmeneti segélyezés másik formája a tartós élelmiszerek közös bevásárlása, ami sok családnak elveszi, elveheti a kedvét a segély gyakori igénylésétől. *„Most ez nem annyira motiváló, hogy minden hónapban bejövök és kérek átmeneti segélyt”* (szociális és igazgatási ügyintéző).

A természetbeni segélyezés személytelenebb és talán kevésbé megbélyegző módját választotta az a település, ahol a tűzifa mellett élelmiszer- és gyógyszerutalványokban adják a segélyt. Itt már az önkormányzat anyagi érdekeltsége is megjelenik a morális megfontolások mellett vagy inkább helyett. *„Utólagos beváltás van, nekünk ez nagyon jó, ha a szociálpolitikát is nézzük, hogy a bont kiadva nekünk ugye a fizetési kötelezettség később keletkezik. Ez is egy kis előny ebben a dologban.”* A többi helyen készpénzben és/vagy kamatmentes szociális kölcsön formájában fizetik ki a segélyt. Ilyen módon a segélyezett nemcsak nagyobb összeghez⁵⁴ juthat, hanem kevésbé érezheti úgy, hogy alamizsnát kapott. (Az már azonban egy másik kutatás témája lehetne, hogy milyen szelekciós elvek alapján lehet bekerülni ebbe a körbe)

A szociális igazgatási szakemberekkel folytatott beszélgetésekből az is kiderült, hogy a segélyt zömében nem a törvényben meghatározott célokra⁵⁵ használják fel az önkormányzatok. A legjellemzőbb kérelmezési ok a már említett közüzemi számlák felhalmozódása. A „tipikus” kérelmezők (nyugdíjasok, megváltozott munkaképességűek járadékában részesülők, aktív korú nem foglalkoztatottak) évente többször is igénylik a segélyt, mindig más okra hivatkozva. A térségközpontban leggyakrabban temetésekre adnak segélyt (a temetési segélyt kiegészítendő), a gyerekes családok esetében pedig az iskolai kirándulásokon való részvételre. „Igazi” és azonnal segítséget igénylő krízisek esetén az önkormányzatok jellemzően a karitatív szervezetektől kérnek segítséget az ügyfelek számára. Összességében megállapítható, hogy az átmeneti segély készpénzes formája inkább az érdemes szegények jövedelem kiegészítéséül szolgál, míg a természetbeni támogatás az érdemtelennek minősítettek kontrollját és távol tartását célozza.

Ahogy a szegények, úgy a segélytípusok között is megfigyelhető egyfajta megkülönböztetés. A legnagyobb legitimitással mindenhol a lakásfenntartási támogatás bír. Itt viszonylag magas a jövedelemhatár,⁵⁶ ebből következően majdhogynem mindenki megkapja, aki ezt igényli. A népszerűségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a segélyezési rendszerrel legtöbb fenntartással bíró településen is olyannyira fontosnak tartják, hogy még a máshol fel nem használt segélyezési keretet is ide csoportosítják át. Az átmeneti segélyt kizárólag természetbeni formában biztosító másik településen a lakásfenntartási támogatást – kissé érthetetlen módon⁵⁷ – nem a

⁵³ Természetesen itt a pénzügyi segélyezéssel szemben leggyakrabban felhozott érvre hivatkoztak, vagyis arra, hogy a segélyt alkoholra fordítják. Ez az érv már csak azért sem állja meg a helyét, mert ahogy az egyik család gondozó megfogalmazta: Van amiből így is, úgy is ital lesz. Így például az EU-s élelmiszergyűjteményekből is. Az is előfordult az egyik településen, hogy a közmunkások számára kiosztott bontatlan ásványvizes csomagot a helyi boltban alkoholra cserélték.

⁵⁴ Mindkét településen, ahol ezt a gyakorlatot is alkalmazzák, 30 ezer forintban szabták meg a felső határt.

⁵⁵ A Szociális törvény 45.§ (1) bekezdése szerint az átmeneti segély a létfenntartást veszélyeztető rendkívüli élethelyzetbe került, valamint időszakosan vagy tartósan létfenntartási gonddal küzdő személyek részére állapítható meg.

⁵⁶ A támogatásra az jogosult, akinek a háztartásában az egy fogyasztási egységre jutó havi jövedelem nem haladja meg az öregségi nyugdíj mindenkori legkisebb összegének 250%-át. Szociális törvény, 38.§ (2)

⁵⁷ Értetlenkedő kérdésemre azt a választ kaptam, hogy itt kétféle logika érvényesül. A lakásfenntartási támogatás odaítélése jegyzői hatáskör, aki azért döntött a készpénzes megoldás mellett, mert sok ember csak a segélyből él és ilyen módon kicsivel több bevételhez tud jünni.

szolgáltatónak utalják, hanem készpénzben fizetik ki. A szakemberek értékelése szerint ez az önkormányzatnak egy nem sokba kerülő,⁵⁸ az ügyfél szempontjából viszont hathatós, egy évre szóló támogatási forma. Valószínűleg ebben az esetben sem csupán racionális kalkulusról van szó, hanem arról is, hogy ez az ellátás nem a munkátlanlanság okán jár és nem is a legszegényebbeket célozza. Ezáltal lehetőséget adhat az önkormányzatok számára, hogy azokat a tősgyökeres és „tisztos” szegényeket támogassa, akiket erre érdemesebbnek tart.

Az aktív korú nem foglalkoztatottak segélyezési gyakorlata

„Azért a nagy többség elfogadta, hogy Ő ebbe a körbe tartozik.”

Az aktív korú nem foglalkoztatottak segélyezésében az „Út a munkába” c. program keretében elfogadott, 2009-től hatályos jogszabályváltozások hoztak alapvető változásokat. Ekkor történt meg a segélyezettek munkaképesség szerinti „szétválogatása”, melynek értelmében már csak a munkavégzés alól felmentettek kaphatják továbbra is alanyi jogon a rendszeres szociális segélyt, a többieknek „rendelkezésre kell állniuk”. Ez utóbbi csoport alkotja jelenleg a foglalkoztatást helyettesítési támogatásban (Fht) részesülők körét. A homokháti kistérség települései között meglévő fejlettségbeli különbségek markánsan megmutatkoznak az aktív korú segélyezettek számában és különösen az összlakossághoz viszonyított arányukban is. A legnagyobb lélekszámú térségközpontban – a vizsgálat időpontjában – majdnem ugyanannyian részesültek foglalkoztatást helyettesítő támogatásban, mint a 800 fős Öttömösön. Az előzőnél kevésbé látványos, de ugyancsak jelentős különbség figyelhető meg az összes többi település és a központ között. Ebben azonban, a földrajzi, gazdasági és társadalmikülönbségek mellett, a településeketérő szociál- és gazdaságpolitikai stratégiája is szerepet játszik. „300-an is volnának, szinte biztos, ha kökeményen évek óta nem azon dolgoznánk, hogy nem életforma a segélyen élés. (...) Az összes segélykeretünket kifütyülhetnének az ajtón és akkor mire megyünk vele? (...) Vannak a környékünkön is olyan települések, ahol 100 fölött van és mondjuk kétezerrel kevesebben vannak. Ott azt mondta a szociális ügyintéző, hogy ennyi az igény, ennyi pénz kell. Igaz, hogy sehova nem jutnak, meg volt már csödközeli állapotban az önkormányzat, na de hát ez nem lehet perspektíva!” (szociális és igazgatási ügyintéző.)

A települések többségében arról számoltak be, hogy 2009 óta lényegében nem, vagy csak kis mértékben, emelkedett a segélyezettek száma. Mindössze egy olyan település van, ahol az elmúlt években megduplázódott az aktív korúak ellátásában részesülők száma. Ez a növekedés minden bizonnyal a gazdasági válságnak tudható be, hiszen erről a településről sokan ingáztak a közeli megyeszékhelyre és a szociális ügyintéző elmondása szerint a segélyezési rendszerbe újonnan belépők javarészt nem helyi munkahelyeket veszítettek el. A térségközpont kivételével nem jellemző, hogy cserélődjenek az ügyfelek, legfeljebb újak jönnek, de „a régiek nem kopnak ki.” Az újak részint a városból kiköltözők, részint a pályakezdő fiatalok közül kerülnek ki. A segélyezettek többsége általános iskolai végzettséggel vagy legfeljebb szakmunkás bizonyítvánnyal rendelkezik. A fiatalok között már inkább a felsőfokú végzettség a jellemző, de általában ők azok, akik rövid időn belül kikerülnek a rendszerből. Emellett kevesen is vannak, hiszen a segélyezettek zöme a 40 év feletti korosztályhoz tartozik. A kimenetek közül a nyílt munkaerő-

⁵⁸ Tízszázalékos önrész szükségeltetik hozzá.

piaci elhelyezkedés a legkevésbé gyakori, így a többség foglalkoztatást helyettesítési támogatás helyett – átmeneti időre – valamilyen támogatott foglalkoztatásban részesül. Azon a településen például, ahol a legtöbb aktív korú segélyezett van, az elmúlt évben a 140 főből mindössze 5-6 embernek sikerült állandó munkahelyet találni.

A nemek szerinti megoszlás igen változatos képet mutat a foglalkoztatást helyettesítési támogatásban részesülők körében. A férfi–nő arány két-két településen vagy közel azonos, vagy a nők vannak többségben. Mindössze a legkisebb lélekszámú településen jellemző a férfitöbbség. Ez azért is érdekes, mert a korábbi kutatási eredmények szerint a munkanélküli segélyezettek között a férfiak voltak többségben. (LÁZÁR 2001, VIDA–VIRÁG 2010) Ezzel kapcsolatosan érdemes arra is kitérni, hogy amennyiben egy családban a férj és a feleség is jogosult lenne a támogatásra, akkor milyen megfontolásokból, és melyikük veszi ezt igénybe. Általánosságban elmondható, hogy erre vonatkozóan nincs tipikus stratégia, ugyanolyan arányban vannak olyan települések, ahol a nők kérik, mint olyanok, ahol a férfiak igénylik az ellátást. Ezt leginkább az dönti el, hogy adott településen kiknek nagyobb a hozzáférése az alkalmi munkához vagy a közmunkához, illetőleg ezek közül rövid távon melyik tűnik kedvezőbbnek. Ahol például az alkalmi munkák jellege miatt (fóliázás, répacsomózás, stb.) inkább a nőket keresik, ott a férfiak kérik a segílyt, így ők mennek közmunkára is. Ha a férfi máshol többet tud keresni, „akkor foglalkozzon a nő a papírdolgozókkal, meg ha behívják, akkor dolgozzon.” (szociális és igazgatási ügyintéző) Az adott helyzethez való rugalmas alkalmazkodás tehát minden esetben felülírja a tradicionális nemi szerepekre vonatkozó normákat. Mindazonáltal ezzel a dilemmával csak a segélyezettek kisebb része szembesül, lévén az ellátásban részesülők zömét az egyedülállók alkotják.

A foglalkoztatási helyettesítési támogatásban részesülők éppen a munkára való alkalmasságuk okán kerültek ebbe a kategóriába, de a gyakorlatban egy jelentős részük a tartós munkanélküliség következtében olyan pszichés és mentális állapotban van, amely már önmagában is megnehezíti a nyílt munkapiacra való visszatérést. Az orvosi papírokkal is alátámasztott pszichiátriai betegek aránya egyébiránt nem jelentős a segélyezettek között. Ugyanígy, a közösségi pszichiátriai ellátásban sem jelennek meg nagyobb számban. Ennek egyik oka az lehet, hogy a betegek sokszor, még a pszichiátriai kezelések előtt megakadnak a háziorvosnál, „mert való igaz, hogy nyugtatóval ez könnyen kezelhető még az első stádiumban” (közösségi pszichiátriai gondozó). Emellett a tartós munkanélküliek esetében nem a pszichiátriai betegség az első számú tünetcsoport, hanem inkább a szenvedélybetegségek, valamint az ehhez társuló testi és lelki kórképek.

A szakemberek beszámolóí szerint a pszichés problémák olyan vonatkozásban is megjelennek, hogy a tartós munkanélküliek körében egyre több a helyzetébe beletörődő, lelkileg kimerült, fásult ember. „Az a nemtörődöm, nem foglalkozom veled, teljesen belefáradtam a dolgokba és akkor inkább nézek ki a fejemből. Nem megyek utána, hogy hogyan és mi módon tudnék ebből kilábalni. Valahol ez a depressziónak az első lépcsője. Szokták mondani, hogy egy lépés vezet a kettő közt el, és azt az egy lépést nem mindegy, hogy előre tesszük meg vagy hátra.” (közösségi pszichiátriai gondozó) Egy korábbi kutatás megállapításai szerint ezeket a beállítódásokat, közérzeti és életvezetési mintákat a gyerekek akaratlanul is átveszik a szüleiktől. (LAKI 2007) Ezt a kistérségben dolgozó szakemberek is megerősítették. „És szerintem ebben az a félelmetes, hogy gyakran ez a gyerekeknél is látható már. Gyerekkori depresszió, motiválatlanság és hogy sokszor megfogalmazódik az a probléma, hogy motiválatlan a gyerek” (családsegítő és gyermekjóléti szolgálatok szakmai vezetője).

A harmincnapos munkateszt teljesítésének lehetőségei és formái

A minden segélyezett számára kötelezően előírt harmincnapos foglalkoztatás a rendelkezésre állási támogatást felváltó bérpótló juttatás esetén került be először a jogszabályokba. Ezen az ellátás átnevezése sem változtatott, így a foglalkoztatást helyettesítési támogatás éves felülvizsgálata során minden segélyezettnek igazolnia kell, hogy az előző évben legalább 30 nap időtartamban közfoglalkoztatásban vett részt vagy egyéb kereső tevékenységet folytatott. Az önkormányzatok vagy a munkaügyi központ által felajánlott munka elfogadása nem új elem az aktív korú munkanélküliek segélyezésében, de az igen, hogy erről most már az érintetteknek többnyire maguknak kell gondoskodniuk. Miután a határozatok felülvizsgálata éppen a kutatás időpontjában zajlott, így a szakemberek még nem tudták pontosan, hogy emiatt várhatóan hányan fognak kiesni az ellátásból. Az mindenesetre tény, hogy az előző évhez képest mindenhol visszaesett a közfoglalkoztatás volumene, ebből adódóan nem tudnak minden segélyezettnek munkát biztosítani.

Ez a jogszabály nemcsak a segélyben részesülőkre, hanem a települési önkormányzatokra is jelentős terhet ró, lévén ők is abban érdekeltek, hogy emiatt senkinek ne kelljen megszüntetni az ellátását. *„Ha kizárják őket, akkor kéri a segélyt, ami ráadásul nem központi forrásból megy, hanem az önkormányzat saját bevételeiből.”* (kirendeltség-vezető) A települések adottságai természetesen ebben az esetben is jelentősen behatárolják az önkormányzatok mozgásterét. A térség-központban például több olyan alapítvány is van, ahol lehetőség van önkéntes munkavégzésre. *„Kötnek vele egy megállapodást és például olyan feladatot kap, hogy seperje fel valamelyik utcát naponta egyszer, és ha ezt megcsinálja egyszer, akkor rendben.”* (szociális és igazgatási ügyintéző). Egy másik településen az önkéntes munkalehetőséget a helyi rendelet módosításával tették lehetővé, igaz, itt erre a feladatra csak egy intézményt tudtak kijelölni. A „leszakadók táborához” tartozó településeken mindössze annyit tudnak tenni, hogy felhívják a figyelmet erre a jogszabályra. Konkrétan arra ösztönzik az embereket, hogy – amennyiben tudnak – vállaljanak valamilyen alkalmi munkát és beszéljék meg a munkáltatójukkal, hogy legalább arra az egy hónapra jelentsék be őket. Erre viszont semmilyen garancia nincs, így várhatóan biztos lesznek olyanok, akiket emiatt zárnak ki a segélyezésből. Szerencsére azért olyan település is akad, ahol a helyi gazdák vállalták, hogy egyszerűsített foglalkoztatással bejelentik a náluk dolgozó segélyezettteket.

„Tiszta udvar, rendes segély”⁵⁹

Az aktív korúak ellátása és a lakásfenntartási támogatás esetén a Szociális törvény lehetőséget ad az önkormányzatok számára, hogy a jogosultság egyéb feltételeként, előírják a lakókörnyezet rendezettségének biztosítását⁶⁰ is. A vizsgálatba vont települések több mint felében döntöttek úgy, hogy az ellenőrzés nehézségei és a tisztaságra vonatkozó normák viszonylagossága miatt ez a feltétel nem kerül be a helyi rendeletbe. *„Nem, nem. marhaságnak tartjuk. Nehéz ellenőrizni is, meg mit tudom én, nagyon vitatott dolog ez. Pontosan lehatározni, hogy most mi az, ami ápol, mi az, ami nem ápol. Nem lehet, na! Én szerintem. Egyik azt mondaná, aki kimegy ellenőrizni, hogy ez nem egészen ápol. A másik azt mondaná, hogy hát jól van, a harmadik azt mondaná, hogy ez teljesen el van hanyagolva.”* (alpolgármester). Volt, ahol azért nem választották ezt a megoldást,

⁵⁹ A címet a Délmagyarország c. napilap 2011. július 25-ei számából kölcsönöztem.

⁶⁰ Szt. 33.§ (7); 38.§ (9).

mert „itt a tisztaságra és a gondozottságra a 99 százalék ügyel”, valamint azt sem akarták, hogy ez „rosszul essék a lakosságnak” (jegyző).

Még azokon a településeken sincs célzott és szisztematikus ellenőrzés, ahol a lakókörnyezet tisztántartására vonatkozó előírás szerepel a helyi rendeletben. Mindkét helyen elsősorban a mezőőr dolga, hogy végigjárja a települések bel- és külterületét és jelezze, ha valahol elhanyagolt kerttel vagy portával találkozik, függetlenül attól, hogy az illető kap-e valamilyen rendszeres önkormányzati ellátást. Emiatt azonban még senkinek nem kellett megszüntetni vagy felfüggeszteni a segélyre való jogosultságát, az esetek többsége egy „barátságos felszólítással” le is záródik. Joggal vetődik fel a kérdés, hogy akkor miért volt szükség ezt a helyi rendeletben, különis szabályozni. Az egyik válasz szerint „ez egy olyan fegyvertény vagy egy olyan lehetőség, amivel lehet a polgárra hatni.” (jegyző) Nyilvánvalóan ezzel az eszközzel nem általában a polgárookra kívánnak hatni, hanem csak a segélyben részesülőkre, mint ahogy ezt a másik településen konkrétan meg is fogalmazzák. „Ha többre nem tudunk jutni velük vagy nem tudunk belőlük többet kihozni, mint azt, hogy a saját területét, a saját portájának a közútig terjedő részét megnyesse, letakarítsa a járdát, kiirtsa a parlagfüvet, akkor ott nehezen tudunk mást elérni. (...) Ezt elmondjuk, benne van a határozatban, hogy ez az együttműködési kötelezettség formája és ez ugyanolyan, mint hogyha nem jelentkezik a munkaügyi központba, amikor menni kell, vagy a családsegítőbe.” (szociális és igazgatási ügyintéző)

„Ha nem tudunk jobbat adni helyette, akkor ne vonjuk meg!”

Az aktív korúak segélyezési feltételeinek további szigorítását, nevezetesen a segély összegének a csökkentését egyöntetű ellenérzésekkel vagy legalábbis fenntartásokkal fogadták a szakemberek. Mindössze egy olyan megkérdezett volt, aki helyeselte a döntést, arra hivatkozva, hogy csak az egyéni felelősségen túl kell a törvénynek belépni, illetve a közösségi segítőtábornak beavatkozni. Voltak, akik a szigorítással elvben egyetértenek, de ugyanakkor arra is felhívják a figyelmet, hogy sokak számára ez a társadalomból való le-, illetve kiszakadással jár együtt. „Természetesen ez egy nagyon nehéz terep, mert vannak olyanok, akik önhibájukon kívül kerülnek hátrányos helyzetbe. Rájuk meg kell próbálni, úgy odafigyelni, hogy ne szakadjanak le a társadalomtól. Nehéz ezt megkülönböztetni, mert itt Magyarországon nincsenek látható jövedelmek” (jegyző). Ugyanebben a körben jelentik meg az a vélemény is, mely szerint a segély összegének a csökkentésével nem lehet leszoktatni az embereket a segélyről. „Ettől még nem lesznek kemény munkaerő” (alpolgármester). A szigorítás céljával egyetértők között olyan is van, aki a szociális ellátórendszer visszaszorítását az ország versenyképességének növelése és az öngondoskodásra nevelés miatt tartaná jó ötletnek, de a konkrét esetet illetően már kissé elbizonytalanodik: „Egyet is értek vele, meg nem is. Nekem jogászként egy kicsit ez erős, de amúgy meg...” (munkaszervezet-vezető).

Azok, akik már azzal a sokat hangoztatott vélekedéssel sem értenek egyet, hogy a segélyezés szoktatta le az embereket a munkáról, még határozottabban foglalnak állást a mostani szigorítással szemben. Van, aki a kötelességek teljesítéséhez szükséges feltételek meglétét hiányolja. „Az egy dolog, hogy az egyik oldalról csökkentik az ellátási összegeket, de a másik oldalról akkor olyan feltételeket is jó volna teremteni, ami esélyt ad annak, hogy kikerüljön valaki az ellátási rendszerből. (...) lehet, hogy Pesten működik ez az elmélet, meg ott azért hamarabb talál munkát, aki munkát keres, mint egy ilyen településen, ahol esélye sincs a dolognak.” (szociális igazgatási ügyintéző) Mások az időzítést tartják rossznak, mondván nem most volt itt az ideje a csökkentésnek. Nemcsak a romló gazdasági és munkapiaci körülmények miatt, hanem azért sem, mert

már elmúltak azok az idők, „amikor úgymond idézőjelben, jó volt segíyesnek lenni.” (szociális igazgatási ügyintéző) Ugyanakkor az is megfogalmazódik ezzel kapcsolatban, hogy ebben a „bőkezű” segélyezési időszakban sokkal inkább stigma volt a munkanélküliség, mint napjainkban.

Arról nem is beszélve, hogy akik csak ebből élnek, azoknak sokkal nehezebb lesz. Többen is megfogalmazták, hogy a legnagyobb érvágást pont azoknál fogja jelenteni a csökkentés, akik még vagy már nem jogosultak társadalombiztosítási és nyugdíjszerű ellátásokra, ugyanakkor nem képesek dolgozni. A térségközpont kivételével mindenhol jellemző, hogy a segélyezettek egy része nem rendelkezik kiegészítő jövedelemmel, ők azok, akik még alkalmi munkát sem tudnak (mások szerint akarnak) vállalni. Emellett van olyan település is, ahol – a szociális ügyintéző elmondása szerint - már kiszűrték azokat az embereket, akik dolgoztak a segély mellett. Végül, de egyáltalán nem utolsó sorban, a csökkentés elleni érvek sorában megjelennek a segélyezettek szimbolikus veszteségei, az emberi méltósághoz fűződő alapjogok csorbulásai is. „(...)ezt nyugodtan mondhatom, hogy ezt megaláznak tartom. Erre szebb szót nem találni.” (polgármester)

A tartós munkanélküliek visszailleszkedését segítő helyi gyakorlatok

A közfoglalkoztatás keretei és formái

A 2011-ben bevezetett, rövid idejű, napi 4 órás közfoglalkoztatás 2012-ben már megszűnt, így az önkormányzatok már csak 6 órában foglalkoztathatják a segélyben részesülő munkanélkülieket. Ez utóbbi az önkormányzatoknak több pénzbe kerül, hiszen a felmerülő költségek 30 százaléka rájuk hárul, míg a négyórás közmunka esetében csak öt százalék volt az önrész. Ebből adódóan szinte minden településen jelentősen csökkent a közfoglalkoztatottak száma. (Azon a településen például, ahol a legtöbb segélyezett van, 2011-ben még több mint 100 főt tudtak foglalkoztatni, 2012-ben pedig már csak 70-et.) A kistérségi szinten koordinált Start mintaprogramban⁶¹ viszont 100 százalékos az állami támogatás, de ez még nem jelenti azt, hogy az egy személyre megállapított költségkeretet⁶² ne kellene az önkormányzatoknak kiegészítenie. A munkavégzéshez szükséges eszközök beszerzésén túl, még a dolgozók útiköltség térítésének megfizetése is az önkormányzatokra hárul. A három különböző programelemből álló közmunkaprogram gyakorlatilag úgy működik, mintha három különböző projekt lenne. A legnagyobb volumenű földút-karbantartó programban a kistérség összes önkormányzata részt vesz, itt 95 főt foglalkoztatnak. A faiskolai programban már csak 5 önkormányzat érintett, itt 32 fő dolgozik. A legszűkebb körű mezőgazdasági projektekre is majdnem ugyanennyi embert (31 fő) vettek föl, így a homokháti kistérségben közel 160 regisztrált álláskeresődolgozik ebben a programban. A korábbi országos közmunka programoktól eltérően semmilyen kikötés nem volt a foglalkoztatottak összetételére vonatkozóan, de az önkormányzatoknak nyilvánvalóan az volt az érdekük,

⁶¹ A 2012. március 1-jével indult Start mintaprogram egy ún. meghívásos pályázat volt, melyen csak a hátrányos helyzetű kistérségek vehettek részt. Voltaképpen nem is pályázni kellett, mindössze egy kérelmet írni a mintaprogram megvalósítására. A programok lebonyolítását és koordinálását a megyei kormányhivatalok munkaügyi központjai végezték. Miután a Belügyminisztérium nem engedélyezte a mórhalmai kirendeltség számára, hogy a Start mintaprogramról bármilyen tényt, adatot vagy véleményt szolgáltatasson a kutatás számára, így a programról csak közvetett forrásokból – a kistérségi közmunkaszervezőtől, valamint a települési önkormányzatoktól – tájékozódhattam.

⁶² A Homokháti Kistérség Többcélú Társulásához eljuttatott hivatalos levél szerint az egyes projekteken szereplő fajlagos költség nem haladhatja meg a 120 000 Ft/hó összeget.

hogy minél több aktív korú segélyezettet tudjanak ide bevonni. Ennek ellenére a programban résztvevők többsége nem a foglalkoztatást helyettesítő támogatásban részesülők közül kerül ki.

A Start mintaprogram a napi munkaidőt és a foglalkoztatás időtartamát tekintve is eltér az önkormányzati közfoglalkoztatástól. Amíg a közmunkaprogram napi 8 órára és 11 hónapra szól, addig az önkormányzatok jellemzően csak két, három, illetve négy hónapra tudják alkalmazni a közmunkásokat. Ezt minden esetben a munkaügyi központ helyi kirendeltségénél kell kérelmezni, ők azok, akik meghatározzák az egyes önkormányzatoknak járó éves támogatási keretet. A felhasználást illetően viszont az önkormányzatok lehetőségei erősen behatároltak, hiszen a rendelkezésükre álló összeget úgy kell beosztani, hogy a lehető legtöbb embert bevonják a közmunkába, már csak a 30 napos jogszerző idő megszerzése miatt is. Ezt az állandó körforgást azonban senki sem szereti. Az önkormányzatok azért nem, mert nagyon sok adminisztrációval jár. *„Ez, hogy sűrűn veszünk fel embörkéket, ez dupla munka. Hát itt egy éven belül 3-4 felvétel az rengeteg, nagyon sok. Adatfelvétel, szerződés kötés, szabadságok kiszámítgatása, munkaköri leírások elkészítgetése”* (igazgatási ügyintéző). Nem is beszélve arról, hogy egy hét alatt kell az előirányzott létszámot összetoborozni, a szükséges orvosi, alkalmassági vizsgálatokat elvégezni, a dolgozókat bejelenteni, stb.

A rövid időre szóló foglalkoztatási forma talán az önkormányzati intézmények számára jelenti a legnagyobb nehézséget. *„Na most, amikor vegyszerekkel, tisztítószerekkel kell dolgozni, akkor ezeknek a szabályoknak a betartása, betartatása a 3 hónapig vagyok itt című gondolatmenet mentén nem könnyű. Nem könnyű a munkáltatói oldalról sem, de nem könnyű a másik oldalról sem. Azt mondani, hogy 3 hónapig vállalom a felelősséget, 3 hónapig tartom a színvonalat az én munkaterületemen”* (tagintézmény-vezető). Az intézményvezetők éppen ezért ragaszkodnak az egyszerű (vagy többször) már bevált dolgozókhöz és még az év elején egyeztetik az önkormányzatokkal a munkaerő-igényeket. De míg 2011-ben az volt az irányelv, hogy minden ciklusban újakat foglalkoztassanak, 2012-től ez úgy változott, hogy már lehet szinte folyamatosan, akár egy éven keresztül is visszahozni az embereket. Az önkormányzatok vezetői szerint sokkal hatékonyabb lenne, ha szabad kezet kapnának a támogatás felhasználásában, a munka ütemezésében és megszervezésében is. *„Azt el kell felejteni, hogy ilyen egy hónapra meg két hónapra lehessen alkalmazni, meg négy órában. Ha legalább egy 8-10 hónapot tud az önkormányzat valakit alkalmazni, akkor az az ember beválik, akkor már látja azt, hogy 8 hónapig biztos a megélhetése”* (polgármester).

A segélyezettek többsége a települések rendben tartásán, az intézmények felújításán vagy karbantartásán dolgozik. A másik nagy foglalkoztató a többcélú társulás által működtetett integrált szociális intézmény, melynek keretében jellemzően az idősellátás területén alkalmaznak - ebédkihordás, konyhai kisegítés, takarítás – közmunkásokat. Ezekben a „bizalmi” állásokban azonban jóval kevesebben dolgoznak és nehezebb is bekerülni. Nem meglepő módon a legváltozatosabb munkákat a térségközpont kínálja, ahol például pályázatiírói munkakörben is lehet közmunkát végezni. Emellett itt kerülhetnek a legközelebb a „munka világához”, hiszen még a környék idegenforgalmi nevezetességének számító Erzsébet fürdőben is dolgoznak közmunkások: medencetakarítóként, hostessként, kabinosként.

A minimálbér minimálbére

A munkaképes, de nem dolgozó segélyezettek esetében a térségben dolgozó szakemberek egyöntetűen úgy gondolják, hogy jogos és indokolt a viszonyossági elv érvényesítése, vagyis a segély munkavégzéshez kötése. A minimálbér és a közfoglalkoztatási bér megkülönböztetését viszont minden megkérdozett rossznak, megalázónak és „munka ellenőztőnzőnek” tartotta.

Az alacsony közfoglalkoztatási bérekkel a jogalkotó feltételezhetően a nyílt munkapiaci elhelyezkedést kívánta ösztönözni. Egy hátrányos kistérségben azonban a munkába állás járulékos költségei sokszor elmosás a két bértípus közötti különbséget. „...de ha most be kellene utaznia Szegedre, akkor az időkiesés, ami naponta 3 óra is lehet, miatt nem éri meg, hogy most 6 ezer forinttal többet kap, ha a foglalkoztató kifizeti a bérletet, mert nagyon gyakori probléma, hogy az utazást nem fizetik ki. (...) illetve egy termelőüzemben azért más dolgozni, mint az önkormányzatnál el teszek-veszek.” (kirendeltség-vezető) A település vezetői közül többen is megfogalmazták, hogy ennyi pénzért nem várhatnak el 100 százalékos munkateljesítményt. Az „önkormányzati teszek-veszek” hatékonysága így sokszor még a településüzemeltetési feladatok zavartalan el látásához sem elegendő. A térség egyik településén még azzal is egyetértének, ha kevesebb lenne az állami támogatás, de a törvény lehetőséget adna az önkormányzatok számára, hogy a közfoglalkoztatottak bérét a saját forrásaiból kiegészítse. Itt a közmunkások motiválását annyira fontosnak tartják, hogy bizonyos esetekben – keresve a kiskapukat – ezt már most is megteszik. „(...) ha nagyon azt akarjuk, hogy komolyabb munkát végezzenek, hogy hát most... hivatalosan nem mondom, de a feleségének kötünk munkaszerződést és akkor ő kap 30 ezer forintot. Vagy mit tudom én, a nagykorú gyermekét foglalkoztatjuk, és könyvel, és nem jön be dolgozni.” (polgármester) Ugyanezen település önkormányzata még a közmunkások útiköltségének 86 százalékát is a saját költségvetéséből fedezi, lévén erre sem a Start mintaprogram, sem az önkormányzati közfoglalkoztatási rendszer nem biztosít lehetőséget.

Az alacsony bérek ellentételezésének másik módja a végzett munkával szembeni elvárások csökkentése, a követelmények „felpuhítása”. Valószínűleg ez is szerepet játszik abban, hogy a közmunkások esetében a rendkívüli felmondásra nagyon ritkán és csak valóban indokolt esetekben kerül sor. „(...) mert hogy elfelejtett elmenni dolgozni, aztán másnap se ment, harmadnap se ment. Vagy volt olyan, aki olyan állapotban érkezett oda, hogy nem tudta, hogy oda éppen akkor miért ment.” (szociális és igazgatási ügyintéző) Arról sem szabad azonban elfeledkezni, hogy az önkormányzatok igyekeznek a várható kockázatokat már előre „beárazni”, így a legproblémásabbnak ígérkező segélyezetteket eleve nem is alkalmaznak. „Vannak olyanok, akiket soha nem tudunk fogni beemelni, mert az viszont nem cél, hogy ahol munkalehetőség van, ott mondjuk három embert lekössön. Arra figyelni, hogy megjelent-e reggel, hogy alkoholszonda, hogy attól kelljen félni, hogy valami üzemi balesetet okoz vagy munkabalesetet.” (szociális és igazgatási ügyintéző) Emellett a közfoglalkoztatást végző intézmények vezetői a munkaidőt is kellő rugalmassággal kezelik, arra törekedve, hogy a segélyezett össze tudja egyeztetni a napi munkát és az egyéb teendőket. „Tehát ha valaki a 6 órát szeretné, mert akkor behozza a gyereket, itt ledolgozza a 6 óráját, bevásárol, elmegy a gyerekért és akkor együtt mennek haza. Van, aki azt szeretné, hogy ledolgozza a 8 órát, nyilván nem szabályos, tehát erről nem beszélünk, és nyilván ezt mi írjuk, ő is, én is. (...) Ha tud, el tud menni valahová feketemunkát végezni, tehát ezt nyilván muszáj így kezelni.” (tagintézmény-vezető)

A közfoglalkoztatási bérrel szemben megfogalmazott másik kritika az egyenlő bánásmód megsértésére, a közmunkások hátrányos megkülönböztetésére vonatkozik. „Attól függően, hogy miről beszélünk, attól függően változik a munkának az értéke. Holott valószínű, hogy ha egy parkgondozóról beszélünk, akkor tökmindegy, hogy annak a Kft-nek a munkaviszonyban foglalkoztatott alkalmazottja, annál a Kft-nél dolgozó közfoglalkoztatott, vagy a bírságot meg nem fizető szabálysértő”⁶³ (szociális és igazgatási ügyintéző). A közfoglalkoztatottak esetében azonban

⁶³ A szabálysértési törvény értelmében 6 órás, ún. közérdekű munkával is ki lehet váltani a szabálysértőre kirótt

nemcsak az „egyenlő munkáért egyenlő bér” alapelv sérül, de a jogszabály még azt is kizárja, hogy a közmunka mellett bármilyen egyéb juttatásban vagy bérezésben részesüljenek. *„Tehát nem teheti azt meg, hogy 4 órakor, amikor leteszi a munkát, elmegy még máshova dolgozni. Ebből ki vannak zárva, és ezen talán érdemes lenne., nem látom ebben a rációt, hogy miért szükséges ez.”* (közmunka szervező)

A kistérségi szakemberek a heti bérezést illetően szinte csak rossz tapasztalatokról tudtak beszámolni. A rövid távú foglalkoztatáshoz hasonlóan ez az intézkedés is az önkormányzatok bürokratikus terheit növeli, nem is beszélve az érintettekről, akik számára követhetetlen és átláthatatlan a heti bérkifizetés ellátási rendje.⁶⁴ A Start mintaprogramban résztvevők esetében ez a feladat nem az önkormányzatokra, hanem a kistérségi munkaszervezetre hárul. A közmunkások pedig leginkább arra panaszkodnak, hogy még ezt a kevés pénzt sem tudják egyben kezelni. Többen is voltak, akik éppen emiatt utasították vissza a felajánlott közmunkát. A törvény erre ugyan nem ad lehetőséget, de van olyan önkormányzat, ahol a közmunkások kérését figyelembe véve, csak a hónap végén fizetik ki a bért. (Addig az önkormányzat pénztárában őrzik.)

„Hát hova illesszem én őt be?”

Az aktív korúak ellátásán belül a rendszeres szociális segély jogosultsági feltételei változtak a legkevesebbet az elmúlt években. A munka helyett együttműködésre kötelezettek⁶⁵ csoportjába azok tartozhatnak, akik a rájuk vonatkozó nyugdíjkorhatárt öt éven belül betöltik, egészségkárosodottak vagy egyedül nevelik 14 év alatti gyermeküket/gyermeküket, és lakóhelyükön a gyermekek napközbeni ellátása nem biztosított. Ezen túl, az önkormányzatok a helyi rendeletükben még tovább bővíthetik ezt a kört, pontosan nevesítve, hogy milyen egyéb feltételek⁶⁶ megléte esetén kerülhet át valaki ebbe a kategóriába. Ezzel a lehetőséggel a kistérségben több település is élt, minden esetben a segélyezettek egészségi állapotával összefüggésben. Az egyik helyen az egészségkárosodás mértékét levitték 30 százalékra, így ez az egyetlen település, ahol a többség nem a Szociális törvényben nevesített jogcímen, hanem az önkormányzati rendeletben foglaltak miatt részesül ebben az ellátásban. Erre azért került sor, mert volt egy olyan pszichiátriai beteg, aki – az állapota miatt – nem tudta teljesíteni a munkaügyi központtal az együttműködést. A másik két település helyi rendeletét úgy módosították, hogy amennyiben valaki kétszer is alkalmatlan minősítést kap az orvosi vizsgálaton, úgy átkerülhet a rendszeres szociális segélyezettek közé. Hiába azonban némely önkormányzat rugalmassága, a korábbi, 55 éves korhatár eltörlése miatt⁶⁷ mindenhol csökkent a rendszeres szociális segélyben részesülők száma. Van olyan település is, ahol egyetlen segélyezett sem felelt meg a törvényben előírt követelményeknek, így itt

bírságot. Így az is előfordulhat, hogy a szabálysértést elkövető 6 óra alatt keres annyit, mint a közfoglalkoztatás keretében dolgozó mondjuk 3 nap alatt vagy 5 nap alatt, a minimálbéren dolgozó meg három nap alatt. Ez ott jelent súlyos problémát, ahol ugyanazon munkáltató foglalkoztatja a különböző jogviszonyban álló alkalmazottakat. A kisebb településeken jellemzően ez a helyzet.

⁶⁴ A már előzőekben említett ombudsmani jelentés is a heti bérkifizetést tartja az egyik legfőbb anomáliának és egyben megoldandó feladatnak az új közfoglalkoztatási rendszerrel kapcsolatosan. Forrás: *Az alapvető jogok biztosának jelentése az AJB-3025/2012. sz. ügyben.* <http://www.ajbh.hu/allam/jelentes/201203025.rtf> Hozzáférés: 2013.01.07.

⁶⁵ A korábban minden munkaképes korú segélyezett számára kötelezően előírt beilleszkedési programban való részvétel 2009 óta már csak a rendszeres szociális segélyben részesülőkre vonatkozik.

⁶⁶ Szociális Törvény 37.§ (d)

⁶⁷ 2012. január elsején lépett hatályba az a rendelkezés, amely eltörlölte az 55 éves korhatárt.

mindenki foglalkoztatást helyettesítési támogatást kap. A települési szakemberek elmondása szerint a visszaminősítés váratlanul és kellemetlenül érintette a rendszeres segélyezetteket. A többségük úgy gondolta, hogy ők már védett korban vannak.

A rendszeres szociális segélyezettek az életkorukból és/vagy egészségi állapotukból adódóan még a napszámos munkák piacán is hátrányos helyzetben vannak. Az ún. beilleszkedést segítő programok célja így sok esetben az együttműködési készség fenntartása, vagyis a formai követelményeknek való megfelelés. A háromhavonkénti találkozás elmulasztása elvben okot adhatna a segélyezési rendszerből való kizárásra, de erre egyik településen sem került sor. A szociális szakemberek többnyire rugalmasan kezelik az előre megbeszélt időpontokat. Az együttműködési kötelezettséget így akár egy csoportos foglalkozáson való részvétellel, akár egy családlátogatással is teljesítettnek veszik. A beilleszkedési programok tartalommal való megtöltéséhez semmilyen segítséget nem kapnak az intézmények, igaz ez nem is elvárás. *„Tavaly volt egy ilyen ellenőrzésem, bejött egy szakember, egy jogi végzettségű öltönyös úr, aki miután megfogta az első lapot, azt mondtam, hogy egy nagyon érdekes esetet fogott meg és erre azt mondta, hogy nekem egy egyszerűt tessék adni. Ez tulajdonképpen az illető lelkesedésére van bízva, hogy csinálja vagy nem csinálja, mert még az ellenőrző szerv sem tudja.”* (családgondozó) Egyértelmű és számon kérhető szakmai standardok híján a szakemberek mást-mást gondolnak a beilleszkedési programok céljáról. *„...ahányan leülünk annyiféle szakmai tartalommal töltjük meg, annyiféle dolgot gondolunk, ezt majd valamikor az év végén, egy statisztikai program összeadja. A krumplifőzeléket a paradicsomlevesrel meg a tortával. Magyarul itt vannak ezek a vacakok. Ez semmit nem ér. Annyit ér, amennyit az a szakember, aki ott ül.”* (családgondozó) Van olyan, aki elsősorban az anyagi problémák megoldásában próbál segídekezni, van, aki a segélyezettek izolációját szeretné oldani, míg mások inkább a családi-kapcsolati problémákat, illetve az ebből adódó erőforrásokat helyezik előtérbe. Azok a szakemberek viszont, akik ehhez nem rendelkeznek megfelelő tudással, tapasztalattal, nagyon gyakran azt élik meg, *„hogy bejön valaki, ő is ül és mosolyog, én is ülök és mosolygok és nem tudunk egymással mit kezdeni”* (családgondozó).

Összegzés

Az új, erősen centralizált közfoglalkoztatási rendszer nem sok teret hagy az önkormányzatok kezdeményező-készségének és kreativitásának, így a vizsgált települések stratégiáit elsősorban a törvényben előírt követelményeknek való megfelelés, valamint az intézmények zavartalan működésének a biztosítása határozza meg. Ezt a sikeres önkormányzatok egyértelműen viszszaépésként, az eddig elért eredményeik és erőfeszítéseik megkérdőjeleződéseként élik meg. A nehezebb helyzetben lévő önkormányzatok hátrányai pedig tovább fokozódnak, lévén itt nemcsak a munkalehetőség kevesebb, hanem még a 30 nap teljesítéséhez szükséges feltételek biztosítása is gondot okoz.

Az aktuális jogszabályok meghatározta kereteken túl, a helyi szociálpolitikai gyakorlatokat a lokális társadalom által létrehozott normák és szokások, valamint a települések társadalmi és gazdasági helyzetében megmutatkozó különbségek is befolyásolják. A mórachalmi kistérség segélyezési politikáját a szezonális és alkalmi munkák viszonylagos bősége és az a makacs közvélekedés határozza meg, amely szerint *„aki szorgos, dolgoz és akar, az azért el tud menni, és tud itt-ott-amott kapálgatni, dolgoztatni.”* Ebből adódóan, különösen a relatíve jobb helyzetű településeken, az aktív korú munkanélkülieket szinte automatikusan az érdemtelen szegények

kategóriájába sorolják be. A szegények társadalmán belüli törésvonalak azonban nem annyira a fizetett munkavégzésben való részvétel mentén írhatók le, hanem inkább aszerint, hogy a helyiek szemében ki számít megbízható munkaerőnek. A városokból kimenekülő szegények többnyire nem, így ők még a közösségi szolidaritás biztosította erőforrásokból és az alkalmi munkalehetőségekből is kimaradnak.

Ezek a törésvonalak a térség települései között is megfigyelhetőek, így a gazdasági és társadalmi szempontból kedvezőbb helyzetű településeken igyekeznek minden létező pályázati lehetőséget kihasználni a munkanélküliek foglalkoztatására. Ugyanakkor itt a legerősebbek a segélyellenes attitűdök és az a meggyőződés is, amely a település fejlesztését, az ehhez szükséges önerő biztosítását fontosabbnak tartja a szociális kiadásoknál. Innen nézve, a lemaradók táborához tartozó települések maguk is felelősek a helyzetükért, hiszen túl sok pénzt költenek segélyezésre. Ezek a különbségek a települések közfoglalkoztatási gyakorlatában is megmutatkoznak. A közmunkások bérének önkormányzati forrásból való kiegészítése, az útiköltség átvállalása vagy a rugalmas munkaidő biztosítása éppen azokra a „szociálisan érzékeny” településekre jellemző, ahol sok a segélyezett és még a térségi átlagnál is kevesebb a munkalehetőség. A szegénységben élők megkülönböztetésére alkotott kategóriák tehát alapvetően befolyásolják a különböző csoportokba kerülő egyének/családok szociális erőforrásait és integrációs lehetőségeit.

Végezetül fontos megjegyezni, hogy az aktív korúak segélyének csökkentésével, valamint a közfoglalkoztatási jogviszony hátrányos megkülönböztetésével egyetlen településen sem értettek egyet. Ebből következően mindenhol megfigyelhető az a tendencia, hogy az önkormányzatok valamilyen módon kompenzálni próbálják az aktív korúak segélyezésének szigorodó szabályozását. Ennek egyik jele az az elnéző-megengedő attitűd és gyakorlat, amely csak a legvégső esetben használja ki a rendszerben meglévő szankcionáló elemeket. A településeknek nyilván nem érdekük az ellátatlanok számának szaporítása, de emellett érzékelhetően megnőtt a segélyezettekkel szembeni szolidaritás, az érintettek emberi méltóságára való hivatkozás is. *

FELHASZNÁLT IRODALOM

- AKERLOF, G. – SHILLER, R. 2011: *Animal Spirits avagy a lelki tényezők szerepe a gazdaságban és a globális kapitalizmusban*. Budapest, Corvina Kiadó.
- BAJMÓCZY, P. (2001): A tanyaközség útja a népesedési adatok tükrében. In Duró A. (szerk.): *Zákányszék földje és népe az ezredfordulón*. Zákányszék. 65–91.
- BELUSZKY, P. – SIKOS T, T. 2007: *Változó falvaink*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ
- CSATÁRI, B. – KANALAS, I. 2006: A homokhátsági tanyák jelene és területi jellemzőik. *A Falu* 2006. 2. sz. 27–34.
- DURÓ, A. 2001: Mórahalom. In Váradi M. (szerk.): *Megélhetési stratégiák Magyarországon az agrártérsegekben*. Budapest, MTA RKK, Vidékfejlesztési Horizontális Műhely. 47–68.
- DURÓ, A. 2005: A tanyai társadalom. In Takács A. (szerk.): *Tanyakutatás 2005. Kutatási jelentések 3. füzet A Homokhátsági tanyák társadalmá és szociális problémái*. Kecskemét. MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet. 2–16.
- DURÓ, A. 2011: Zákányszék. In BELUSZKY P. – SIKOS T, T. (szerk.): *Változó falvaink*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KAPITÁNY, Á. – KAPITÁNY, G. 1983: *Értékrendszereink*. Budapest, Kossuth Kiadó.
- KISSNÉ NOVÁK, É: 2001: Értékek és generációk kapcsolata a múltban és a jelenben. In Duró A. (szerk.): *Zákányszék földje és népe az ezredfordulón*. Zákányszék. 91–113.

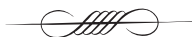
- KOVÁCS, K. – VÁRADI, M. (2007): Régi és új szegénység a Homokhátságon. *A Falu* 2007. 4. sz. 37–52.
- LAKI, L. (2007): Vidék, falvak és a szegénység. *A Falu* 2007. 4. sz. 17–25.
- LÁZÁR, GY. (2001): A munkanélküli ellátásokban részesülők létszáma és jellemzői. In Fazekas K. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükör 2001*. MTA Közgazdaságtudományi Kutatóközpont. Budapest, Országos Foglalkoztatási Közalapítvány.
- LEOPOLD, L. 1995: Elmélet nélkül. In Nagy E. – Némedi D. – Tóth P. (szerk.): *Magyar Szociológiatörténeti Szöveggyűjtemény I. kötet*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó.
- LOVAS KISS, A. 2006: *A rendszerváltozás utáni gazdálkodói magatartásformák és üzemszervezetek néprajzi vizsgálata*. Bölcsész Konzorcium HEFOP Iroda. <http://vmek.oszk.hu/05100/05168/05168.pdf>. Hozzáférés: 2012.07.15.
- MATULA, A. 2005: A tanyai társadalom tipológiája és életkörülményei. In Takács A. (szerk.): *Tanyakutatás 2005. Kutatási jelentések 3. füzet. A Homokhátsági tanyák társadalma és szociális problémái*. Kecskemét, MTA Regionális Kutatások Központja Alföldi Tudományos Intézet. 50–89.
- SPÉDER, ZS. 2002: *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság – Századvég Kiadó.
- VIDA, A. – VIRÁG, T. 2010: Közmunka és napszám. Foglalkoztatás és szociális helyzet Dél-Békésben. *Esély* 2010. 1. sz.
- VIRÁG, T. 2010: *Kirekesztve. Falusi gettók az ország peremén*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

Béke és haladás lehetősége Kolumbiában

— *Chance of peace and development in Colombia* —

Abstract

Peace negotiations with guerrilla groups in Colombia have proceeded for more than 50 years. It has become clear that the only way to put an end to the conflict that would conciliate each party is to equally involve in the process the guerrillas, the government, the civilian population, as well as the victims of violence. I have been working on this topic since the 1990s, when I pursued postgraduate studies in international relations at the Pontificia Universidad Javeriana. I used to have great expectations in connection with future professional possibilities until I started to gather more knowledge of the different aspects of peace talks, and I realised how compelling the question of human rights can be. This was the reason why I undertook to examine a neutral community (La India, Santander, Colombia) whose values and experiences are useful and important.

A fegyveres csoportokkal való tárgyalás Kolumbiában egy olyan folyamat, ami már több mint ötven éve zajlik,¹ és amelynek során egyetlen dolog volt világos: ahhoz, hogy a belső fegyveres konfliktus mindenki számára megfelelően végződjön, a problémák megoldásában nem csak az államnak és a gerilla csoportoknak, hanem a civil társadalomnak, sőt, lehetőség szerint maguknak az erőszakos cselekményeket elszennvedő áldozatoknak is részt kell venniük. A témával az 1990-es évek óta foglalkozom, amikor a Pontificia Universidad Javeriana Egyetemen² posztgraduális tanulmányaimat végeztem Nemzetközi Kapcsolatok szakon. Nagyon sok elvárásom

volt azzal kapcsolatban, hogy mit nyújthat a továbbiakban a szakmai élet, azonban, ahogy apránként megismertem ennek az ismeretterületnek a különböző részeit, rájöttem, hogy mennyire érdekfeszítő elmélyülni az emberi jogok kérdésében. Így történt, hogy elkezdtem egy semleges közösség (La India – Santander – Kolumbia) tanulmányozását, amelynek az értékei és tapasztalatai rendkívül érdekesek.

La India, gerillák és az ATCC³ születése

Kutatásaimat La India nevű településen végeztem, mely Kolumbiában, Santander tartományban található.⁴ A város az 1950-es

¹ A kolumbiai gerillaháborúk történetének rövid összefoglalását magyar nyelven lásd MOLNÁR 2006. illetve MOLNÁR 2008.

² Az egyetem nevének magyar megfelelője: Xavéri Szent Ferenc Egyetem. Történetét MOLNÁR 55–66.

³ A spanyol szavak rövidítéséből született az ATCC: Asociación de Trabajadores Campesinos del Carare.

⁴ Kolumbia korszerű társadalom földrajzi jellemzését

években kezdett kialakulni,⁵ amikor a helyi mezőgazdasági dolgozók arra lettek figyelmesek, hogy a kereskedők fát gyűjtenek, amit aztán hajókon szállítanak a Minero, Horta és Carare folyókon. A munkások rájöttek arra, hogy felhasználhatják a természeti kincseket; ekkor kezdték el kivágni a fákat és természetien kezdték a kukoricát, banánt, kakaót, valamint gabonaféléket. Első házaikat agyagból és szalmából készítették a Carare folyó partján. Az 1960-as, 1970-es években a telepések száma megnőtt, és így a Carare folyó mentén létrejött a település, ami a *La India* nevet kapta. Abban az időben az egyetlen személy, aki az emberek számára alapvető szüregségi cikket beszerezte, egy nő volt, akit mindenki 'la india'-nak hívott, mert minden alkalommal, amikor valaki vásárolt tőle, azt mondta neki, hogy a termék Indiából származik.⁶

Ennek a nagy közösségnek a belső dinamizmusa a várható élettartam, ami a közös békében és haladásban válik nyilvánvalóvá. Ezért hoztak létre egy élő erőt, a Carare Mezőgazdasági Dolgozóinak Egyesületét (ATCC), mint a békéhez való jog szóvivőjét és védelmezőjét. Ez egyike azon civil mozgalmaknak, amelyek utat mutattak, hogy mások is követni tudják példájukat. Általa választ tudnak adni több olyan felmerülő problémára, amelyek közvetlenül ellentétesek az élethez való joggal,

magyar nyelven lásd. MOLNÁR–RUDL–SZELESI 2010. 1196–1200.

⁵ Ma La India települést Antioquia, Boyacá, Tolima, Chocó, Valle del Cauca és Santander tartományból származó emberek lakják. Ezeknek az embereknek a többsége La Indiába az 1950-es, 1960-as években zajló politikai erőszak elől menekült. Egy nyugodt hely reményében jöttek, ahol élhetnek és dolgozhatnak. Ezen a településen, amely Cimitarra községtől 28 kilométerre található (Santander, Kolumbia), 1998-ban tett látogatásaim során megbizonyosodtam arról, hogy a településre általában egy földúton keresztül lehetett bejutni. A lakosok néhány buszra és egy dzsippre (ami tejeskocsiként ismert, mivel éppen sággal tejet szállított) számíthattak, amely naponta kétszer indult Cimitarrából és kizárólag hétvégén.

⁶ ROJAS–TORRES 1998.

ugyanakkor arra is felhívják a figyelmet, hogy mindenkinek módjában áll hozzásegíteni a társadalmat ahhoz, hogy megtalálja a békés alternatívákat.

Egy városi békemozgalom erőre kap és fejlődik, ha létezik egy összefüggő támogatás, amely magában foglal egy módszeres és szilárd oktatási kampányt, mely olyan szervezeteket és intézményeket is bevon a munkába, mint például iskolák, plébániák, népi szervezetek.⁷ Ez a munka alapvetően abból a beállítottságból és alapelvekből kiindulva valósul meg, melyeket a családon belül kell átadni, mivel a család jelenti a társadalom magját. Ezért ösztönözni kell a mások iránti tiszteletet, és így részesülni a tiszteletben, valamint megadni az embereknek azt a megbecsülést, amelyet megérdemelnek.

Ezért fontosnak tartom röviden újragondolni ennek a közösségnek a történetét, hogy elhelyezzük a Kolumbiában zajló belső fegyveres konfliktussal szembeni álláspontját.

A gerillák Carare régióban 1965-ben telepedtek meg⁸ és 1973-ban, amikor a hadsereg megérkezett, hogy elűzze a gerilla csoportokat, a mindkét fél által alkalmazott fegyveres erőszak következtében nagy nyomás nehezedett a parasztszakra. Később a félkatonai csoportok még jobban felizgatták a kedélyeket a régióban.⁹

1987-re közel 530 parasztot öltek meg, és egy baráti légkörben zajló találkozó alkalmával a katonák és a félkatonai csoportok felajánlották a parasztszakra vezetőinek, hogy az alábbi lehetőségek közül választhatnak: a. Szövetségre lépnek a katonákkal; b. Szövetségre lépnek a gerillákkal; c. Elhagyják a régiót, d. Vagy meghalnak.

A parasztszakra, akik továbbra is távol akartak maradni az erőszaktól, Josué Vargas vezetésével egy ötödik lehetőséget választottak,

⁷ Ennek egy konkrét bogotái példájáról olvashatunk: MOLNÁR 2001. 51–53.

⁸ ROJAS–TORRES 1998.

⁹ A kolumbiai félkatonai szervezetek kapcsán magyar nyelven rövid ismertető olvasható: MOLNÁR 2008. 72.

IDŐSZAK	BÉKEMEGÁLLAPODÁSOK	TÁRGYALÁSOK
Ezernapos háború 1899–1902	Neerlandiai, Wisconsini és Chinacotai Egyezmények, Rafael Uribe Uribe kormánya és Benjamín Herrera, mint a forradalom vezetője között jöttek létre.	Széleskörű amnesztia. Hadifoglyok számára szabadság. A lázadó seregek leszerelése. Meghívás a kongresszusi választásokra.
Az „Erőszak” időszaka 1947–1957	Gustavo Rojas Pinilla katonai kormánya (1953. június 13.) békét, igazságosságot és szabadságot javasol. Külön tárgyal a Keleti Síkság liberális gerilláival a fegyverek átadását remélve. Fő esemény a Monterreyben történt leszerelés (1953. szeptember 15.). ¹²	Garancia a civil életbe való visszatérésre. A fegyveres erők tagjai amnesztiában részesülnek (1953. augusztus 21.), a 2184-es rendelet alapján. Amnesztia és közkegyelem a politikai bűncselekmények elkövetőinek (1954. június 13.) az 1823-as rendelet alapján. Fegyverátadások történtek.
Az első Nemzeti Front kormány 1958–1962	Az erőszak okait kivizsgáló Nemzeti Nyomozó Tanács révén a fegyveres csapatok legnagyobb részét leszerelték. Rehabilitáció.	Azon személyek ellen indított büntetőeljárás felfüggesztése, akik politikai bűncselekményeket követtek el 1958. október 15. előtt, amennyiben visszatérnek a civil élethez, illetve amennyiben alávetik magukat az alkotmánynak és a törvényeknek. Fegyverátadás nem történt.
Julio César Turbay kormánya 1978–1982	A Dominikai Köztársaság elfoglalása következtében adódó helyzet megoldásával kapcsolatos tárgyalások	Az 1981. évi 37. törvény (1981. március 23.) Feltételes amnesztia. Hatástalan.
Belisario Betancur kormánya 1982–1986	Uribe megállapodása a FARC-kal. ¹³ Tűzszüneti megállapodások, fegyverszünet és nemzeti párbeszéd a kormány és az M-19 ¹⁴ között, az EPL ¹⁵ és a munkavállalók önvédelmi szektora között.	A béke megvalósítása párbeszéd révén, gazdasági és szociális infrastruktúrával kapcsolatos minimum feltételek meghatározása, 1982. évi 35. törvény, mely elrendelte az amnesztiát és a béke helyreállításához szükséges normákat határozott meg.
Virgilio Barco kormánya 1986–1990	Tolimaipaktum az életért és a békéért. Tárgyalások az M-19-cel és leszerelésük.	Megbékélési, rendezési politika és nemzeti rehabilitációs politika, ami nem terjedt ki fegyveres csoportokkal való közvetlen párbeszédre.
César Gaviria kormánya 1990–1994	Megállapodás a PRT-vel ¹⁶ és a fegyvereket a tengerbe dobják. Béke megállapodás az EPL-lel. Béke megállapodás a MAQL-lal. ¹⁷	1991. évi 213-as rendelete büntetés és a büntetőeljárás elvüléséről a civil életbe való visszatérés érdekében. Békepolitika, mely a leszerelésen és lefegyverzésen alapul, amelyek a békefolyamat követelményei.
Ernesto Samper kormánya 1994–1998	Remolinos del Caguán-i megállapodás	Tanácsok létrehozása a békéért. Tárgyalások a FARC-kal. Yerbabuenai Nyilatkozat.
Andrés Pastrana kormánya 1998–2002	Közös Program a Változásért, mint a tárgyalások irányítója. Los Pozosi Megállapodás. San Francisco de Sombrai Megállapodás.	A volt kulturális miniszter, Consuelo Araújo elrablása és meggyilkosát követően tárgyalóasztalhoz ülnek és megszüntetik a harcmentes övezetet.
Álvaro Uribe kormánya 2002–2010	Igazságügyi és béke törvény a félkatonai szervezetek és gerillák leszerelésére. Az Áldozatokról és a Földek Helyreállításáról szóló törvény, mely alapvető fontosságú a béke eléréséhez.	Nincsenek tárgyalások.
Juan Manuel Santos kormánya 2010–	Általános megállapodás a konfliktus befejezésének érdekében és egy stabil és tartós béke kiépítése.	Kolumbia kormánya és a FARC közötti béketárgyalások megnyitására október 17-én, Norvégiában, Oslóban kerül sor.

melynek az volt a célja, hogy erőszakmentesen létrehozzanak egy tömörülést a béke és a fejlődés érdekében. Így született meg a Carare Mezőgazdasági Dolgozóinak Egyesülete (ATCC) a következő jelmonddal: *az élethez, a békéhez és a munkához való jogért*. Az Egyesület 1987. június 24-én jött létre, Santander tartomány kormánya által 1987 júliusában kiadott 190-es számú jogszabály alapján.

Érdeemes megismerni, hogy egy földrajzi szempontból stratégiai pontnak számító helyen, a jogállam határán élő csoport miként tud egyértékes példát adni számunkra arra, hogyan hozhatunk létre olyan emberi kapcsolatrendszert, amely képes tárgyalni az ellenséggel az élet tiszteletben tartásáról, továbbá, azon túl, hogy az alapvető együttélés normáinak megfelel, képes produktívra és láthatóvá válni nem csak Kolumbia, hanem az egész világszámára is.¹⁰ Jelenleg az ATCC a közép-santanderi Magdalenában folytatja tevékenységét, egy új generációs vezetéssel, akik lelkükben hordják azoknak az örökségét, akik a háború közepette életüket adták egy jobb jövő reményében.

Fegyveres konfliktusok és békefolyamatok Kolumbiában

Kolumbia egy olyan ország, ahol a belső fegyveres konfliktus már eddig is nagyon sok emberéletet követelt és ez napjainkban is folytatódik. Mi, kolumbiaiak, is közvetlenül vagy közvetve érintettek voltunk a konfliktus következményeivel, mert sajnálatos módon napon-ta mézszárlások, gyilkosságok, emberrablások,

zsarolások, lázadások és hasonló cselekmények történnek országunkban.¹¹ A mindennaposá vált atrocitások már senkinek nem okoznak meglepetést. Annak ellenére, hogy egy újabb kísérletet tettek a békefolyamat elindítására, az erőszakos cselekmények tovább folytatódnak. Ezért kívánatos áttekinteni röviden, hogy hogyan zajlottak azok a folyamatok, amelyek a jelenlegi helyzet előzményének tekintendők.

Kolumbia, republikánus kormányzása alatt három gerillaharcon ment keresztül, melyek három alapvető dologban különböztek: az általános környezet, amelyben kirobantak, a főszereplők karaktere és a motivációk, amelyek vezérelték őket. A háború természetéből és történeti eltéréseiből kiindulva a háború három alapvető típusát különböztethetjük meg:

Elsőként a polgárháborúkat említhetjük, melyek révén az uralkodó osztály belső rivalizálásainak lezárására törekedtek. Jellemző rájuk, hogy abban részt vettek az uralkodó osztály frakciói is, nem csak politikai, hanem katonai irányítást is szerevve.

A háború második típusa a XX. század közepén alakult ki, amit a sokrétű erőszak néven ismerünk, és amely az 1940-es évek végétől az országban jelen lévő állandó válság következtében robbant ki a domináns és az alárendelt osztályok közötti konfrontáció alapján.

A fent említett két típus között van egy közös vonás: az ideológiai irány, melyet az ural-

¹⁰ Különösgazdaságszempontról fontos megemlíteni a közvetlen nemzetközi földrajzi kontextust, az Andok térséget és az Andok Közösség országait, valamint egész Dél-Amerikát, különös tekintettel a gazdasági kapcsolatokra, amelyről magyar nyelven olvashatunk: MOLNÁR 2012. 133–148.

¹¹ Lásd ezzel kapcsolatban magyar nyelven in MOLNÁR 2008. 262.

¹² Gustavo Rojas Pinilla 1957-ben lemondásra kényszerült. A lemondása utáni sajátos helyzetről személyes tapasztalatok alapján számol be P. Deák Ferenc S.J., aki ebben az évben végezte Kolumbiában harmadik próbációját. Lásd: DEÁK 2013. 47–49.

¹³ Lásd a FARC-kal kapcsolatban magyar nyelven: MOLNÁR 2008. 71.

¹⁴ Az M-19-cel kapcsolatban lásd MOLNÁR 2006. 57–60.; MOLNÁR 2008. 72–73.

¹⁵ Lásd ezzel kapcsolatban magyar nyelven MOLNÁR 2008 pp. 236–237.

¹⁶ PRT: Partido Revolucionario de los Trabajadores: Munkások Forradalmi Pártja.

¹⁷ MAQL: El Movimiento Armado de Quintín Lame: Quintín Lame Fegyveres Mozgalom.

codó osztály gyakorol a hagyományos pártok révén; ugyanakkor, egy megkülönböztető elem is jelen van; maga a háború, annak katonai irányításának szintjén és a nép, különösen a parasztság részvétele.

A legfontosabb elválasztó elemek a gerillaháború két szakasza között a következők: az ország társadalmi megosztottsága, a *gaitanizmus*¹⁸ hatása a politikai struktúrára, mely mozgalom arra törekedett, hogy a liberális pártot a nép pártjává változtassa az oligarchákkal szemben, és végül az 1948. április 9-i felkelés hatása, amely a köztársaság történetének egyik nagy veszélyt jelentő időszaka volt.¹⁹

A harmadik és egyben utolsó típus az 1960-as évektől alakult ki és még mindig tapasztalható. Ebben az irányzatban is jelen van az ideológiai beállítottság és irányultság, amint a katonai-politikai vezetés teljesen eltávolodik az uralkodó osztálytól. Célja a fennálló rezsim felszámolása katonai-politikai erők felhasználásával, amelyek szót emelnek az uralkodó osztály egészével szemben. Valójában Alberto Lleras Camargo kormánya idején jelent meg az első erőszakhullám és látszólag a gaitanizmus aktivistái ellen irányult.

Az ATCC stratégiái

Visszatérve a központi témához, az ATCC-hezés Carare bátor parasztjaihoz, ami a belső fegyveres konfliktust illeti, megállapíthatjuk, hogy Carare egy olyan régió, ahol több fegyveres csoport is jelen van, mint például a FARCis, melyek ugyanazt a célt tűzték ki maguk elé: a régió feletti ellenőrzés megszerzését. Carare parasztjai három oldalról voltak kitéve fegyveres veszélyeztetettségnek: a hadsereg, a gerillák és a félkatonai szervezetek részéről. Ezáltal ők voltak a legvesélyeztetettebbek, mivel nem

voltak fegyvereik, amelyekkel megvédehetnék volna magukat, a munkaeszközeiken, vagyis a fejszén és a széles pengéjű, hosszú késükön (*machete*) kívül.

A fentebb már leírt négy alternatíva helyett, több paraszt, Josué Vargas-szal az élen, egy tette kész, ötödik alternatíva mellett döntött: a béke és a fejlődés érdekében létrehozni egy erőszakmentes szervezetet. Így jött létre a Carare Mezőgazdasági Dolgozóinak Egyesülete (ATCC) a következő szlogennel: „*az élethez, a békéhez és a munkához való jogért*”. Amikor ez a szervezet megszületett, Kolumbia egy belső fegyveres konfliktussal jellemezhető ország volt. A környék lakosai mindig is azon gondolkodtak, hogy melyik lenne a legjárhatóbb út a hón áhitott béke eléréséhez. Ebben az esetben az Egyesületen belül olyan egyszerű stratégiákat dolgoztak ki, melyek egy haladó szemléletű közösséget irányítottak, és amelyek az élet védelme mellett a következők révén valósulnak meg:

a) Folyamatos párbeszéd az összes érintett fél, a katonák, a félkatonai szervezetek, a gerillák és a kormány bevonásával, és

b) Állandó elköteleződés az erőszakmentesség mellett.²⁰

Az erőszakos cselekmények mindennemű elutasításának e szabad választása, és az élet tiszteletének és a földjeiken való nyugodt munkához való jogmegkövetelése egy semleges pozíciót teremtett az Egyesület (ATCC) tagjai számára a régió belülről bármely fegyveres csoporttal szemben. Az Egyesület keményen kezdett el dolgozni az élethez, a békéhez, a munkához való jog eléréséért, a párbeszéd és a megértés „fegyverével” a Carare régióban működő valamennyi csoport által jóváhagyott és aláírt megállapodások alapján, továbbá olyan szervek, mint a SENA, INCORA, IDEMA, PNR, INDERENA,²¹ illetve Spanyolország,

¹⁸ Jorge Eliécer Gaitán vezette populista politikai mozgalom. Gaitán kapcsán lásd MOLNÁR 2008. 252.

¹⁹ A történet egy sajátos olvasatát mutatja be ALAPE 1997. 239–307: *Fidel y el Bogotazo* című írásában.

²⁰ ROJAS-TORRES 1998.

²¹ SENA – Servicio Nacional de Aprendizaje, Országos Tanulási Szolgálat; INCORA – Instituto Colombiano

Svédország és más országok nagykövetségeinek segítségével.²²

Az Egyesület a békés együttélés végső kifejeződése ebben a régióban, és erős ellenállása révén – nemet mond az erőszakra és igent az életre, békére, továbbá a párbeszeden és megértésen alapuló életformára – 1990-ben elnyerte az Alternatív Nobel-békedíjat és a velejáró 32 millió pesóból földet vásároltak, hogy elősegítsék a földművelési programmegvalósítását, továbbá egy textilgyár felépítését és egy egészségügyi állomás létrehozását. Hasonlóképpen, ugyanebben az évben az élethez való jog díját is elnyerte, mely révén körvonalazódott munkájának leírása.

„Erőfeszítéseinkért nemzetközi elismerést kaptunk és fórumokon vettünk részt Murciában (Spanyolország) és az Egyesült Nemzetek Szervezeténél is, továbbá az országon belül több helyen is követni kívánják példánkat és sokszor hívnak meg minket különböző fórumokra, hogy beszéljünk tapasztalatainkról.”²³

Ezek a sokatmondó szavak – melyek egy olyan embertől származnak, aki az erőszak közepette nagy elszántsággal tűnt fel – tartották életben számomra egy jobb jövő reményét országom új generációja számára.

de la Reforma Agraria, az Agrár Reform Kolumbiai Intézete; IDEMA – Instituto de Mercadeo Agropecuario, Földművelési és Állattenyésztési Intézet, PNR – Plan Nacional de Rehabilitación, Nemzeti Rehabilitációs Terv; INDERENA – Instituto Nacional de Recursos Naturales, Természeti Kincsek Nemzeti Intézete.

²² Un desafío para todos. Colección Sociedad y Conflicto. CINEP, International Alerf, El Colombiano, Programa por la paz Compañía de Jesús. Editado por CINEP Santafé de Bogotá D.C. Colombia, 1995. pp. 14-18.

²³ Manuel A. Serna, az ATCC elnöke (1998). Oscar Rojas és Lida Torres által készített interjú La Indiában (Santander, Kolumbia) a vidék kutatásának fejlesztése céljából. In ROJAS–TORRES 1998. 32–37.

India település (Cimitarra, Santander) Fejlesztési Terve

Az Egyesületnek, semleges béke közösségként, fejlesztési programjai is vannak. Így például 1987 második félévében, miután Carare parasztjainak sikerült megvalósítaniuk a régióon belüli békét a gerillákkal és a hadsereggel kötött megállapodások révén, melyek által sikerült semlegesíteni a félkatonai szervezetek akcióját is; az Egyesület számára egyértelmű volt, hogy a béke nem csak azt jelenti, hogy elkerüljék a haláleseteket, hanem a fejlődésen is alapulnia kell. Így, ekkor az Egyesület felvette a kapcsolatot különböző fejlesztési kormányzati szervekkel, mint az INCORA és a Nemzeti Rehabilitációs Terv (PNR), hogy az államtól támogatást kérjen a regionális fejlesztési programokhoz, amelyeket a parasztok már korábban megfogalmaztak. Az Egyesület által a fent említett kormányzati szervek képviselőivel szervezett gyűlésen, La Indiában (Santander – Kolumbia), a parasztok kifejtették legsürgetőbb szükségleteiket. A PNR alkalmazottai, akik részt vettek a gyűlésen, azt kérték tőlük, hogy készítsenek egy dokumentumot, amelyben azt vázolják fel, amit az ülésen is előterjesztettek. Az INCORA, Miguel Ángel Barajas-on keresztül minden segítséget magadott számukra ahhoz, hogy írásba foglalják szükségleteiket, és a munkaprogramokat, amiket korábban már megfogalmaztak. Ily módon elkészült a dokumentum, melyet „India település (Cimitarra – Santander) Fejlesztési Terv”-nek neveztek el, melyet 1988. január 6-án adtak át a PNR-nek.

A Fejlesztési Terv bevezetőjében a parasztok a következőket vázolták fel: A Carare Mezőgazdasági Dolgozóinak Egyesülete az alapvető céloknak megfelelően – az élethez, békéhez és munkához való jogért való küzdelem –, és La India település, Cimitarra önkormányzattal bíró községe és hatáskörzete (amely mintegy 1000 négyzetkilométer, azaz 100 ezer hektár területű, ahol közel 3000 pa-

raszt család él) fejlesztésének céljából, a PNR végrehajtó szerveinek beadja ezt a Fejlesztési Tervet, azért, hogy a regionális problémákkal az államhoz fordulva, az állami erőforrások segítségével mi, mint e meggyötört régió lakosai, biztosíthassuk a békét és hozzájárulhassunk az élelmiszertermeléshez.²⁴

A tervet két fontos szempont szerint mutatták be: az infrastruktúra és a mezőgazdasági fejlesztés szerint, meghatározva a költségeket, a termelési volumént és a javadalmazott családokat. A Fejlesztési Tervnek tizenegy fő pontja volt, mindegyik saját költségvetési becsléssel. Ezek a következők:

1. Út Projekt
2. Gépesítési Projekt
3. Marketing Projekt
4. Mezőgazdasági ipar
5. Letelepítés La Pedregosában
6. Mezőgazdasági Támogatás
7. Oktatás
8. Lakás
9. Egészségügy
10. Vízvezeték-, csatornahálózat és vágóhíd La Indiában
11. Rakpart

A terv tiznegy éves időtartamra szólt, és teljes költsége becslések szerint 2 823 millió peso volt. A Fejlesztési Terv a következő megfontolásokkal zárult: egy férfi felfegyverzése és védelmezése évente egy millió pesóba kerül, így a terv annyiba kerül, mint évente felfegyverezni és védelmezni 470 férfit, ami kevesebb, mint a térség felfegyverzett férfijának összessége. Más szóval, *a béke kevesebb pénzbe kerül és lényegesen hatékonyabb a háborúnál.*

A közösségfejlődés és a közösségi részvétel fogalmának és gyakorlatának új értelmezése

Meg kell említeni, hogy „Kolumbia, mint a többi ország, egyre inkább tudatában van

annak, hogy mennyire fontosak a részvételi folyamatok és a közösségek fejlődése ahhoz, hogy olyan előnyhöz jussanak, mely jólétet és szerves emberi fejlődést eredményez. Az ország számára kihívást jelent olyan polgárokat formálni, akik saját maguk iránt és másokkal szemben is egyre inkább elkötelezettek. Mint ahogy NIÑO (1998) írja, ez egy kihívás, „mi, kolumbiaiak a függetlenség óta formálódunk, mint nemzet”.²⁵ Mára a polgárok formálása új értelmet nyert, már nem elsősorban a szimbólumok köré összpontosul, hanem inkább a közös projektek generációjához és az élet problémáinak megoldásához kapcsolódik, melynek célja egy kulturáltabb együttélés és egy átfogóbb fejlődés. Számos próbálkozás figyelhető meg a közösségek megszervezésének és fejlődésének előmozdítására.”²⁶

A nemzet érzékennyé válásának folyamatai, a láthatóvá válás érdekében folytatott békés megmozdulások révén, teret engedtek a kolumbiaiak egy új generációjának, mely tudatában van annak, hogy lehetősége van megszervezni saját magát egy szerves fejlődés elérésének érdekében.²⁷ Ezért a XXI. században világszerte látunk olyan embereket, akiknek az a célja, hogy a gerillák visszaadják nekik elrabolt gyermekeiket. Gustavo Moncayo, nariñoi tanár - akit mindenki „a béke vándora”-ként ismer - esetében is ez történt, akinek korábban elrabolt fiát a kormánnyal közös, fáradságos munka eredményeként adták át a gerillák. A felkelők által elrabolt kolumbiaiakért béke-,

²⁴ Los procesos de Paz y Desarrollo en el Corregimiento de la India: Periodo Junio 1989 a febrero 1990. Editado por CEDE, Bogotá, marzo 1990.

²⁵ Niño Diez Jaime (1998 június): Ministro de Educación Nacional texto del discurso de presentación del Lineamientos Curriculares para la Formación en la Constitución Política y la Democracia. Orientaciones para la Formulación de los Currículos en Constitución Política y Democracia Bogotá. pp. 13.

²⁶ Egy sajátos kolumbiai közösségépítő projekt bemutatását olvashatjuk spanyol nyelven MOLNÁR 2001. 180.

²⁷ Önszerveződésfogalmának sajátos megközelítését lásd MOLNÁR 2006.; valamint MOLNÁR 2008.

és szabadságmenetet is rendeznek, melyben általában a civil társadalom vesz részt és a műsorszolgáltatók létrehozta olyan felületeket, melyeken keresztül az elrabolt személyek családtagjai szolidaritásukat fejezhetik ki szeretteikkel. Mindez egy olyan országot mutat, melynek szüksége van a békére és el akarja érni azt, azért, hogy a megbékélés révén egy olyan stabil pontot keressen, mely erősíti a nemzeti egységet és identitást.²⁸

Életért és a Békéért 2004–2014

Nemrégiben a PNUD²⁹ által közzétett közlemény és a békeszervezet révén tudjuk, hogy az Egyesület (ATCC) végrehajtotta az Életért és a Békéért 2004–2014 Tervet. Az ATCC kétségtelenül az alapvető eszközt teremti meg annak, hogy a szervezet olyan programokat és projekteket irányítson és hajtson végre, amelyek közép és hosszú távon lehetővé teszik az itt élő lakosság életszínvonalának emelkedését, a természeti kincsek védelmét és megőrzését, a termelési tevékenységek optimalizálását, és annak a politikai akaratnak a megerősítését, hogy a béke irányítója legyen, és kísérleti helyszínül szolgáljon a békés konfliktuskezelés tapasztalatainak alkalmazásához. Munkaterülete változatosabbá és bővebbé vált a következő módon:

- Párbeszéd, közvetítés, békéltetés, egyeztetés, ügyvitel és átalakulás
- Oktatás
- Vállalkozói kezdeményezés
- Polgári, egészségügyi, környezetvédelmi intézmények építése és általános karbantartása

- Községi infrastruktúra
- Közszolgáltatások
- Hitel és forgó alap
- Általános szállítás
- Marketing, nyersanyagfogyasztás és feldolgozás
- Integrált parasztbirtok
- Földvásárlás és földbirtokossá válás
- Általános tisztasági szolgáltatások, kávézó, stb.
- Lakásszolgáltatás
- Különböző szolgáltatások: társadalmi oktatás a párbeszédekben, közvetítés, békéltetés, emberi jogok, nemzetközi humanitárius jog, valamint az irányítás és a konfliktusok békés átalakítása
- Egészségügyi és gyógyszerellátás
- Kommunikációs szolgáltatások
- A kultúra visszaszerzése és megújítása
- Kultúra és művészet
- Szabadidő és sport³⁰

Emellett, az ATCC a Quinchas Hegyvidék Regionális Természeti Parknak is a társvezetője,³¹ ami annak a közösségi részvételi folyamatnak a része, mely a terület védetté nyilvánítása során bontakozott ki. Szükséges, hogy Santander Autonóm Testülete és az ottani békés közösség együttesen tudja irányítani ezt a parkot annak érdekében, hogy megvédjék és megmentse ez a természetes erdőt. Habár ez a helyzet megfelel mindannyiunk környezet iránti elkötelezettségének, nem szabad elfelejteni, hogy ez egy új foratókönyv, ami La India településközösséget arra kötelezi, hogy változatosabbá tegye gazdasági tevékenységét, amelynek középpontjában jelenleg a favágás áll. Habár a közösség megkapta a Santanderi

²⁸ Hasonló időszakok és tapasztalatok figyelhetők meg számos latin-amerikai országban a XX. század folyamán. Chile XX. századi története vonatkozásában, magyar nyelven olvashatunk hasonló időszakról DEÁK 2013. 115.

²⁹ Programa de las Naciones Unidas para el Desarrollo – Az ENSZ Programja a Fejlődésre.

³⁰ A felsorolás forrása: A Carare Mezőgazdasági Dolgozóinak Egyesülete szabályzatának 7. cikke.

³¹ http://190.85.6.170/search_news.asp?idnoticia=1675 Hozzáférés: 2012. október 27. Asociación de Corporaciones Autónomas Regionales y de Desarrollo Sostenible.

Mezőgazdasági Minisztérium támogatását az *arrayana* mandarin magjának húszhektárnyi területen való elvetésére, – ami a térség negyven családját érinti kedvezően, és egy hosszú távú projekt – a régióban a gazdaságmegfelekedett és megjelentek a tiltakozás csirái, mert nincs más fejlődési alternatíva, és az egyetlen bevételi forrás korlátozva van.

Befejezés

Az ATCC már egy ideje projektekkel áll elő az ENSZ-nek és a Mezőgazdasági Minisztériumnak, hogy elkezdődhessen olyan termények termesztése, amelyekkel rövid időn belül hozamot lehet elérni, amely lehetővé teszi az itt élő közösségek életminőségének javítását. A Mezőgazdasági Minisztériumnak és az Európai Uniónak a kakaómag vetéséről szóló projektet mutattak be, mert jól lehet kereskedni vele és gyors terméshozamú. A projekt, a kakaómagon kívül, más termékeket is bemutatott, mint például a kukoricát és a banánt, azzal a céllal, hogy bevételt termeljenek, és mindez magával hozza a közösségfejlődés szempontjából olyan nélkülözhetetlen „kormányozhatóságot”, ami számunkra lehetővé teszi a közösségek erősítését.”³²

La Indiában (Santander, Kolumbia) az emberek azt remélik, hogy az Egyesület továbbra is képviseli majd haladó szemléletüket a régióban és nyilvánvaló, hogy az életnek, a békének, a munkának, a demokráciának, a régióknak és az országnak megfelel a közösségnek adott teljes támogatás, ami megfékezte a halál és a felkelés harcosait.

A fentiek alapján megállapítható, hogy La

India lakossága továbbra is a fejlődés mellett foglal állást, hiányosságai ellenére, de még így is ők jelentik a közép-santanderi Magdalena régió emberi kapcsolatainak alapját és életerejét, ami arra ösztönzi a lakosokat, hogy maradjanak távol az erőszaktól, és hogy mozdítsák elő az élet megbecsülését és a közös fejlődést.

Ezért, mi kolumbiaiak, még az emberi jogokért és a nemzetközi humanitárius jogok ellen lázadók által elkövetett állandó szabálysértések és a jelenlegi béketárgyalásokon való őszinteség hiányának ellenére sem veszítjük el a reményt, hogy a FARC véget vet kegyetlenkedéseinek. Ez a gerilla szervezet felel azért, hogy a háború elálltatása, továbbá családok, árvák, szülőföldjeikről száműzöttek ezreivel szembeni könyörtelensége és érzéketlensége következtében annyi élet véget ért. Itt az ideje, hogy megannyi gaztett és gyalázatosorozat véget érjen és a nemzetnek lehetősége nyíljon az életre és a béke elérésének ezen lehetséges példájával, a többi törvényen kívüli csoport is a béke mellett döntsön és többé ne végeztesse ki Bolívar földjét.

Továbbá, az ilyen, konfliktusban semleges közösségek létezése ellenére – amelyek a többi kolumbiai számára példát mutatnak, és akik elhitetik velünk, hogy a béke lehetséges –, ma sajnálatos, hogy a Santos kormány erőfeszítése és a civil társadalom különböző szféráinak a FARC-kal való kerekasztal-tárgyalásokban való részvétele közben számos kudarc és nézeteltérés adódott, melyek felvetik a kételyt, hogy a felkelők valóban komolyan vesznek részt a konfliktus békés megoldásában...

Vissza szeretnék térni erre a „béke szigetre”, ugyanis az 1990-es évek vége óta La India (Santander, Kolumbia) település lakosai képesek voltak fenntartani és tovább erősíteni a békés együttélés gyakorlatát. Ez a siker a gazdasági termelésben, annak fejlődésében is megmutatkozott. Nyilvánvaló azonban, hogy most nem lehetséges visszatérnem a kutatott

³² <http://www.vanguardia.com/santander/velez/128548-comunidad-busca-apoyo-para-proyectos-de-pronto-rendimiento> Periódico Vanguardia Liberal „Comunidad busca apoyo para proyectos de pronto rendimiento”. Valamint közösségfejlődés szempontjából a „kormányozhatóság” kérdését lásd MOLNÁR 2001. 180.

területre, mert környezetükben újra megfigyelhető a félelem és a veszély miatti nyugtalanság. Úgy teszünk, mintha elfelejtettük volna mindazt, ami történt (lásd: erőszakos cselekmények), mintha „amnéziások lennénk”, s ez megakadályozza, hogy a mások támogatása, valamint az irántuk való tisztelet és megbecsülés köteléke kialakuljon. *

FORDÍTOTTA BECSEI ANIKÓ

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ALAPE, ARTURO 1995: *TiroFijo. Las Montañas y los Sueños*. Colección, Sociedad y Conflicto. CINEP.
- ALAPE, ARTURO 1997: *Río de inmensas voces...y otras voces*. S.A., Colombia, Planeta Colombiana Editorial. 239–307.
- CEDE 1990: Universidad de Los Andes. *Los procesos de Paz y Desarrollo en el Corregimiento de La India*. Período: Junio 1989 a febrero de 1990. Informe final editado por la Universidad de los Andes.
- CINEP Colección Sociedad y Conflicto 1995: *Un desafío para todos*. Memorias del Foro „Construcción de la Paz en América latina: Nuestro reto”.
- CINEP, Editorial García 1996: *Voces peregrinas: Los ciudadanos como constructores de la Paz*. Comunidad, Conflicto y Conciliación en Equidad. Editado por el PNR. Ministerio de Justicia, 1994.
- Constitución Política de Colombia, 1991.
- DOCUMENTOS OCASIONALES No. 67. Editado por El Colombiano. *Negociaciones de Paz: Los Casos de Colombia y el Salvador*, CINEP. Santafé de Bogotá 1993.
- DOCUMENTOS OCASIONALES 1993: No. 68. El colombiano, CINEP. Santafé de Bogotá. La paz: Más allá de la Guerra.
- ECHEVERRI, MEJÍA GILBERTO 1997: *La Paz una Política de Estado*, Conferencia de la Cátedra Colombia. Presidencia de la República de Colombia, programa nacional de difusión del Derecho Internacional Humanitario. Oficina del Alto Comisionado para la Paz, Cruz Roja Colombiana. „En la Guerra el D.I.H. nos protege.”
- ESTATUTOS de la ATCC. Artículo 7
- GARCÍA, ALEJANDRO 1997: *Los hijos de la violencia*. Murcia, España.
- GARCÍA, DURAN MAURICIO 1992: Colección Sociedad y Conflicto, CINEP.
- GIRALDO, CARLOS ALBERTO y otros. 1997: *Relatos e imágenes, el desplazamiento en Colombia*. CINEP.
- GUZMÁN, CAMPOS GERMÁN 1977: *La Violencia en Colombia*. Ed. Punta de Lanza, Tomo II, Octava edición, Bogotá.
- HERNÁNDEZ, MONDRAGÓN MAURICIO 1992: *Derecho Internacional Humanitario. Su aplicación en Colombia*. Consejería presidencial para los derechos humanos, Bogotá.
- MOLNÁR, GÁBOR 2001: *El proceso de desarrollo comunitario a partir de la experiencia de la Corporación Casa*. Estudio en el barrio Granjas de San Pablo. Pontificia Universidad Javeriana. Bogotá. 180.
- MOLNÁR, GÁBOR 2006: Gerillák nyomában. A kolumbiai gerillaháborúkról. *Belvedere Meridionale* 2006. 3–4. sz. 57–60.
- MOLNÁR, GÁBOR 2006a: Egy bogotái magyar szociális projekt története I. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 2006. 1–2. sz. 187–209.
- MOLNÁR, GÁBOR 2008: Egy magyar szociális projekt Latin-Amerikában: A Corporación Casa Estudio, *E-Tudomány* 2008. 1 sz. 1–19.
- MOLNÁR, GÁBOR 2008: *Dél-Amerika fényei: Az én Kolumbiám*, Szeged: Lectum Kiadó, 262.
- MOLNÁR, GÁBOR – RUDL, JÓZSEF – SZELESI, TAMÁS 2010: Kolumbia. In Tóth, József (szerk.): *Világföldrajz*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1196–1200.
- MOLNÁR, GÁBOR 2012: A Déli Közös Piac (MERCOSUR) és Latin-Amerika gazdasági integrációi: Latin-Amerika integráció földrajz, Szeged: *Belvedere Meridionale*, 2012. 240.
- DEÁK FERENC SJ 2013: *Chilei küldetésben*. Szerk.: Molnár Gábor. Budapest, Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya – L'Hartmattan Kiadó. 115.
- Oficina Del Alto Comisionado Para La Paz. Presidencia de la república. Informes de paz, No. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 1996–1997.
- RAMÍREZ JESÚS, Compilador: *Neutralidad y Vida, un camino para hacer y vivir la paz*. mayo 1997, ed. Jesús Ramírez.
- RAMÍREZ, OCAMPO AUGUSTO. Propuesta de solución política al conflicto armado en Colombia.

- RENDÓN, MERINO ÁLVARO: *Apuntes para la Paz, la Tolerancia y los Derechos Humanos*. Ed. Fundación Freederich Ebert de Colombia 1995.
- Revista cabildo No. 74, marzo 1997. La Paz asunto de todos.
- REYES, POSADA ALEJANDRO: Anotaciones sobre el proceso de paz. *Historia crítica* No.7, Santafé de Bogotá, enero a julio 1993.
- ROMERO, MEDINA AMANDA: Magdalena Medio. *Las luchas sociales y violaciones a los Derechos Humanos*. 1980–1992. Corporación AVRE.
- ROJAS, OSCAR – TORRES LYDA 1998: *Conflicto Armado Interno*. „Estrategias de la Sociedad Civil en la Consecución de la Paz en el País” El Caso De La India. Universidad Jorge Tadeo Lozano. Santander – Colombia.
- GOMEZ, GONZALO SANCHEZ – PENARANDA, RICARDO 1995: *Pasado y presente de la Violencia en Colombia*. Compilación. Bogota CEREC.
- TIRADO, MEJÍA ÁLVARO 1982: Colombia Siglo y Medio de Bipartidismo. In *Colombia Hoy*. Perspectivas hacia el siglo XXI. octava edición. Bogotá.
- URIBE, VARGAS DIEGO 1996: *Solución Pacífica de Controversias*. Universidad nacional 1993. Derecho a la paz. Bogotá, Universidad Nacional.
- VALENZUELA, PEDRO 1996: Proceso de terminación de conflictos violentos. *Papel político* 1996. No.3, Santafé de Bogotá.
- VARGAS, VELÁSQUEZ ALEJO 1992: *Colonización y conflicto armado*. Magdalena medio santandereano. Bogotá, CINEP.
- Internetes források
- http://190.85.6.170/search_news.asp?idnoticia=1675
Asociación de Corporaciones Autónomas Regionales y de Desarrollo Sostenible. Hozzáférés: 2012. október 27.
- <http://www.vanguardia.com/santander/velez/128548-comunidad-busca-apoyo-para-proyectos-de-pronto-rendimiento> Periódico Vanguardia Liberal
„Comunidad busca apoyo para proyectos de pronto rendimiento”. Hozzáférés: 2012. október 30.

*MEGJELENT A BELVEDERE
ÚJ KÖTETE!*

**A HAZÁÉRT
ÉS A SZABADSÁGÉRT**

*Tanulmányok II. Rákóczi Ferencről,
koráról és emlékezetéről*

KAPHATÓ A KIADÓNÁL!

Válogatás a szociológus könyvespolcáról

Bizalom és közösségi-közéleti aktivitás a mai magyar társadalomban

UTASI ÁGNES:

Kötelékben. Szolidaritás-hálók és közélet.
Belvedere Meridionale, 2013. 259. oldal

A Belvedere Meridionale gondozásában 2013-ban jelent meg Utasi Ágnes *Kötelékben. Szolidaritás-hálók és közélet* című kötete. A kutatás a közösségi lét és közéleti participáció kérdéskörét vizsgálja. A kutatás hipotézise szerint a közösségi kapcsolatok erősítése és az aktív közéleti részvétel képes az újkapitalizmus hibáinak kiküszöbölésére és a demokrácia megújítására, vagyis a demokrácia „demokratizálására”.

Utasi Ágnes vizsgálatának különlegessége, hogy nem egy kutatás eredményeit elemzi, hanem három különböző kutatást szintetizál jelen kötetében. Az egyik adatbázis 2009-ben készült, ez a magyarországi közösségek szerveződését vizsgálja (N=1051), a második egy 2011-es adatfelvétel, amely ugyanezen kérdéskört vizsgálja három ország hét falujában (N=814), a harmadik pedig az European Social Survey 2008-as felvétele a bizalom és a társadalmi közösségek kérdéskörében (N=58 454).

Utasi fontos megállapítása, hogy ugyan „a globalizált piacgazdaság működése (...) erodálja a régi közösségeket, ám egyúttal új közösségeket

is épít azáltal, hogy megváltoztatja a régi normákat, értékeket, miközben az új termelési struktúra igényeit kiszolgáló új normák, új közösségek kialakítására készítet (20. o.)”. E nézet megjelenése azért is fontos, mert így a szerző a konfliktuselvű és funkcionalista paradigma összhangba hozására törekszik és képes elkerülni az ideológiai áttételeken keresztül megjelenő objektivitást veszélyeztető kutatói attitűdöt is.

A vizsgálatok egyik fontos eredménye, hogy az egyén(ek) erős közösségi integrációjából nem feltétlenül következik aktív közéleti-közösségi praxis. Ha egy társadalmi aktor több mikroközösségbe is tartozik – például baráti társaságokba, sportkörökbe, szakmai szervezetekbe, stb. – akkor ez nem jelenti azt, hogy az életét, vagy a demokrácia kérdését érintő közéleti ügyekben is aktív szereplőként jelenik meg. Eszerint nincs oksági összefüggés a két társadalmi tény – a közösségi integráció és aktív közéleti részvétel – között. Jobb esetben inkább csak együttjárás tapasztalható.

A kutatói kérdések arra is irányultak, hogy a különböző társadalmi csoportokra milyen identitástudat jellemző, milyen csoportszervező erők alakítják ki a makrotársadalmi közösségeket. A kutatás szerint a társadalom legkedvezőbb helyzetű csoportjainak – az egyszerűség kedvéért nevezük őket társadalmi elitnek – „identitástudatára leginkább a hivatás-identitás, az ideológiai (vallási/politikai) és nemzeti identitás jellemző (214. o.). Ezzel szemben a hátrányos hely-

zetű csoportok esetében a település, a lakóhely az identitásformáló erő. Ezt úgyis is interpretálhatjuk, hogy az elitnél ez azt jelenti, hogy „az vagy, ami a hivatásod”, a társadalmi peremvidéken élők esetében pedig, hogy „az vagy, ahol élsz”. A hátrányos helyzetű csoportoknál azért jelenhet meg dominánsan a lakóhelyi identitás és a hivatás-identitás pedig kevésbé, mert sok esetben a szegényebb rétegek nem rendelkeznek tartós munkával, amely személyiségüket formálni tudná, vagy, ha rendelkeznek is állandó munkavisztonnal, akkor ezek sokszor alacsony presztizsű foglalkozások.

Utasi kutatásának egyik legérdekesebb része a társadalmi participáció legkézzelfoghatóbb szegmensét a közéleti-politikai praxist vizsgáló fejezetek. Itt fontos megjegyezni, hogy ez az adatfelvétel 2008-ban készült, vagyis a következtetések – egy része – a 2008-as és azt megelőző évekre érvényesek. A magyar társadalomról a kutatás alapján elmondható, hogy kevésbé jellemző a közéleti részvétel, de, ha az egyének-közösségek részt vesznek a közéleti-politikai megnyilvánulásokban, akkor ezek leginkább az engedélyezett tüntetésekből való részvételt jelentik. A vizsgálat jelzi, hogy a protest megnyilvánulásokban résztvevőkre nem jellemző az intenzívebb közösségi lét. „Vagyis a hatalom visszásságai elleni radikális fellépés és a közösségi lét közötti összefüggés meglehetősen gyenge, tehát inkább elszigetelt, egyéni „lázadók”, mint közösségi individuumok vállalják a hatalom visszásságai elleni radikális fellépést” (221. o.). Ez azt is jelenti, hogy amikor a közbeszédben a társadalom radikalizálódásának folyamatáról beszélnek, akkor ez nem a társadalom egészére jellemző tendencia, hanem csak egy szűk csoport radikalizálódását jelezi. A pártszimpátia és a közéleti-politikai praxis vizsgálatok kiderült, hogy a politikai pártok közül a Jobbik szimpatizánsai körében a legmagasabb a közéleti-politikai praxist mérő skála értéke. Velük szemben a legalacsonyabb értéket pedig az MSZP szimpatizánsai érték el. Szembetűnő, hogy míg a magyar társadalom-

ban a közösségi index átlagértéke magasabb, vagyis a közösségi kötődés fontosabb, mint a közéletiség, addig ez a hatalomra törő pártok pártszimpátia-csoportjaiban (a Fidesz, de különösen a Jobbik szimpatizánsai körében) megfordul és a közéleti aktivitás kerül előtérbe a közösségi lét helyet. Így azt is mondhatjuk, hogy „a pártpreferenciát jelző, politikailag elkötelezett fiatal csoportokban a pártkötődéshez kapcsolódó közéletiség mintegy helyettesíti a közösségi életet, közösségi színezetet ölt” (222. o.). A továbbiakban érdemes lenne megvizsgálni, hogy ez a tendencia a Jobbik esetében a parlamentbe kerülés hatására megváltozott-e.

A faluvizsgálat során a magyarországi Rúzsán, Petőfiszálláson és Ramocsaházán, a vajdasági Hajdújárason és Bácsgyulafalván, az erdélyi Agyagfalván és Bögözön készült adatfelvétel. A falvak esetében a kutatás alapján megállapítható, hogy a magyarországi falvakban kevésbé erősek a kapcsolati hálók, mint a határon túl. A falvakban a közéleti participáció esélye csak akkor tud növekedni, ha a különböző pártok képviselőit is a helyi közösségek jelölnék és az országos pártpolitika a falvak lakóiban nem „zavaró elemeket”, „éretleneket” látna.

A könyv harmadik vizsgálat a társadalmi participáció, a bizalom és a közösségi kapcsolatok különbségét elemezte az európai országok között. E kérdéskörben Magyarország, csak úgy, mint a posztszocialista országok, a közösségi-közéleti participáció mértéke szerint a legutolsó csoportba került. Látható, hogy a bizalom, a közösségi-közéleti aktivitás azokban az országokban erős (Skandináv államok, Hollandia, Svájc, Németország, Nagy-Britannia, stb.), ahol a lakosság többsége jólétben él, viszonylag magas iskolázottsági-műveltségi szintet ért el, valamint ahol a társadalom szervesen tudott fejlődni nemzetközi traumák és diktatúrák nélkül.

Utasi kutatásában is – mint oly sok más társadalomtudományi vizsgálat során – időről-időre visszatér az az okfejtés, magyarázat,

mely szerint az oktatás kiterjesztésével, az iskolázottság növelésével a különböző társadalmi problémák megoldhatóak. Jelen esetben ez a következőt jelenti: a közéleti aktivitás és a demokrácia megújításának alapfeltétele a magas(abb) fokú iskolázottság és bizonyos műveltségi szint megszerzése. Akarva-akaratlanul ez a logika az iskola mindenhatóságát hirdeti, az iskoláztatásba vetett hiten alapul – jobb híján nevezzük „hitnek”. Ez az érvelési rendszer, vagy érvelési technika a következőket esetekben jelenhet meg: ha nagy a munkanélküliség, akkor a megoldás az iskoláztatás növelésében rejlik; ha alacsony a foglalkoztatottság, akkor az oktatás segít ennek növelésében; ha a gazdaság nem teljesít jól, akkor az oktatás fejlesztése megoldja ezt a helyzetet; ha a társadalom egészségi mutatói nem kielégítőek, akkor az iskolai (egészség) neveléssel megoldható ez tematika; ha a pedagógusok nem mozognak otthonosan a kompetencia alapú oktatásban, akkor ez szintén csak a formális oktatási rendszer kiterjesztésével oldható meg és a példák akár a végtelenségig sorolhatóak. Vagyis az iskoláztatás úgy jelenik, mint olyan társadalmi tény, amely – szinte – minden létező társadalmi probléma orvoslására képes. Ezt a jelenséget nevezhetjük akár oktatási imperializmusnak is. Ugyanakkor az 1990-es évek közepétől kezdődően – vagy már még korábbról – az oktatás expanziójának lehetünk tanúi az oktatási rendszer minden szintjén. E nagyfokú expanzió ellenére láthatóan a különböző társadalmi problémák nem oldódtak meg. E szerint az oktatásba investált

erőforrások nem minden esetben térülnek meg, vagy nem úgy, ahogy azt a kutató elvárja. Valamint az oktatás társadalomjavító, esélynövelő funkciójával kapcsolatban már korábban is felmerültek kérdések, leginkább szociológiai körökben. Itt csak elég megemlíteni Pierre Bourdieu elméletét, mely szerint az oktatási rendszer nemhogy csökkentené a társadalmi különbségeket, vagy változtatna a tudásjavak elosztása közti distinkciókban a társadalom tagjai között, hanem inkább megmerevíti, sőt növeli is azokat. Valamint ennek hatására nem inkább tudásmonopóliumok alakulnak ki? Afelől nincs kétség, hogy az iskolázottsági és műveltségi szint növelése pozitív társadalmi változásokat képes indikálni, de az már kérdéses, hogy egyedüli szegmenseként képes orvosolni minden társadalmi egyenlőtlenséget. Emiatt is lehet, hogy érdemes átgondolni az oktatás manifeszt és látens társadalmi funkcióit.

Utasi Ágnes könyvét a közösségi-közéleti aktivitást és a társadalmi bizalmat vizsgáló további kutatások számára nem lehet megkerülni. A kötet elolvasása további kérdések megválaszolására, vizsgálatára készítet. A recenzió számára különösen az a kérdés tűnik érdekesnek, hogy a 2010-es országgyűlési és önkormányzati választásokat követően a politikai-közéleti participációs aktivitások hogyan, milyen mértékben és irányban változtak. A kötet ajánlható szociológusoknak, network-kutatóknak és a társadalmat összetartó közösségek iránt érdeklődő hallgatónak és laikusoknak is. *

DARVAI TIBOR

darvai.tibor@gmail.com

A Belvedere kiadó új kötete!

MEGJELENT! A KÖTETEK MEGVÁSÁROLHATÓK A KIADÓTÓL!

MEGJELENT! KAPHATÓ A KIADÓNÁL!

Utasi Ágnes

KÖTELEKBE *Szolidaritás-hálók és közélet*

UTASI ÁGNES: *Kötelekben. Szolidaritás-hálók és közélet.* MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, Belvedere Meridionale Szeged, 2013, 261. p. – Utasi Ágnes legújabb könyve a közösség és közélet kapcsolatának kérdéseit vizsgálja. A szerző feltételezése szerint a növekvő közösségi lét és szolidaritás kihatással lesz a közélet igényére is. A kutatási adatok azonban ma még makro-társadalmi bizalomhiányt, a közéleti attitűddel élők szűk körét, és a civil közösségekbe kötődők alacsony arányát jelzik. Ugyanakkor reményt keltő, hogy a társadalom túlnyomó többségét összekapcsolja a kisközösségekhez fűződő identitás és szolidaritás: a többség bízik családi és baráti körének, közvetlen közösségeinek szükség esetén öt segítő szolidaritásában. A társadalom alapszövetére jellemző erős szolidaritás és identitás valóban reményt adhatna arra, hogy fokozódjék a másokért, a tágabb közösségért vállalt felelősség, így a közélet igénye. A vizsgálati adatok ennek ellenére azt mutatják, hogy a közéleti attitűd és közéleti aktivitás elsősorban azoknak a társadalmi csoportoknak gyakorlatában és tudatában jelentkezik, amelyek anyagi biztonságban és a közéleti információ feldolgozására képes iskolázottság-műveltség birtokában élik életüket. A könyv következtetései szerint a társadalom négyötöde ma még a közéleti aktivitásra képes felső ötöd döntéseinek van alárendelve.